

Олег Шатайло

СПАДКОЄМЦІ КОЗАЦЬКОЇ СЛАВИ

Біографії генералів Армії Української Народної Республіки —
уродженців Черкащини

ОЛЕГ ШАТАЙЛО

СПАДКОЄМЦІ КОЗАЦЬКОЇ СЛАВИ

Біографії генералів Армії Української Народної Республіки –
уродженців Черкащини

Дрогобич
Видавнича фірма
«ВІДРОДЖЕННЯ»
2009

УДК 94(477)(092)"1918/1920"

ББК 63.3(4Укр)

III 28

Книга розповідає про життєвий та бойовий шлях генералів Армії Української Народної Республіки – уродженців тих міст і сіл Київської та Полтавської губерній, що згодом стали основою Черкаської області. Їх долі об'єднані однією метою – здобути єдину соборну незалежну Українську Державу.

Видання розраховане на всіх, хто цікавиться внеском Черкащини у національно-визвольну боротьбу українців першої половини ХХ століття.

Літературні редактори

Ольга Грицив, Ярослав Радевич-Винницький

**Книга вийшла за сприяння жителя села Криві Коліна
Тальнівського району Черкаської області,
подвижника української історії та культури,
доктора економічних наук, полковника
Володимира Петровича Мовчана**

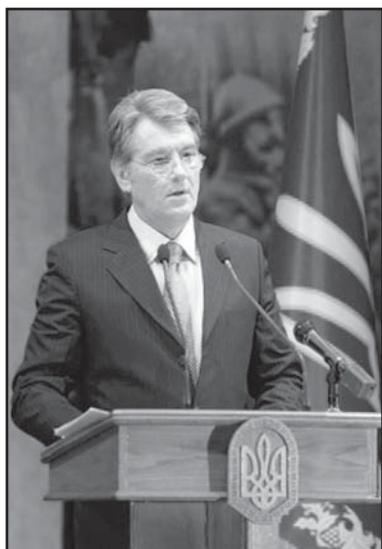
ISBN 978-966-538-222-5

© Шатайло О., 2009 р.

© ВФ «Відродження», 2009 р.

Наша вірність тим ідеям, за які голови поклали незабутні лицарі збройної боротьби за українську державність 1917–1920-х років, буде найкращою пошаною до світлої пам'яті її, до великого чину їхнього життя...

Симон Петлюра

Відродження сучасної України було б немислимим без національного чину 1917–1920-х років — звідси походить могутнє джерело нашої національної стійкості.

Сьогодні ми віддаємо найвищу шану всім провідникам і творцям української державності початку XX століття. З їхньої мрії постала наша держава. Пам'ять про них є святою і вічною для нас.

Віктор Ющенко

ЗАПОВІДІ УКРАЇНСЬКОМУ КОЗАКОВІ.

Український козаче! Пам'ятай, що ти є син Українського Народу і оборонець Самостійної Української Народної Республіки.

Пишайся і за честь май, козаче, що ти служиш Українській Армії: добра слава та чисте ім'я Рідної Армії повинні для тебе бути найвищі над усе.

ОТО-Ж, МІЙ КОЗАЧЕ ПАМ'ЯТАЙ, ВИВЧИ НА ПАМ'ЯТЬ, НАВЧИ НЕГРАМОТНОГО І ПЕРЕКАЗУЙ УСІМ СЛІДУЮЧІ ЗАПОВІДІ, ПО ЯКИМ ТИ ПОВИНЕН ЖИТИ І СЛУЖИТИ В АРМІЇ: ОТО-Ж МІЙ КОЗАЧЕ, —

1. ЗАПОВІДЬ: Люби свій Рідний Край: САМОСТІЙНУ УКРАЇНСЬКУ НАРОДНЮ РЕСПУБЛІКУ.
2. ЗАПОВІДЬ: Ворони її од лихих ворогів усіма силами до останньої хвилини твого життя.
3. ЗАПОВІДЬ: Чесно і совістно виконуй накази твоїх начальників та старших, — цим ти зробиш Українську Армію могутньою та переможньою.
4. ЗАПОВІДЬ: Коли якогось наказу не зрозумів, то розпитай старшого, щоб тобі пояснив.
5. ЗАПОВІДЬ: Шануй свою старшину, бо вона тебе до ума-розуму доводить.
6. ЗАПОВІДЬ: Пам'ятай, що козак козакові мусить бути рідним братом; виручай товарища в бою; не ховайся за спину другого; не одставай один од другого і ділись останнім шматком хліба.
7. ЗАПОВІДЬ: Бережи скарбове майно, бо воно є народне і придбане тяжкою працею народу.
8. ЗАПОВІДЬ: Не терпи серед себе насильників грабіжників і злодіїв, бо паршива віця всю отару псує.
9. ЗАПОВІДЬ: Стався добре до населення, серед якого ти перебуваєш: не грабуй, не гвалтуй, і самочинно не реквізуй.
10. ЗАПОВІДЬ: Будь охайним. не заводь бруду, — пильнуй, щоб на тобі і біля тебе все було чисто — не матимеш нужи.
11. ЗАПОВІДЬ: Не п'яч, не волочись, а як маєш вільний час, — прочитай книжку або газету; ума-розуму наберешся.
12. ЗАПОВІДЬ: Бережись шпівнів і тримай язик за зубами, бо ворог не спить і всюди тебе підслухує.
13. ЗАПОВІДЬ: Пильно дивись за провокаторами та дезертирами, а піймаєш зараз же веди до старшого: там розсудять і ряду з ними дадуть.
14. ЗАПОВІДЬ: Виконуй і живи по цім заповідям.
Тоді наша Армія буде сильна, тоді лад і порядок буде на нашій землі, тоді ми будемо мати САМОСТІЙНУ УКРАЇНСЬКУ НАРОДНЮ РЕСПУБЛІКУ, яка дасть тобі і твоїм батькам і землю і волю.

Головний Отаман **ПЕТЛЮРА.**

„Заповіді українському козакові“ Головного Отамана Петлюри

Світлій пам'яті тих, хто виборював
державну незалежність України.

СЛОВО ДО ЧИТАЧІВ

Монографія „Спадкоекмі козацької слави. Біографії генералів Армії Української Народної Республіки – уродженців Черкащини“ є першим в області (і одним із перших в Україні) дослідженням життєписів визначних військових діячів 1917–1921 років. Переконаний, книга стане в нагоді науковцям і краєзнавцям, усім, хто цікавиться внеском Черкащини у боротьбу за українську державність. Адже тема українських національно-визвольних змагань на Черкащині в широкому спектрі не досліджувалася. Маємо лише перевиданий роман Ю. Горліс-Горського „Холодний Яр“ та дослідження біографій холодноярських отаманів, написані киянином Р. Ковалем. Для військово-патріотичного виховання молоді та популяризації імен борців за незалежність України цього замало. Якраз незнання історії рідного краю призводить до курйозів. Наприклад, міський голова Тального Олександр Біленко на сесії міської ради 1 серпня 2008 року погодився переіменувати вулицю Жовтневої Революції, яку всі у місті знали як Жертв Революції (так і в документах писали), на Вільних Козаків і не підтримав пропозицію назвати одну з вулиць іменем звенигородського кошового отамана Вільного Козацтва, генерала Армії УНР Юрка Тютюнника. Ось як про це писала „Газета по-українськи“ 7 серпня 2008 року:

Міський голова бере список вулиць. Читає вголос.

– Ну, ось Держинського пропонують перейменувати. Я не погоджуюсь. За що? Він же бандитів ловив. Ось Урицький, його вбили у 1918 році. Котовського теж убили, здається, в 1926 році. Що вони встигли зробити?

Біленко пропонує зупинитися на шести вулицях.

– Ворошилова перейменувати на Довженка, Жовтневої Революції на Жертв Революції. Ні, хай буде на Вільних Козаків. Тільки не на Тютюнника: він був бандит, мені розповідали.

До речі, тоді ж через комуністичне сприйняття історії рідного краю депутати не назвали одну з вулиць іменем уродженця Тальнівщини, генерала Армії УНР Олександра Загородського. Дивує підміна фактів посадовцем, адже сьогодні навіть учні в школі знають, що

Фелікс Дзержинський, Мойсей Урицький та Григорій Котовський – палкі противники державної незалежності України, а Юрко Тютюнник, Олександр Загородський – усі, чії біографії подаються у цьому дослідженні, впродовж життя боролися за волю України.

Саме тому метою дослідження є донести до якомога більшої кількості читачів правдиві біографії визначних воєначальників Армії УНР уродженців Черкащини, написані на основі документів із архівів України, Росії, Польщі та маловідомих матеріалів із наукових бібліотек Києва, Львова, Мюнхена. У кінці кожного нарису подано використану джерельну базу. Гармонійним доповненням до біографій є фотодокументи, більшість із яких маловідомі широкому загалу, а деякі взагалі публікуються вперше.

Використано фотографії із зібрань Тальнівського районного музею історії хліборобства, наукової бібліотеки імені О. Ольжича, Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника НАН України, а також із фондів Державного архіву Служби безпеки України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву кінофотофонодокументів України імені Г. С. Пшеничного, Центрального державного історичного архіву України (м. Львів), а також приватних архівів автора та директора Тальнівського районного музею історії хліборобства Вадима Мищика, Юрія Лютого-Лютенка (Бавнд Брук, США), Андрія Петриків (Чикаго, США), Юрка Стецька (Нью-Йорк, США), родини Мірошниченків (Київ). Вдячний за сприяння у роботі із документами співробітникам усіх зазначених у монографії архівних установ, а також Костянтину Курилишину із Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника НАН України, Мирославу Фіцаку із бібліотеки Українського Вільного Університету (м. Мюнхен), працівникам наукової бібліотеки імені О. Ольжича (м. Київ), заслуженому журналісту України Наталі Бариновій (НТКУ) та особлива подяка доктору економічних наук, полковнику Володимир Петровичу Мовчану за фінансову підтримку видання.

Під час написання книги намагався бути об'єктивним щодо реконструкції біографій і подій, не приховуючи і не прикрашаючи дражливих фактів, бо переконаний: лише правда здатна побороти численні міфи радянської та пострадянської доби.

Автор

За вас правда, за вас слава і воля
святая!

Т. Шевченко

ВИХОДЯТЬ ІЗ ТІНІ ЗАБУТІ ЛИЦАРІ

Черкаська область багата на відважних захисників України. Після падіння царату культ козацької героїки розбудив у них приспані во-яцькі чесноти, сприяв формуванню патріотичних почуттів. Щирі й віддані святій справі, вони вірили, що Батьківщина має право на існування як незалежна від гнобителів держава. Ця віра й покликала їх у ряди борців за волю України: селян Звенигородщини – до створення першого в Україні коша Вільного Козацтва, а тих, хто перебував у війську, – до формування дійсно українських духом полків, готових будь-якої хвилини захищати молоду державність. А починалося все зі створення Миколою Міхновським та уродженцем с. Яблунівка Черкаського повіту Валентином Отамановським Українського військового клубу імені гетьмана П. Полуботка та Першого українського козацького полку імені Б. Хмельницького.

Одним із перших постав Уманський полк імені І. Гонти. Коментуючи подію, російськомовна газета „Голос Умани“ 3 червня 1917 року писала:

Состоявшийся 1 июня украинский митинг принял резолюцию переименовать местный полк в „Уманский полк имени Ивана Гонты“ (...). Маршируя по городу с музыкой (військова колона. – **О. Ш.**) не могла, хотя бы ради приличия захватить с собой, рядом с украинскими, хотя бы один краснѣй флажок какой-нибудь?

Російським демократам, а тим паче монархістам, було важко зрозуміти пробуджених Лютневою революцією українських „дядьків у шинелях“, які палили любов'ю до України і ненавистю до ворогів. Мабуть, і дотепер чужинцям не збагнути, чому голова Золотоніської філії Українського військового клубу імені гетьмана П. Полуботка Ф. Соса, доповідаючи Українському Головному Військовому Комітету про створення Золотоніської сотні імені І. Богуня, писав:

Маємо зносити з Золотоніською „Просвітою“. Ні на які московські й загальновійськові з'їзди відпоручиків своїх не посилаємо, бо вважаємо, що це псує почуття нашої національної гідності. Проводимо агітацію в повіті й у Золотоноші, популяризуємо справедливість наших національних домагань, які уперто не визнаються москалями.

Полковник Гнат Порохівський
1920 р.

Підполковник Олекса Макушенко
1920-ті рр.

Ніби в унісон звучать слова селянина-солдата Черкаського повіту Миколи Білика:

Коли не допомагають слова, то допомагають шаблі. Прийшов час, коли ми мусимо взяти своє. Просити, кланятися ми не будемо, бо то – наше.

Для козаків, як писав Юрко Тютюнник:

...любов до України не була ніжною любов'ю дитини. О, ні! То була гаряча, не знаюча компромісу любов молодії істоти до свого ідеалу. Один натяк вождів, що треба загинути в ім'я досягнення ідеалу, – і маси готові були жертвувати своє життя знайденій Батьківщині.

Тисячі невідомих героїв загинули в боротьбі з ворогами, багато померло в еміграції, чимало замордовано в більшовицьких катівнях. Чи пам'ятає Батьківщина їхню жертвоність? Чи належно вшановують на Черкащині лицарів-земляків, які зі зброєю в руках відвойовували соборність Української Народної Республіки, уродженців Уманського повіту, полковників Петра Дерещука з Вишнюполя та Гната Порохівського із Доброї, а також підполковників Армії УНР Андрія Носаченка¹ зі с. Циберманівка (с. Іванівка) того ж повіту, Олексу Макушен-

¹ Батько Андрія Носаченка, Василь Андрійович, мав у с. Циберманівці сто десятих землі.

**Полковник Іван Полтавець-
Остриця**
1918 р.

Полковник Віктор Філіпович
1920-ті рр.

ка² з Лисянки, Никифора Дишлевого зі с. Сердегівки Черкаського повіту, уродженця с. Вітове Чигиринського повіту, учасника двох Зимових походів Євгена Копаца³, Наказного отамана Вільного Козацтва, полковника Української Держави Івана Васильовича Полтавця-Острицю із с. Балаклія Смілянського повіту, сина директора Уманського училища садівництва й землеробства капітана 2-го рангу українського флоту Дмитра Дмитровича Левандо, двоюрідного брата відомого українського поета-неокласика, професора Павла Петровича Філіповича полковника Армії УНР Віктора Михайловича Філіповича з Межигірки Чигиринського повіту⁴. В Армії УНР також служили

² Батько Олекси Макушенка, Іван Семенович, випускник Петербурзької Академії мистецтв (учень І. Рєпіна), був одним із небагатьох українських художників, твори якого експонувалися у 14 країнах світу.

³ Лицар першої бойової української відзнаки – ордена „Залізного Хреста“ за номером десять – Євген Копац потрапив у полон під час бою поблизу села Малі Миньки 17 листопада 1921 року. Страчений більшовиками 16 лютого 1922 року.

⁴ Обидва Філіповичі походили з багатодітних священицьких родин. 1899 року батьки Віктора переїхали жити в с. Неморож, а Павла, 1908 року, – із Кайтанівки в с. Капустине того ж Звенигородського повіту. Незабаром сім'я Петра Андрійовича Філіповича перебралася до сусідньої Лозуватки,

Підполковник Микола Алексін
1916 р.

Сотник Василь Авраменко
1920-ті рр.

уродженець Стеблева, хореограф зі світовим ім'ям Василь Авраменко та визнаний у Європі й Америці художник Віктор Цимбал зі с. Ступичне Звенигородського повіту.

Список можна продовжувати і продовжувати, бо з кожного села чи містечка йшли здобувати державну незалежність України десятки (а то й сотні!) патріотів. Лише Кирилівка в червні 1919 року дала Тюнникові сім старшин та близько півсотні козаків. А всього Шевченків край тоді послав до українського війська стільки бійців, що з них було утворено Звенигородський піхотний полк Армії УНР. І це не все, бо в різні роки боротьби у складі української армії діяли: 14-й Уманський, 30-й Канівський, 31-й Черкаський, 32-й Чигиринський піші полки Української Держави; 3-й Уманський, 22-й Канівський, 24-й Чигиринський запасні полки, які входили до 8-ї Республіканської дивізії військ УНР і на зламі 1918–1919 років стояли на Уманщині. У той же час навколо Черкас формувалася 2-га Корсунська запасна бригада Армії УНР у складі 2-го Черкаського та 6-го Кор-

де довгі роки служив священником Іван Микитович Гордієвський – батько його дружини Марії Іванівни. У грудні 1926 року протоієрей УАПЦ П. Филипович продовжував службу в цьому селі. Віктор та Павло Филиповичі майже одночасно закінчили Київську колегію П. Галагана. Далі один обрав шлях військового, інший – філолога.

сунського полків, які наприкінці січня 1919 року майже в повному складі на чолі з комбригом Гнатом Хименком перейшли до більшовиків.

Переконаний, що прийде час, і письменники ще напишуть гостро-сюжетні романи про незвичайні долі українських вояків. Можливо, когось зацікавлять драматичні біографії розвідників – уродженця Христинівки Григорія Матвійовича Мамчія та Семена Савовича Суржжа з Буди-Орловецької Черкаського повіту⁵. Оптимізму додає той факт, що в Черкаському обласному краєзнавчому музеї уже діє експозиція про уродженця с. Текуча, що на Уманщині, сотника Армії УНР Юрія Тимофійовича Карася-Галинського (Віталія Юрченка)⁶.

Безперечно, ми ще дуже мало знаємо про борців за волю України. Навіть про тих, які мешкали в сусідньому селі, місті чи десь тут, поруч. Не впевнений, що багатьом краєзнавцям рідної мені Тальнівщини відомо про те, що на початку 20-х років у Тальному деякий час жили військовий викладач, командир батальйону 5-ї Херсонської дивізії

⁵ Г. Мамчій та С. Суржко прибули 1931 року до Польщі з Фінляндії, де опинилися після втечі з Соловків. Тут їх прийняли представники закордонного Уряду Української Народної Республіки. А на Семена чекала ще й зустріч із братом Матвієм. Після того, як обидва втікачі з „радянського раю“ дали згоду працювати у розвідці УНР, їх направили до Каліша для проходження спеціальної підготовки й подальшого відправлення на радянську територію з розвідувальними завданнями. По навчанні Мамчій та Суржко, отримавши від полковника Армії УНР Івана Литвиненка („Морозенко“) останні доручення, без особливих перешкод у липні 1932 року перейшли кордон і направилися до Умані. Тут їм належало зібрати інформацію про становище в районі Умань – Мліїв – Черкаси та створити підпільну мережу: Суржкові – у Звенигородському, Шполянському, Городищенському, Смілянському й Черкаському районах, а Мамчію – у Христинівському, Уманському, Бабанському, Тальнівському районах. Проте, Григорій Мамчій у серпні 1932 року був викритий, заарештований і в березні 1933 року розстріляний.

⁶ 1918 року ровесник століття Юрій Карась-Галинський добровільно залишив навчання й разом із 30-ма юнаками-односельцями пішов здобувати волю Україні. Воював у Гайдамацькому пішому полку імені Костя Гордієнка, навчався в школі старшин у Кам'янці-Подільському. Службу закінчив сотником Армії УНР. Після поразки визвольних змагань свідомо легалізувався і працював учителем у рідному селі. 1929 року був заарештований і засланий на Соловки, звідки втік в Україну і наприкінці 1930 року був уже у Львові. Ю. Карась-Галинський першим підняв завісу над ГУЛАГОм. 1931 року він, під псевдом Віталій Юрченко, опублікував у Львівському видавництві „Червона Калина“ спогади „Зі Соловецького пекла на волю (записки втікача)“ та „Пекло на землі (В УСЕВЛОНІ ОГПУ та втеча звідтіля)“. Ще через декілька років побачила світ книга „Червоний чад. Нариси з боротьби одного повіту. 1917–1923 рр.“. Загинув Ю. Карась-Галинський на початку 1943 року біля Корця від рук червоних партизанів.

Армії УНР підполковник Микола Алексін⁷ та випускник Паризької академії мистецтв (стипендіат митр. А. Шептицького), старшина Січових Стрільців, ад'ютант командувача Української Галицької Армії генерала Мирона Тарнавського Яків Струхманчук⁸.

Звичайно, незнання чи, швидше, небажання знати правдиву історію української державності не знімає вини з сучасників за те, що й досі борці за волю України перебувають у тіні різнокольорових ворогів української державності, „псевдогероїв“, чії імена й донині носять вулиці більшості міст України. Прикро, але саме в роки Незалежності в Тальному було знищено пам'ятний знак на честь проголошення Незалежності України та чи не єдину на Черкащині могилу офіцера Армії УНР Івана Міїна. Надмогильна плита, яка дивом пережила радянське лихоліття, складалася з двох залізних частин. З одного боку було викарбовано:

*Прощай, прощай, Україно,
Прощай, світ білий,
Батько, мати, брат і сестри
І ти, дівчино.*

З іншого – слова з Шевченкового вірша „Думи мої, думи мої“:

*Заховаю змію люту
Коло свого серця,
Щоб вороги не бачили,
Як лихо сміється.*

Гадаю, настав час поставити крапку антиукраїнським витівкам. Славетні українські лицарі повинні нарешті вийти з тіні. Вони варті того, щоб повернутися у вільну Україну з гордо піднятими головами. Так, як писав Микола Куліш у „Патетичній сонаті“:

Слухай, як дзвенить і гра Україна! Устають із могил сивоусі запорожці, сідають на коней... Чуєш, мчать? Сивоусі лицарі...

Зустрічаймо!

⁷ Син псаломщика с. Скопці Полтавської губернії (тепер Веселинівка Баршівського району Київської області) Микола Алексін мав двох братів – Семена (до 1917 р. – диякон Києво-Диміївської Вознесенської церкви) та Полікарпа, що перед революцією служив на Тальнівській поштово-телеграфній станції. Власне, останній і дав прихисток братовій родині після повернення її з Польщі. Наприкінці 20-х років М. Алексін служив в Уманському міськвиконкомі. 1930 року притягався ДПУ як учасник контрреволюційної військової організації. Помер М. М. Алексін після Другої світової війни в Ніжині.

⁸ Яків Струхманчук у 1921–1924 роках працював у Тальному завучем Вищих педагогічних курсів імені Т. Шевченка. Донька художника Надія Яківна Гаккенберг-Струхманчук, яка побачила світ 22 червня 1923 року в Тальному, згадувала, що кожного літа вони їздили „на Уманщину до батькового приятеля Пакуляка“. Я. М. Струхманчук був розстріляний 2 грудня 1937 року за вироком трійки НКВС Карельської АРСР.

Розділ I

**УРОДЖЕНЦІ ЧЕРКАЩИНИ, ПІДВИЩЕНІ ДО ГЕНЕРАЛЬСЬКИХ ЗВАНЬ
У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ 1917–1921 РР.**

ЧОТИРИ ШАБЛІ ГЕНЕРАЛА ТЮТЮННИКА

Коло мене стояли козаки й махали шапками, вітаючи панцерний поїзд. Але не поїзд спричинився до такого щирого піднесення. Сонячне проміння поблискувало на панцирі паротяга, що, злегка попихкуючи, сунув повз нас колією, а на відкритій платформі перед паротягом сидів, звівши ноги й ледь усміхаючись, командувач Київської групи отаман Юрко Тютюнник. Це він лишався з панцирним поїздом у Христинівці, поки сапери не полагодили зруйнованого уночі залізничного містка й усі поїзди один за одним не вискочили з христинівської пастки. Козаки знали хоробрість Юрка Тютюнника, який не раз у критичні хвилини бою раптом з'являвся верхи на коні й, не втрачаючи самовладання, легкою усмішкою підіймав бойовий дух вояків.

Панцирний поїзд поволі віддалявся, і вслід йому ще довго лунало в повітрі радісне: “Слава!”

Юрко Тютюнник
1920-ті рр.

Це лише невеликий епізод незабутніх вражень про бойового командира, які залишив нам майбутній письменник, а в ті буремні роки козак 15 полку імені Т. Шевченка 5-ї Селянської дивізії Київської групи військ УНР Борис Антоненко-Давидович. Втім, були й інші спогади. Адже в радянській Україні про Тютюнника якщо й згадували, то винятково негативно.

Час і нам вшанувати його не злим (а головне – правдивим!) словом.

Тютюнники переїхали у Будище з Моринців того ж Звенигородського повіту. Йосип Корнійович із братом Савою та сім'ями поселилися по сусідству. Краєзнавці стверджують, що викопана ними копанка незабаром розлилася у теперішній Тютюнників

ставок – єдиний пам'ятник колись великому селянському роду.

Йосип та Марина Тютюнники були господарями середніх статків; маючи трохи більше семи десятин землі, вони поставили на ноги доньку – Ганну та чотирьох синів – Івана, Макара, Мусія, Юрія (Георгія). Наймолодший народився 20 квітня (3 травня за новим стилем) 1891 ро-

Дорога, що веде до двору Тютюнників
Кін. XX ст.

Тютюнників ставок у с. Будище
Кін. XX ст.

Юрко Тютюнник у мирний час
1918 р.

Палажка Макарівна Курченко,
племінниця Юрка Тютюнника
1960-ті рр.

ку. Через чотири дні, після хрещення в Покровській церкві сусідньої Майданівки, малюка нарекли на честь великомученика Юрія (Георгія) Переможця – Георгієм. Під цим іменем він значиться у всіх до-революційних (звичайно російськомовних) документах. Проте, ледь навчившись грамоти, він підписувався так, як звали батьки – Юрком. Інших перекручень власного імені не любив. З цього приводу племінниця Юрка Йосиповича, Палажка Макарівна Курченко, розповідала:

В родині діда Йосипа всі домашні змалечку називали хлопчика Юрком. Так і всі однолітки в селі гукали. Пам'ятаю, коли наприкінці 1928 року дядько приїжджав автомашиною з Харкова в рідне Будище, один із місцевих начальників улесливо звернувся до нього: „С приїздом Вас, Юрій Йосифовіч!“ На що дядько, глянувши з-під лоба на нього, відрізав хоч і гордо, але зі зневажливою посмішкою:

– Я був і є Юрком. Це вам кожен будищенець скаже. – І, знявши папаху, переступив сінешній поріг батьківської хати.

Можна припустити, що ця українська гоноровість від незабутнього Тараса Шевченка, адже в архіві знаходимо відомості про те, що Юрко Тютюнник по жіночій лінії доводився онуком Ярині Шевченко, сестрі великого поета. Щоправда, в автобіографії Тютюнника про це ні слова. Натомість, там чітко названо причини, які сформували його як національно свідомого українця:

Перше. На собі особисто й на своїй землі я відчув гніт влади, що була „російською“. Друге. Всі земельні й неземельні великі маєтки в Україні належали людям чужої національності. Третє. Зростав я в місцевості, де з роду в рід передавалися традиції козацької боротьби проти панів за Україну. Крім того, за дві версти від нашого села була Кирилівка, де усі пам'ятали революційну проповідь (Тараса) Шевченка, що він її виголосив українською мовою. Четверте. Вплив моїх старших братів, які ніколи не приховували від мене своїх почуттів.

Дійсно, в політику Юрка Тютюнника привели, самі того не розуміючи, старші брати. У травні 1902 року поліція заарештувала всю родину Тютюнників за те, що член партії есерів Іван Йосипович Тютюнник, який щойно отримав посаду в тальнівському маєтку графа Шувалова, разом із братом Макаром розповсюджували між селянами заборонену політичну літературу. І хоча їхню матір з малолітніми Юрком і Ганною відпустили того ж дня, ця подія зробила певною мірою визначальний відбиток на подальшій долі майбутнього воєначальника.

Судження кандидата юридичних наук Івана Логвиненка стосовно того, що Тютюнник робив перші кроки в дорослому житті учнем славетного Левка Симиренка в Млієві, після чого продовжив навчання в уманському училищі землеробства й садівництва, не знайшли документального підтвердження.

До 1913 року Юрко Тютюнник працював у батьківському господарстві, а перед армією витримав іспити у Київській приватній гімназії імені Л. Жука на право „вільноопределяючогося 2-го разряда“. Тобто пройшов програму (приблизно курс чотирикласного училища), затверджену Міністерствами освіти та військовим.

Попри те, що Тютюнник досить докладно описав службу в російській армії та участь у Першій світовій війні, написане дещо відрізняється від послужного списку.

Майбутній генерал розпочинав військову кар'єру у Владивостоці солдатом 6-го Сибірського стрілецького полку. Служив добре, бо через рік, у квітні 1914 року, йому присвоїли звання молодшого унтер-офіцера. На початку Першої світової війни Тютюнника скерували на передові позиції, втім воювати довелося недовго: 11 жовтня 1914 року в бою під Комаровим унтер-офіцера Юрка Тютюнника поранено в пальці лівої руки. Повернутись у стрій зміг лише в лютому 1916 року. Після визнання здоровим, його відрядили спочатку до 26-го запасного батальйону, а згодом – у 6-й Сибірський стрілецький полк діючої армії. На фронті Юрко Тютюнник перебував із квітня до липня. Після чого, скориставшись статусом „вільноопределяючогося“, попросився до Горійської школи прапорщиків для проходження чотиримісячного курсу навчання.

У листопаді 1916 року прапорщика Ю. Й. Тютюнника направили в розпорядження начальника штабу Одеського військового округу, а звідти – до 32-го запасного піхотного полку, який розташовувався у Сімферополі.

Власне, на цьому закінчилася російська фронтова епопея Юрка Тютюнника, за яку він отримав поранення та світло-бронзову медаль на честь 300-річчя царювання дому Романових. Подальша служба тісно пов'язана з суспільними змінами, характеризуючи які він писав:

У найпідліший спосіб Росія крапа в нас почуття любові до Батьківщини. Крапа, бо ворог усе може відняти, пограбувати, примусити „жертвувати“, але любов може тільки вкрати. Революція зірвала тогу шляхетності з Росії, і замість ідеалу наші очі побачили потвору, яка, навіть не закриваючи гидоти свого тіла, цинічно кинула гасло „самоопределенія народів“, але „постольку, поскольку“ те гасло можна використати проти наших визвольних змагань... То був опій, яким хотіли приспати інстинктивну чуйність „поневолених народів“ до часу, поки Росія перебуває хворобу революції. По хворобі все мусило бути розтоптанним... Для Росії революція потрібна була „постольку, поскольку“ вона рятувала її від остаточної загибелі як „великої“ держави, що було неможливе за нашого самовизначення.

Після Лютневої революції 1917 року збори офіцерських та солдатських депутатів усунули з посади начальника Сімферопольського гарнізону генерала Радовського. Його місце посів капітан Замятін. А член полкового комітету прапорщик Тютюнник, якого незабаром обрали ще й заступником голови гарнізонної ради солдатських депутатів, маючи широкі повноваження, був призначений ад'ютантом начальника гарнізону. Навесні 1917 року у житті Юрка Тютюнника відбулися доленосні зміни. Найперше – одружився. По-друге, остаточно сформувався як захисник інтересів українських селян (обирався делегатом 1-го Таврійського та 2-го Сімферопольського селянських з'їздів, де порушував питання про функціонування української мови в початкових навчальних закладах та про недовіру...Тимчасовому уряду). І, зрештою, третє: як національно свідомий українець долучився до створення майже всіх українських інституцій Сімферополя, а особливо – формування основ майбутньої української армії. Згодом колишній член ради української громади м. Сімферополя прапорщик Тютюнник залишив такі спогади про установчі збори комітету Українського військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка в Сімферополі:

Прибуло близько семи тисяч. Відкривши віче, я запропонував:

– Хто поміж вами українці, підніміть руку догори!

Піднеслося не більше трьохсот рук.

– Малороси! Піднесіть руки!

Піднесло руки коло половини присутніх.

– Хохли! Піднесіть руки!

Знову піднесла руки добра третина.

– Українці, малороси і хохли! Всі разом піднесіть руки!

Понад головами кількатисячної юрби піднісся ліс рук. Одиниці, що не підняли рук, не були помітні серед загалу...

Промовці з'ясували, що „малороси“ і „хохли“ – це назви, якими наділяли нас наші вороги, гнобителі, і що правдива назва всіх людей, що говорять такою ж мовою, як і промовці, є українці, а наша Батьківщина, коли була вільною, то звалася не „Малоросією“, але Україною і так має знову називатися... Розійшлися у темряві ночі.

Членом клубу, згідно зі статутом, могла бути „кожна людина української народності, що належала до війська“. Мета організації полягала в тому, щоб „згуртувати і стоваришувати в одну сім'ю всіх воєнків, лікарів та військових урядовців української народності“. Роботою клубу керувала рада з шістьох офіцерів та шістьох солдатів. Очолював раду прапорщик 33-го запасного полку Денис Мацько. Його першим помічником 30 квітня 1917 року обрали прапорщика Юрка Тютюнника. На середину квітня Сімферопольський військовий клуб імені П. Дорошенка нараховував до 10000 членів.

Першим вдало організованим заходом української громади Сімферополя та Військового клубу імені гетьмана П. Дорошенка було Шевченківське свято. Зі спогадів Юрка Тютюнника:

Свято для Сімферополя випало досить-таки імпозантно. Самих військових українців із нашої залози прибуло до десяти тисяч. Наші українські чоти практично вперше були об'єднані в сотні й курені. Військо вишикувалось у каре. Цивільних українців теж прибуло кілька тисяч. Були й делегації від українських залог Феодосії та Севастополя, а також від Чорноморського флоту. Службу Божу й панахиду відправили українські панотці Чорноморського флоту з А. Левицьким (тестем Ю. Тютюнника. – **О. Ш.**) на чолі. Потім хор проспівав український гімн. Відбувся парад війська. Піднесення надзвичайне. Настрій зворушливий. Та закінчилося свято тим, чого не сподівалися ні полковник Кондратьєв, ні хто-небудь інший із наших ворогів. Після параду перед військом виступили з привітанням делегації від сусідніх організацій. Потім говорив член президії нашого клубу поручник Т. Промова останнього була й коротка, і проста. Він сказав:

– Панотець читав у Євангелії: просіть – і дасться вам, шукайте – і знайдете, добивайтесь – і відчинять вам... Ми шукали і знайшли себе – з'єдналися поміж собою. Просили в Керенського дозволу сформувати український полк, але нам того не дано. Добивалися у двері, та нам їх ніхто не відкрив... Що маємо робити? Панове! Маємо силу...так ламаймо ж двері!!!

Громова „Слава!“ перервало промову, й довго розлягалось воно далеко навколо майдану. Коли затихло, промовець докінчив:

– Віднині ми не розійдемося... віднині ми складаємо 1-й Сімферопольський полк імені гетьмана Петра Дорошенка...

Військові не розійшлися. Утім потрібно було узаконити новостворене військове формування. Не гаючи й хвилини, українські військові утворили комісію з організації українського полку, яка 29 травня разом із радою клубу провела надзвичайне засідання. Після багатьох промов підполковник Білявський, прапорщик Тютюнник, підпоручик Мартинич і солдат Драк виробили резолюцію зібрання, в якій записали:

З усіх солдатів-українців Сімферопольського гарнізону в місті Сімферополі оголосити окремий український полк...

2. Для цього роти, в яких більшість становлять українці, оголошують себе українськими сотнями й вибирають собі сотників із офіцерів-українців.

3. Призначити загальне зібрання організаційної комісії й ради клубу, на яке запросити начальника місцевого гарнізону й познайомити його зі справою формування українського полку й прохати взяти участь у подальшій організації.

Через декілька днів, 31 травня, відбулося загальне зібрання клубу під головуванням прапорщика Тютюнника, яке прийняло ухвалу „уповноважити вибрану вчора делегацію просити начальника гарнізону негайно відтелеграфувати військовому міністру про те, що зорганізувався український запасний полк із гарнізону м. Сімферополя в кількості 5811 солдатів і 36 офіцерів, який просить затвердження“.

Вперше не лише побачити, а й почути „національних вождів“ Тютюннику поталанило під час роботи 2-го Всеукраїнського військового з'їзду, де він разом із уродженцем Смілянщини Пилипом Курявим представив 228 піший запасний полк. Чисельні промови лідерів молоді держави, з одного боку, і конкретні справи по-самостійницькому налаштованих військовиків, з іншого, вирішили подальшу долю майбутнього воєначальника. 10 червня, у день проголошення 1-го Універсалу Центральної Ради, прапорщика Ю. Й. Тютюнника обирають до Всеукраїнської ради військових депутатів та членом Центральної Ради.

Про роботу Тютюнника-державотворця в першому українському багатопартійному парламенті даних обмаль. Відомо лише, що голосував проти оприлюднення 2-го Універсалу та прийняття інструкції, надісланій Тимчасовим Урядом Генеральному Секретаріату Центральної Ради. Очевидно, тоді Тютюнник перебував під сильним впливом очолюваних Міхновським самостійників. Принаймні вони йому були найближчі духом. Саме тому в спогадах знаходимо багато позитивних оцінок збройному виступу „полуботківців“ і ще більше критики діяльності Центральної Ради.

І все ж офіційно Юрко Тютюнник не належав до соціалістів-самостійників Міхновського. Більше того, політика жодної з 19 представлених у Центральній Раді партій (17 з яких називали себе соціалістичними) не приваблювала Тютюнника на всі сто відсотків. Тому спільно

з прапорщиком Анастасієм Ліхнякевичем та майбутнім есером Левицьким спробували створити націонал-революційну партію. Зі спогадів Тютюнника:

Збройна боротьба спершу проти корніловщини, а потім Тимчасового уряду, в якій мені довелося брати активну участь, не дала можливості увірватися партії націонал-революціонерів, і вона розпалася.

Державотворення – це не лише столичні мітинги, з'їзди та засідання, а й життя віддалених сіл і повітів. Наприкінці літа 1917 року членові Центральної Ради Юркові Тютюннику доручили залагоджувати конфлікт, що виник між Звенигородськими земськими зборами та місцевим кошем Вільного Козацтва, а ще брати участь у боротьбі проти військ Тимчасового Уряду в Києві й Одесі.

Паралельно з діяльністю в Центральній Раді Тютюнник сповна віддавався й роботі у Всеукраїнській раді військових депутатів, яка наприкінці 1917 року мала неабиякий вплив на життя війська. На початку вересня він працював членом Головної організаційної комісії Всеукраїнської ради військових депутатів, а в жовтні очолив військово-технічну. Після того, як 13 грудня один із її лідерів, штабс-капітан Микола Шинкар, обійняв посаду командувача Київського військового округу, Юрко Тютюнник 29 грудня отримав призначення до Політичної ради при Генеральному Військовому Секретаріаті. Проте справжні випробування чекали попереду.

Романтичний період українського державотворення закінчився ультиматумом Раднаркому Центральній Раді та фактичною окупацією України. Із цього приводу Генеральний секретар внутрішніх справ В. Винниченко писав:

„Совіт Народних Комісарів“ розпочав братовбивчу війну з Українською Народною Республікою, намагаючись знищити владу українського робітництва, селянства і солдатів, замінивши її владою великоруських зайшлих елементів... Нашестя цих північних варварів вносить страшну анархію в життя України... Пропоную всім комісарам Української Народної Республіки негайно приступити до якнайскорішого формування кадрів Вільного Козацтва. Ввійти в порозуміння з революційними місцевими організаціями і вкупі з ними без зволікання справи зараз же організувати в кожній волості й повіті загони Вільних Козаків.

Для втілення цього документа в життя Микола Шинкар відрядив Юрка Тютюнника на Звенигородщину, де вже близько року діяв чисельніший кіш цієї напіввійськової організації.

Вправний організатор швидко налагодив співпрацю між місцевою владою та найповажнішим кошем Вільного Козацтва. Щоправда, заради цього його однодумцям довелося вдатися до рішучих кроків: 12 лютого 1918 року розігнали організований більшовицьким зайдою Б. Кацом повітовий з'їзд, а наступного дня скликали селянський з'їзд, делегати якого проголосили:

Як у повіті, так і на Україні хазяїном являється тільки український нарід і те правительство, яке поставлене ним і якому він вірить.

Того ж дня делегати утворили вищий орган влади в повіті – Тимчасовий революційний комітет охорони порядку на Звенигородщині. Очолив його недавній член керівної Малої Ради Української Народної Республіки Павло Демерлій. Допомогали йому земляки-звенигородці, вчорашні члени двох рад – Всеукраїнської військових депутатів і Центральної – Антін Шкільний, Опанас Халабуденко та Варлам Попик. Однією з перших своїх постанов ревком проголосив введення воєнного становища на всій Звенигородщині. Відповідальність за спокій у краї несли місцеві органи влади та підпорядковані їм, згідно із затвердженням Центральною Радою Статутом сотні Вільного Козацтва.

У той же час Вільне Козацтво Звенигородщини зазнало істотних змін. За активну підтримку генерала Павла Скоропадського на з'їзді в Чигирині та під час виборів до Українських Установчих Зборів кошового отамана Семена Гризла було заарештовано. Замість нього 14 лютого курінні отамани тимчасово обрали командиром Звенигородського коша Вільного Козацтва Юрка Тютюнника. З цього приводу звенигородська газета „Вісник Тимчасового комітету“ писала:

Тепер настає нова хвиля життя, треба знову будувати свою Українську Державу. Будемо ж іти новим, більш правдивим шляхом! До праці, до організації, товариші козаки! Нехай історія не заплямує нас. Між козацтвом національний дух вродився – там він і повинен зрости.

Юрко Тютюнник енергійно береться за наведення порядку. Звенигородський кіш перетворюється на об'єднаний штаб Вільного Козацтва південної Київщини й північної Херсонщини. Першою спланованою штабом бойовою операцією стали бої поблизу Тального та Бобринської проти збільшовичених частин 8-ї армії. Про їхній підсумок ідеться в телеграмі штабу коша до військового міністра:

У ніч із 21 на 22 (лютого. – **О. Ш.**) загоном Вільного Козацтва Звенигородщини був даний бій більшовикам на станції Бобринська. Більшовики зовсім розбиті й переслідуються загоном в напрямку станції Знам'янка.

Добра слава про очолюваний Тютюнником кіш розлетілася далеко за межі повіту. Не випадково ж після падіння Києва саме під його захист прибули командувач Київського військового округу Микола Шинкар, товариш (заступник. – **О. Ш.**) Генерального секретаря військових справ, начальник відділу мобілізації УНР Володимир Кедровський та Головний отаман Вільного Козацтва Павло Скоропадський. Щоправда, візит останнього виявився коротким.

Із позиції часу можна стверджувати, що в лютому 1918 року Звенигородщина показала приклад відданого служіння українській владі.

Адже „в той час, коли влада народних комісарів була насильно нав'язана всім містам України, і коли народні комісари празнували перемогу над українським народом, то Звенигородщина рішуче викинула совітську владу, і коли пришлими большевицькими елементами було здійснено спробу захопити ту владу в повіті, то весь народ в особі Вільного Козацтва повстав, змінив ту владу, виніс резолюцію 13 лютого, що за єдину правомочну владу визнає тільки Центральну Раду“.

Генерал Юрко Тютюнник
Художник П. Холодний
(старший)
1920-ті рр.

Як це не дивно, та здолати цю непереможну силу змогла... Центральна Рада. 5 квітня 1918 року військовий міністр УНР оголосив наказ про розформування Вільного Козацтва⁹. Командири Звенигородського коша отримали нові призначення: Іван Капуловський виконував обов'язки повітового коменданта, а Юрко Тютюнник став уповноваженим сьомої дільниці з демобілізації Південно-Західного фронту. Згодом він писав:

Внаслідок моєї роботи в складі було зібрано 10000 гвинтівок, 43 кулемети, гармати, набої, снаряди й багато різного військового майна.

Улітку 1918 року під час антиурядових заворушень на Звенигородщині Тютюнник спробував залагодити конфлікт мирним шляхом:

Скоропадському і Полтавцю я сформулював суть справи так, що каральний загін провокує населення (...), і наголосив на необхідності негайного відкликання загону з повіту. Мені по-

вірили і зробили відповідне розпорядження.

Втім, дійсність виявилась інакшою. Зібрана у складах зброя стала повстанцям в нагоді...

Після ліквідації Звенигородсько-Таращанського повстання один із його керівників, Юрко Тютюнник, виїжджає до Києва, де вступає на Вищі кооперативні курси й водночас налагоджує стосунки з україн-

⁹ Українське Вільне Козацтво Черкащини відновило свою діяльність 11 січня 2002 року. Отаманом молодіжного осередку імені Ю. Тютюнника став Петро Петрович Каплій.

ськими революційними організаціями. Більше того, за спогадами Тютюнника, в листопаді його обрали начальником Революційного штабу Києва. Проте, в ніч на 9 листопада він був викритий і заарештований. У Лук'янівській в'язниці Тютюнник познайомився з отаманом Палієнком та майбутнім генерал-хорунжим Армії УНР, а тоді лише бунтівним комендантом Могилева сотником Андрієм Вовком. Саме ця трійця під загальним керуванням Тютюнника в ніч проти 14 грудня 1918 року підняла повстання арештантів і, звільнившись, вирушила назустріч військам Директорії.

Майбутній генерал і військовий міністр УНР Всеволод Петрів писав:

За дві години приїздить до нас автом начальник повстанських військ на Печерську Юрко Тютюнник, сам один, лише з шофером та ще в гетьманських відзнаках. Він рішучим тоном санкціонував уже видані тут розпорядження, а потім спитав мене, відізвавши вбік, що можемо дати для акції в сторону Липок (...). Юрко Тютюнник мав ледве 200 людей, в ГШУ (Головна Шкільна Управа. – **О. Ш.**) раптом 100, сердюки дали не повну сотню озброєних...

Звичайно, цього було замало. І все ж саме ця „купка одчайдухів під орудою Юрка Тютюнника, нікому з провідників військ Директорії не відомого, вирішила справу (в Києві. – **О. Ш.**)“.

Нова влада переформувала загін Тютюнника в Особливий Ударний курінь. Проте, Тютюнник не поділяв симпатій більшості членів Директорії, уряду й вищого командування до Антанти. Він намагався переконати командування відкрити фронт проти західних окупантів. Зі спогадів Юрка Тютюнника:

Із цього приводу довелося мені мати розмову з генералами Грековим, Осецьким і Василем Тютюнником – „військовими авторитетами“. Генерал Греков заявив: „Переможців світу Ви хочете перемогти. Пробачте, поручник, але це міг придумати лише божевільний, хоча я Вас таким не вважаю“... Наступного дня я виїхав автомобілем із Києва в Трипілля до Зеленого.

Тютюнник налагодив добрі стосунки з організованим боротьбістами Ревкомом Київщини, який призначив його командувачем так званої Правобережної Червоної Армії. Незабаром Ю. Тютюнник, більш відомий у той час як отаман „Гонта“, взяв участь у роботі з'їзду боротьбістів, що проходив у Харкові. Там же отримав від Миколи Шинкаря скерування очолити штаб бригади отамана Григор'єва.

19 лютого 1919 року з політично строкатих бригад Григор'єва, Дибенка й Махна було сформовано 1-шу Задніпровську стрілецьку дивізію Червоної Армії. Недовгим, але яскравим виявився союз отаманів. За розробленими начальником штабу Юрком Тютюнником планами операцій, у березні-квітні 1919 року бригада Григор'єва звільнила від переважаючих силами інтервентів українські міста Херсон, Мико-

лаїв, Вознесенськ. Завершуючи визвольний похід, 6 квітня вона вибила ворога з Одеси. Того ж дня Юрка Тютюнника призначили комендантом міста. Якщо вірити довідникові, то за визволення Одеси він був нагороджений орденом „Красного Знамені“. Після численних перемог, 13 квітня бригаду Григор'єва переформували в 6-ту стрілецьку дивізію.

Юрко Тютюнник
1919 р.

Проте, визволене від інтервентів село потерпало від більшовицької влади, яка, за вказівкою Москви, фактично провадила окупаційну політику. Що мали робити в такій ситуації українські селянські ватажки Григор'єв і Тютюнник? Звичайно, забути про союзництво з більшовиками й повстати проти нових гнобителів. 8 травня в Єлисаветграді Юрко Тютюнник оголосив універсал, який, на думку істориків написаний не без його участі. Текст був зрозумілий кожному:

Народе український! Народе змучений! Замість землі й волі тобі насильницьки нав'язують комуну, надзвичайку й комісарів з Московської обжорки й тої землі, де розіп'яли Христа (...) ті, що обіцяють тобі світлу будучність, експлуатують тебе: тобою воюють, зі зброєю в руках забирають твій хліб, реквізують твою худобу й запевняють тебе, що все це на ко-

ристь народу (...) Уряд авантюриста Раковського та його ставлеників просимо йти од нас і не насилувати волю народу. Всеукраїнський з'їзд рад дасть нам уряд, якому ми підляжемо і свято виконаємо волю його.

Запальна промова Тютюнника, підкріплена дійсністю, спонукали до дії. Без особливих зусиль керовані ним полки оволодівають Катеринославом. У руках григор'євців опиняються міста півдня і центру України. Проте, більшовики пішли в контрнаступ і Тютюннику довелося відступити на Звенигородщину.

Прибувши в рідні краї, він пояснює землякам суть боротьби:

Вся та всесвітня сволоч каже, що вона іде допомагати Україні. Геть від нас! Україна має досить чесних синів, які бажать і можуть збудувати новий лад і дати спокій своїй країні. Без чужої допомоги ми розвалили залізну армію Вільгельма, без чужої допомоги ми викинули в море переможців світу: англійців, французів та інших – без чужої допомоги викинемо братів-росіян із єдиноутробними братами їхніми жидами. Господа-

рем в Україні мусить бути український нарід. Хто не хоче бути гостем, хай буде наймитом.

Цим же наказом, написаним у Звенигородці 12 червня 1919 року, отаман Другого радянського коша Юрко Тютюнник оголосив про проведення повітового з'їзду, делегатам якого належало обрати місцеву владу. Тютюнник розумів, що без підтримки сусідів-повстанців йому не втримати владу в окремо взятому повіті, а тому спільно з найвпливовішим на Уманщині отаманом Клименком вирішує звільнити від більшовиків Умань. Втім, через нерівне співвідношення сил отамани зазнали поразки.

Предстоятель УПЦ в США та Канаді митрополит Іоанн, колишній священник Київської групи Армії УНР
1960-і рр.

25 червня очолювані Тютюнником 1734 козаки з боями вирушили на Київщину, щоб з'єднатися з Головним повстанським штабом, організованим українськими соціал-демократами („незалежниками“) й українськими соціал-революціонерами. Та дійсність показала, що об'єднуватися там не було з ким. Тому, скориставшись нагодою, отаман Тютюнник поповнив бійцями свою дивізію й вирушив назустріч Армії Української Народної Республіки.

На цей час у Тютюнника було 2500 козаків, три польових і одна гірська гармати та до сотні кулеметів. Крім того, була добре налагоджена санітарна служба, яку очолювали два лікарі. А найосновніше, що в його відділах завжди була сувора дисципліна, „яка могла бути виконана серед своїх підлеглих людиною, подібною до Тютюнника. Його повстанці любили за незрівнянну хоробрість, холонокровність, яка, здавалося, побільшувалася в критичні моменти, за справедливе ставлення до підлеглих, незважаючи на становище, яке хто займав. Зате страшний він був, коли ка-

рав за провини: грабунок, непослух і таке інше...“.

Приєднання до військ УНР повстанської дивізії справило неабияке враження на командування та урядовців. Голова уряду І. Мазепа писав:

Пригадую, коли він (Юрко Тютюнник. – **О.Ш.**) прибув улітку 1919 року з того боку фронту до нашої армії, то в короткий час сформував Київську групу, завівши в ній зразкову дисципліну.

**Головний Отаман С. Петлюра оглядає частини
12-ї дивізії Київської групи Ю. Тютюнника**
Ст. Жмеринка, серпень 1919 р.

Насправді не Тютюнник, а вище командування Армії УНР 26 липня переформувало підпорядковані отаману частини в Київську групу Армії УНР, додавши до неї кадрових старшин. Зокрема, посаду генерал-квартирмейстера посів майбутній генерал-хорунжий, сотник Генерального штабу УНР Михайло Пересада-Суходольський, а начальником штабу групи призначили „людину серйозну і працездатну“ – підполковника Освальда Решке.

Київська група складалася з двох Селянських дивізій – 5-ї й 12-ї. П'ятнадцятого серпня Київська група вирушила у форсований наступ на Вапнярку – Умань. У цей час станції Христинівка й Умань уже були захоплені повстанцями Зеленого, Павловського та ще кількома ватажками. 20 серпня 5-та дивізія, при якій увесь час перебував Юрко Тютюнник зі штабом групи, зупинилася у Христинівці, 12-та розташувалася в Тальному, а бронепотяги стояли в Шполі.

Описуючи бої за Христинівку, повстанець Марко Шляховий згадував:

Отаман Тютюнник прибув не так, як звичайно Зелений, – з підкоченими калошами й карабіном у руках, а в „салон-вагоні“ потягу, в якому містилася вся старшина групи Тютюнника. На дверцятах купе висіли папірці з пейзажами: „Вартовий отаман“, „Отаман-інспектор артилерії“ і т. п., а в кінці сам „Отаман Юрко Тютюнник“. Тут містилася його жіночка й дитина маленька... Був у Тютюнника й оркестр духовий, якого

не мав звичайно жоден повстанський загін. Оркестр Тютюнник висилав вперед себе туди, куди збирався „торжественно“ вступити.

У той час, коли тютюнниківці вели жорстокі бої поблизу Христинівки, Умані й Тального, Центральна група українських військ вступила до Києва. Одночасно з нею, але з іншого боку й з іншою метою, в столицю України ввійшли денікінці. Наростав новий конфлікт, який до кінця вересня переріс у відкрити війну.

Ворогів в українській армії вистачало, бракувало спілників. Отож через декілька місяців, коли Директорія фактично розпалася, галичани зрадили, а Армія УНР була притиснута до кордону, Юрко Тютюнник і деякі ліві есери з вищого командування вкотре запропонували Несторові Махну спільно бити ворога. Під час відвідин Тютюнником махновського штабу там розгорілася суперечка щодо подальшої долі парламентаря та можливого союзу. Пізніше начальник штабу махновців В. Білаш згадував:

Центральною фігурою в цій суперечці був Махно та я, що займав примиряючу позицію. Перемога залишилася за Махном. На жаль, слід зізнатися, що Тютюнника можна було використати в штабі армії, тим самим зблизити рядову масу, все ще поділяючу погляди УНР, з нашим рухом.

Ідеологічно різні сили так і не зуміли домовитися. Армія УНР змушена була власними силами вести боротьбу на декілька фронтів. Їй не вистачало зброї, вояків, яскравих перемог. Вибираючи між ганебною поразкою, а відтак переходом за кордон, і продовженням боротьби партизанськими методами, Тютюнник обрав друге. Слово свідку:

Вийшов із покоїв молодий старшина, сперся руками на поруччя ганку й голосно промовив:

– Отаман Тютюнник формує загін для глибокого рейду по денікінських тилах. Хто хоче далі боротися за визволення України, прошу підходити й записуватися. Зараз винесуть сюди стіл і почнеться запис.

Правди ради слід зазначити, що командував цією операцією не тільки отаман Юрко Тютюнник, а й генерал Омелянович-Павленко, прізвища якого в Старій Чорторії не згадувалось, бо він ще не був популярний в українському війську; він став відомий після цього рейду.

Одним із останніх наказів, підписаних Симоном Петлюрою 1919 року на рідній землі, був наказ про призначення Михайла Омеляновича-Павленка командуючим Дієвою армією, а Юрка Тютюнника – його заступником.

Генерал-полковник військ УНР М. Омелянович-Павленко, характеризуючи заступника, писав:

Він імпував масі манерою своїх промов і логікою – примітивною й безапеляційною. До природного хисту треба віднести здібність його в ке-

руванню загонами й уміння виходити щасливо з тих обставин, коли смерть зазірала в очі кожному з партизанів. Без особливої попередньої військової освіти отаман Юрко Тютюнник скоро зайняв видатне місце між партизанами України, бо якраз належав до тієї категорії військовиків, що на війні пізнали військовий фах, на полі ж отримали довір'я підлеглих і право на заняття значних військових посад.

Слова командарма підкріплюють і конкретні справи. Перший Зимовий похід Армії УНР розпочався 6 грудня 1919 року. Першим містечком, яке звільнили від денікінців, був Липовець. Знаменно, що ця перемога належала кінноті очолюваної Тютюнником Київської групи. Потім ворога гнали від Поділля до Золотоніщини. 14 лютого 1920 року селянин Кость Кушнір-Марченко записав у щоденнику:

Сьогодні у Васютинцях стояли якісь війська-партизани на чолі з Юрком Тютюнником. Були кінні й піші. Єсть у їх пушки й кулемети. Ідуть освободжати Україну од ворогів-кацапів. Ідуть на Золотоношу, знімають у волості телефонні трубки й кажуть, щоб люди самі собі утворювали владу, без наказу совітської молоді Росії.

Після взяття Золотоноші військо повернулося на Правобережжя. У лютому тютюнниківці були помічені на Єлисаветградщині в районі населених пунктів Панчеве–Каніж–Сентове–Мала Виска. Начальник 14 дільниці радянської міліції зазначав у документі:

Одяг вояків – „українських козаків“: шапки з довгими китицями та червоними стрічками“. Настрій – державницький: агітували за створення самостійної України. „При купівлі товару в крамницях гроші платили нового випуску – українські й українські облигації, гривні з відривними купонами“. Як у Панчевому, так незабаром і в Ольгополі під час мітингу виступали представники „українських міністерств“.

Від першої й до останньої хвилини рейду армія вела жорстокі бої. За декілька днів до завершення походу в районі сіл Мясківка – Савчине – Томашпіль Київська дивізія потрапила в пастку. З цього приводу полковник Олександр Доценко писав:

Отаман Юрко Тютюнник вирішив вивести з цього району свою дивізію(...), але большевики, пройшовши лісами, захопили ст. Вапнярку й замкнули дорогу „київцям“. Для дивізії утворилася надзвичайно критична ситуація: перемішались піхота, гарматні частини, кіннота й обози, а ворог був за плечима. Але надзвичайно сильна воля от. Тютюнника та його уміння орієнтуватися в подібних ситуаціях врятували становище: він спинив частини, що втікали з великими втратами, і дивізія в порядку відійшла на Антопіль.

Ситуація повторилася біля сіл Савчине–Джугастри:

Тут знов отаман Тютюнник верхи (з револьвером у руці) кинувся спиняти піхоту. Йому пощастило це зробити: розпочався новий бій із силь-

Кіннотники Юрка Тютюнника
1920-ті рр.

нішим ворогом. Старшини й козаки розуміли, що, вигравши бій, урятують себе від смерті, і це добре вплинуло на результат бою.

Учасник цього бою, майбутній науковець, сотник Макар Каплистий із захопленням згадував, як у безнадійній, здавалося, ситуації раптом між козаками верхи на коні з'явився Юрко Тютюнник. Його спокій і жарти підбадьорили козаків, і вони під гучне „Слава!“ пішли в наступ:

Це був час найбільшої слави отамана Тютюнника. Це був ще той час, коли ім'я Тютюнника було символом непереможності, символом безсмертя.

Отже, нехай залишиться на совісті відомого критика отаманів Михайла Середи (який, до речі, не брав участі ні в Першому, ні у Другому Зимових походах Армії УНР) та його сучасних переспівувачів необ'єктивна і спрямована на свідоме перекручення фактів теза про те, що у бою біля села Савчине Тютюнник утік із поля бою.

6 травня 1920 року учасники Першого Зимового походу з'єдналися з іншими українськими частинами, які в союзі з поляками прямували на Київ. За 180 днів, тобто 6 місяців походу, Армія УНР, ведучи бої з ворогами, пройшла 2500 верст.

Військо УНР вступило до Києва 7 травня. Через три дні після повернення до столиці Симон Петлюра вирушив до Ямполь, де зустрівся

з командуванням Зимового походу. У своїй промові Головний Отаман подякував їм за добре проведену операцію і дав Омеляновичу-Павленку тижневу відпустку. Замість нього командуючим армією залишився Юрко Тютюнник.

Орден
„Залізного Хреста“

За бойову доблесть і героїзм учасники Першого Зимового походу через рік отримали спеціально запроваджений для цього орден „Залізного Хреста“, першу нагороду Української Народної Республіки. Кожний екземпляр мав власний порядковий номер. Генерал Юрко Тютюнник отримав орден за номером два, а його дружина, Віра Андріївна Тютюнник, яка під час походу була сестрою-жалібницею, нагороджена жетоном ордена за номером п'ять. Власне, в цьому поході брала участь і дворічна донька генерала – Оля. Олена Федак-Шепарович згадувала:

З'являється отаман (Ю. Тютюнник. – **О. Ш.**), на нього напали більшовики на квартирі – стріляли прямо крізь вікна. Чудом спас себе й жінку. Донечку виніс вірний козак Панас. Речі й усе, що мали, пропало. Одержуємо наказ виїжджати – ніхто не знає куди (...). Кожний обдертий, на лиці прямо маска з пороху. Однак, відчуваємо голод. Якийсь козак ходить поміж підводами й просить шматок хліба, бо улюблена всіма маленька Оля, донечка отамана, плаче з голоду.

Козаки та старшини Київської дивізії щиро поважали свого командира. У день нагородження учасників Зимового походу орденом „Залізного Хреста“ бойові побратими Юрка Тютюнника (від вищого командного складу до козака!) підписалися на намальованій хорунжим Дмитром Поторокою грамоті такими словами:

Дорогому батькові, улюбленому вождеві нашому, генерал-хорунжому Юрку Тютюнику.

Тяжким хресним шляхом ішов український нарід до свого національного і державно-політичного визволення. З усіх боків облягали його вороги, намагаючись не тільки підбити Україну під свою зверхність, а й до кінця знищити всі ті вияви самостійного національно-культурного життя, які після російської революції щораз сильніше починали прокидатися в ньому.

І в той час, коли, здавалося, ворог перемагав, коли байдужість і бездіяльність охопили всі верстви громадянства нашого й армії, ти один горів завзяттям і своєю невтомною енергією запалював серця борців до нових змагань, до нової боротьби з запеклим ворогом української національної ідеї – москалем.

Грамота до жетона ордена „Залізного Хреста“ за номером п'ять,
наданого сестрі-жальниці Вірі Тютюнник
1921 р.

Твоє живе, повне великої моральної сили єство в найбільшій мірі одушевило історичний похід армії УНР в запілля ворога, коли ім'я отамана Юрка Тютюнника стало синонімом непереможного лицарського духу, коли воно промовлялося ворогами зі страхом і пошаною, а в серцях народу будило надії на визволення, на остаточну перемогу.

І сьогодні, в цей великий день роздачі орденів „Залізного Хреста“, який нагадав усім нам величність і героїство небувалої велетенської боротьби армії УНР у запілля ворога, в цей весняний день, коли вся природа встає від довгого сну, вириваючись із міцних обіймів зими, прокидаються й розцвітають у наших серцях надії на майбутнє визволення, кріпне і зростає думка, що ти, дорогий батьку-отамане, незабаром поведеш своїх дітей на широкі лани і степи рідної України.

І ми чекаємо цього слушного часу, вірячи, що з тобою ми принесем Українському народу довгождану волю, бо з іменем твоїм зв'язані слава й перемога!

Слава нашому батькові-отаманові!

Слава непереможному борцеві за волю Українського народу Юркові Тютюнникові!

Слава! Слава! Слава!

...Після походу військо не відпочивало. Протягом травня-червня командування Київської дивізії неодноразово доповідало керівництву про виснаження. Зокрема, 25 червня полковник Тютюнник писав у доносенні:

Наші люди дуже змучені. Підвіз харчів дуже трудний. Рушничних набоїв немає, гарматних дуже мало, продовжувати виконання наказів по армії (щодо наступу. – **О. Ш.**) цілком неможливо.

Зрештою, Тютюнникові давно не подобався союз із поляками. Тому він „подав мотивуючий рапорт Петлюрі з проханням про відставку“. А коли цього не сталося, подав другий – про хворобу.

“Хворів” я понад шість тижнів до того часу, поки головне командування не поставило мені ультиматум із вимогою повернутися до командування дивізією, погрожуючи військово-польовим судом. Але головною причиною мого повернення до командування дивізією були прохання моїх підлеглих повернутися до них.

7 листопада 1920 року в подільському місті Ялтушкові в помешканні штабу Київської дивізії відбулася нарада членів Уряду УНР та всіх комдивів. Головував Симон Петлюра. На ній вирішувалися доленосні питання. Тривалий час недоброзичливці пліткували, ніби під час цієї наради підвищений у жовтні до генеральського звання Ю. Тютюнник збирався заарештувати членів Уряду й узяти владу у свої руки. Командир 3-ї Залізної дивізії генерал Олександр Удовиченко, який „був у добрих товариських відносинах із генералом Тютюнником“, стверджував, що підстав звинувачувати командира Київської

дивізії не було. Чутки породило те, що „в Ялтушкові ходили збільшені стежі, а на околицях стояла збільшена охорона. Але такі заходи охорони можна пояснити і звичайною обережністю, оскільки бойовий фронт проходив у кількох верстах від Ялтушкова“.

Із 11 листопада Київська дивізія перейшла в розпорядження командувача Середньої групи військ УНР і відразу довела свою боездатність. 13 листопада поблизу сіл Берлинці – Барок командування послало її в наступ, який завершився перемогою. Полковник Генерального штабу В. Савченко подає такі відомості про цей бій:

Київська дивізія вела жорстокі бої з переважаючим чисельністю ворогом, який півсотною кінноти при підтримці артилерії, з одного боку, й до 300 кіннотників, із іншого, оточив Київську дивізію... Дивізію врятував генерал-хорунжий Тютюнник, який появився в передніх лавах зі своєю штабовою сотнею й атакував ту ворожу кінноту, яка більше всього насаждала. Це для ворога було так несподівано, що в цьому пункті він відійшов назад.

Начальник штабу 4-ї Київської дивізії підполковник О. Лушненко наголошував на тому, що „в бою 13 листопада успіх 4-ї дивізії головним чином був досягнутий завдяки рішучості й упертості генерала Тютюнника“.

Разом з тим, Армія УНР із боями відступала на захід. Наступ червоних не вдалося зупинити ні на Поділлі, ні перед Збручем. 21 листопада 1920 року генерал-хорунжий Юрко Тютюнник перейшов зі своєю дивізією на польський берег річки Збруч.

Опинившись за кордоном, ні Симон Петлюра, ні Уряд, ні командування не мали наміру обростати корінням. Через декілька днів після інтернування, 23 листопада, Головний Отаман військ УНР С. В. Петлюра наказав командувачеві Дієвої армії генерал-поручнику М. Омеляновичу-Павленку „з метою організації й підготовчої праці для повернення на Україну“ не розпускати військові частини. Через два місяці, під час виступу на засіданні Ради Народних Міністрів 21 січня 1921 року, Петлюра наголосив на необхідності „всебічної роботи уряду в справі організації повстання в Україні проти московської окупаційної влади“. Відтак, у лютому 1921 року при Головній Команді військ УНР (вища військова інституція Армії УНР, накази якої підписували С. Петлюра та військовий міністр. – **О. Ш.**) постав Партизансько-повстанський штаб. Перед цим було декілька пропозицій від вищого командування стосовно підпорядковування штабу. Генерал В. Павленко пропонував організувати „повстанче міністерство“. Тютюнник „не мислив собі П.-п. штабу інакше, як лише в складі Генштабу“. Але серед вищих державних і військових кіл знайшла підтримку пропозиція начальника Генерального штабу Армії УНР генерал-хорунжого В. Петріва, за якою Партизансько-повстанський штаб підпорядковувався Головному Отаману військ УНР.

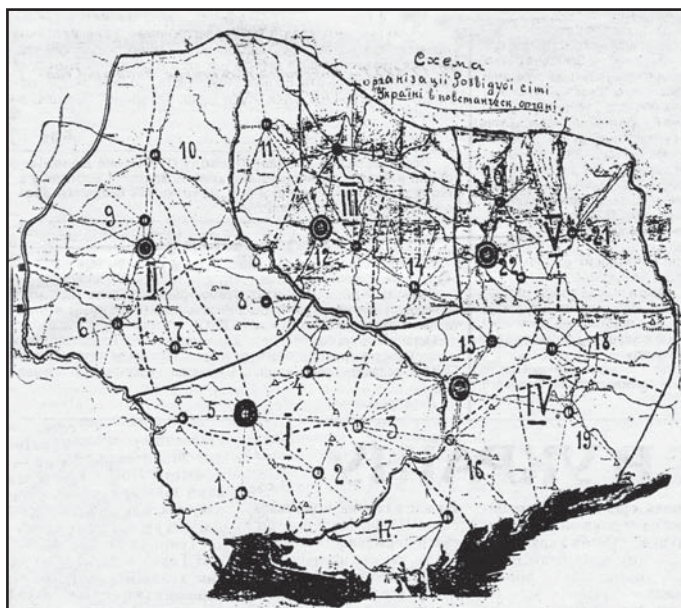

Схема Партизансько-повстанської мережі в Україні
1921 р.

Начальником Партизансько-повстанського штабу Симон Петлюра призначив колишнього члена Центральної Ради, легендарного повстанського отамана, командира 4-ї Київської дивізії Армії УНР генерал-хорунжого Юрка Йосиповича Тютюнника. Голова уряду І. Мазепа писав:

Він приваблював до себе своєю безпосередністю й щирим захопленням нашою визвольною справою. Це був молодий ще чоловік (років коло 30), але з сильною волею і значним організаційним хистом (...) Як людина, що вийшла зі села, Тютюнник добре розумів соціальну основу тодішнього революційного руху на Україні (...), його оцінки політичної ситуації виявили в ньому здібності не тільки видатного вояка, але й політично думаючої людини. Майже у всіх важких питаннях він солідаризувався з політикою нашого уряду.

Це був час особливої активності Тютюнника. 16 лютого 1921 року його обрали членом Вищої Військової Ради з правом вирішального голосу, а вже 23 лютого Головний Отаман доручив сформувати апарат Партизансько-повстанського штабу та почати повноцінну роботу.

До березня 1921 року Штаб формувався й працював як таємна установа. Одним із першочергових його завдань було формувати в Ук-

раїні партизанські загони й повстанські організації, які керувалися б постановами й розпорядженнями уряду УНР та Партизансько-повстанського штабу.

Навесні 1921 року для зручності керування діями партизанів Партизансько-повстанський штаб поділив усю територію України на п'ять повстанських груп із двадцятьма двома повстанськими районами. Накази приступити до керування повстанськими групами отримали: генерал А. Гулий-Гуленко (командувач 1-ї групи), підполковник Ю. Мордалевич (командувач 2-ї групи), отаман Левченко (командувач 3-ї групи), отаман Брова (командувач 4-ї групи). Їх „за наказом Головного Отамана“ призначав Партизансько-повстанський штаб. Командирів організованих загонів призначали командуючі групами. Політичне керування провадив Всеукраїнський центральний повстанський комітет (Цупком), утворений у січні 1921 року за ініціативи патріотично налаштованої інтелігенції Київщини та за сприяння представника Партизансько-повстанського штабу сотника січових стрільців І. Андруха. Через цю організацію, яка проіснувала до серпня 1921 року, Тютюнник вів агентурно-розвідницьку та агітаційну роботу в Україні.

Упродовж весни 1921 року Юрко Тютюнник та шестеро помічників прийняли в Тарнові велику кількість зв'язкових від повстанських організацій і отаманів. Люди з України привозили інформацію, яка ретельно перевірялася за виробленою штабом методикою, а навзаєм отримували потрібну літературу та інструкції. Крім цього, генерал Тютюнник особисто зустрічався з інтернованими українськими вояками, готуючи їх до походу.

Сотник Петро Ващенко згадував:

У травні до табору завітав генерал-хорунжий Юрко Тютюнник і на темних зборах висловився, що незабаром ми знову опинимося на рідній землі. Цей, останній вже, похід буде походом слави й перемоги нашої славної армії. Кожному старшині й козакові було зрозуміло, що мова йде про загальне повстання, бо говорив про це генерал Тютюнник, який здобув собі голосної слави під час походів в запілля ворога.

22 червня 1921 року Партизансько-повстанський штаб переїхав до Львова й розмістився в колишньому санаторії „Кисельки“. Тут же оселилася родина Тютюнника.

Відразу після переїзду відбулася реорганізація штабу. „До цієї роботи притягнуто офіцерів Генерального штабу на чолі з Ю. Отмарштейном“, – писав Ю. Тютюнник. На цей час штаб складався з трьох управлінь: військового, цивільного та політичного. Згідно з повноваженнями, начальники управлінь були заступниками Юрка Тютюнника. Найкраще організоване було пріоритетне – військове управління. Очолив його полковник Генерального штабу Юрій Васильович Отмарштейн (заступник – давній помічник Тютюнника полковник М. Пере-

сада-Суходольський). Військове управління відповідало за організацію та проведення збройного повстання в Україні. Для ефективної праці воно мало три відділи: організаційний (очолював підполковник Генштабу Ю. Скорняков), інформаційний (керував начальник розвідувальної управи 1-го генерал-квартирмейстерства Генштабу Армії УНР полковник Генштабу О. Кузьмінський) та оперативний (управляв підполковник Генштабу Б. Снігірьов, а після його втечі до більшовиків – полковник Ю. Отмарштейн). Ті у свою чергу поділялися на підвідділи.

На чолі Цивільного управління стояв полковник 4-ї Київської дивізії Йосип Михайлович Добротворський. У його підпорядкуванні були спеціалісти майже всіх міністерств – люди різних політичних поглядів. А ось Політичне управління керівника не мало.

31 серпня 1921 року відбулася нарада вищого командування у присутності Симона Петлюри та Юрка Тютюнника. Останній запропонував свій план збройного виступу в Україну. Згідно з ним, вихідним пунктом для учасників походу мав бути Кам'янець-Подільський. Звідси С. Петлюра мав би видати маніфест до українського народу, що слугувало б сигналом для початку повстання.

Як за кордоном, так і в Україні закінчувалася підготовка до повстання. Наприкінці літа 1921 року командувач 2-ї повстанської групи отаман Орлик отримав від Головного Отамана наказ, який підписали начальник Партизансько-повстанського штабу Юрко Тютюнник та його помічник по військовому управлінню Юрій Отмарштейн. У цьому документі з грифом „Цілком таємно. У власні руки“ йшлося про те, щоб „до 1 вересня закінчити всі приготування до всенародного повстання“. Другим пунктом повідомлялося, що „Партизансько-повстанський штаб, Головна команда Армії УНР із хвилиною початку повстання буде на Україні... Донесення до штабу посилати цілком таємно на село Будище Звенигородського повіту: сільська школа, Андрій Настенко, пароль „Могила“. Подібні накази отримали й інші командувачі груп.

Проте, українські та польські урядовці стримували початок повстання, що дало змогу у вересні укласти низку документів, спрямованих на формування органів місцевої влади під час повстання та після його успішного завершення. Інструкції, підписані начальниками відділів Цивільного управління й затверджені Симоном Петлюрою та Юрком Тютюнником, відправили в Україну. Тоді ж Головний військовий прокурор УНР генерал-хорунжий Євген Мошинський розробив Положення про повстанський суд та Присяжну обітницю.

23 жовтня 1921 року з наказу Головного Отамана генерал Тютюнник вступив в командування Повстанською Армією. Відповідно до наданих наказом ч. 1 повноважень, у безпосереднє підпорядкування йому переходили командувачі повстанських груп та районів. Замість розформованого Партизансько-повстанського штабу створено Україн-

ське пресово-інформаційне бюро. Начальником штабу Повстанської Армії призначено полковника Ю. Отмарштейна, якому доручено невідкладно сформувати апарат штабу. Від командира 4-ї Київської дивізії генерал-хорунжого В. Янченка та командира кінного полку цієї ж дивізії полковника М. Палія вимагалось негайно закінчити формування відділів Повстанської Армії, до яких увійшли всі вояки, що прибули з таборів у район Рівне–Костопіль–Мидськ–Копиченці.

Того ж дня, 23 жовтня, полковникові Палієві наказано перейти кордон і зв'язатися з генералом Нельговським, що вже перебував в Україні. На документі залишилася розписка про отримання наказу. 24 жовтня Тютюнник надіслав усім командувачам повстанських груп наказ, після одержання якого ті мали оголосити на своїй території загальне повстання.

Повстанська Армія поділялася на три групи, назви яких походили від місць формування: Подільська (командир М. Палій-Сидорянський), Бессарабська (командир А. Гулий-Гуленко) та Волинська (номінально – командир В. Янченко, а фактично – Ю. Тютюнник). 29 жовтня генерал Тютюнник зі штабом переїхав зі Львова до місця формування Волинської групи, щоб разом із нею вирушити в похід. На цей час дві перші групи вже були в Україні.

Першою, з 23 по 26 жовтня, малими відділами перейшла кордон Подільська група, яка складалася з козаків і старшин Київської дивізії кількістю до 700 осіб (із них лише 12 кінних). На початку походу „подільці“ мали: 200 рушниць і 10000 набоїв до них; 5 кулеметів із 4 стрічками та 12 без набоїв. Решту зброї командування планувало здобути в боях.

Завданням Подільської та Бессарабської груп, а також відділу генерала Нельговського, було відволікти основні сили противника й цим самим полегшити просування основної Волинської групи до Києва.

Волинська група формувалася з воїнів 4-ї, 6-ї та 3-ї дивізій. Станом на 2 листопада чисельність групи становила 663 козаки й 216 старшин, які мали на озброєнні 417 рушниць російського зразка зі 70-ма тисячами набоїв до них; 13 австрійських рушниць із 4000 куль; 7 кулеметів системи Максим, 25 – Кольта, 2 – Люїса з набоями й стрічками до них; 300 шабель, 150 списів; підривне майно: 150 піроксилінових шашок, 1500 кілограмів піроксиліну, 600 ручних гранат. Група поділялася на дві бригади, очолювані підполковниками М. Шраменком та Р. Сушком. Крім того, при Волинській групі перебували штаби Повстанської Армії, Київської дивізії та 2-ї повстанської групи, а ще Управління цивільного керування та тилові частини. У рапорті Головному Отаману генерал Юрко Тютюнник доповідав:

„Окремо треба сказати про стан взуття й одягу тих старшин і козаків, що відбули на повстання. Взуття: 35% цілком роззуті (босі), а решта в дуже кепському стані. Одяг: 50% без шинелей, одяг решти старшин і козаків

старий і подертий. Великий брак відчувається в білизні. Для налагодження справ зі взуттям вжиті Партизансько-повстанським штабом такі заходи: для босих закупаються постолы (ликові), старе взуття по мірі можливості полагоджується.

Тобто Тютюнник як людина військова й дисциплінована доповів вищому командуванню про існуючі проблеми в підпорядкованих частинах та про їх вирішення в межах повноважень. Більше міг зробити лише Симон Петлюра. Та чи зупинити було море руками?

За спогадами ад'ютанта начальника штабу Повстанської Армії сотника Дмитра Герчанівського, Тютюнник „перепитував усіх співробітників штабу, чи запитаний вірить в успіх повстання, чи треба його відкласти та чи сам вільно зважується піти на повстання“. Для нього важлива була думка тих, із ким вирушав на відповідалну справу. Більшість штабистів підтримали генерала. Крім того, у день початку походу генерал Тютюнник особисто зустрівся з козаками та старшинами, яких чекали чималі випробування й окреслив реальний стан справ. Насамкінець зачитав вітання від Головного Отамана. Учасник тих подій полковник М. Чижевський із цього приводу писав:

Генерал Тютюнник зустрів нас промовою, в якій зазначив, що похід буде дуже важкий, що зброї нема, що зброю, обмундирування, амуніцію й інший припас треба здобути у ворога. Але він переконаний у тому, що незабаром Україна буде звільнена від московської влади. Козацтво на промову відповіло щирим і гучним „Слава!“. Ті, хто вагався або передумав іти в похід, на пропозицію генерала залишилися в Польщі.

Тютюнник зважено оцінював недалеку перспективу, адже йому відомо було про те, що у той час збройні сили червоних в Україні становили: 35 дивізій, 10 бригад, технічні та спеціальні частини, зведені у п'ять армій (4-ту, 6-ту, 12-ту, 14-ту, 1-шу кінну). Тому в рапорті Симону Петлюрі 2 листопада 1921 року запропонував:

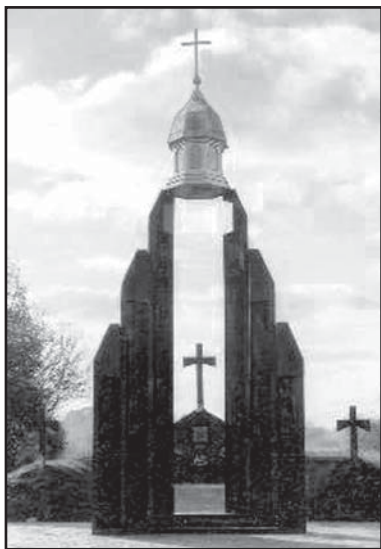
...у разі успіху через тиждень після мого переходу через кордон решта дивізій Армії УНР мусить бути готова для поступового пересування на терен України для організації захоплення території.

Звідки було знати командувачеві Повстанської Армії про те, що, коли підпорядковані йому частини розпочали боротьбу,

1 та 2 листопада була нарада комдивів армії УНР у Тернополі, на якій було прийнято рішення: в даний час радянську владу на Україні неможливо перемогти, а тому наступи й повстання з цією метою не проводити, обійтися лише маленькими виступами, щоб таким чином викликати повстання...Тоді до весни анархія в Україні посилиться. Росія буде заклопотана анархією на Поволжі, й тільки тоді, весною, піднімати загальне повстання.

Юрко Тютюнник завершив свій рапорт зверненням:

ПАНЕ ГОЛОВНИЙ ОТАМАНЕ, я, старшини Партизансько-повстанського штабу, всі старшини й козаки, що відбувають на Україну, перед брамою рідного краю шлемо Вам свій привіт із міцною вірою у близьке побачення на землі наших предків.

**Меморіал загиблим козакам
і старшинам Армії УНР в селі
Базар на Житомирщині
Поч. ХХІ ст.**

Наведений документ проливає світло на події, які по-різному тлумачилися істориками. Вони, посилаючись на мемуари, написані мало обізнаними з організацією походу людьми або на продиктовані чи створені за участі ГПУ „спогади“, звинувачували Тютюнника в тому, що в разі успіху він мав перебрати на себе всю повноту влади, усунувши С. Петлюру й уряд УНР. Проте, аналізуючи документи, які характеризують взаємини начальника Партизансько-повстанського штабу (згодом командувача Повстанської Армії) та Головного Отамана, важко знайти до 21 листопада 1921 року бодай одне першоджерело, де б він протиставляв себе Симону Петлюрі чи уряду УНР. Звичайно, непорозуміння були, бо генерал Тютюнник згодом вимагав від Головного Отамана дати наказ про початок Всенародного повстання. Але той зволікав, бо змушений був рахуватися з поляками, які

вели подвійну гру. Зрештою, якби Симон Петлюра не довіряв Тютюннику, він не поставив би його на таку відповідальну посаду й не призначив би 14 листопада 1921 року одного з найближчих соратників Тютюнника генерал-хорунжого Андрія Вовка військовим міністром УНР.

Щоб осягнути велич подвигу учасників Другого Зимового походу, варто пам'ятати, які великі сили ворога протистояли жменьці українських відчайдухів. Лише у трьох правобережних губерніях – Волинській, Подільській та Київській – дислокувалися 44-та, 24-та, 45-та стрілецькі дивізії, 1-й, 2-й і 3-й кінні корпуси, які також мали у своєму складі по дві дивізії Червоної Армії. А ще були загони міліції, ЧОНівці й т.д.

Про підготовку й початок походу більшовики знали задовго наперед. Центром збирання інформації про підготовку до повстання та пересування Армії УНР за кордоном було Представництво УСРР

у Польщі, яке чи не першим повідомило про „авантюру Тютюнника“. Втім, як показала історія, червоноармійці виявилися неспроможними блискавичним ударом зупинити українські частини. Повстання селян в Олевську, активна підтримка загонів Струка й Орлика, розгубленість ворога й перемоги над ним у перші дні походу – це ті чинники, які дали змогу підійти майже до Києва. Перебуваючи менше, ніж за 100 кілометрів від столиці Правобережної України, командування Волинської групи приймає болюче рішення – повертатися до кордону. Між зайнятими котовцями селами 15 листопада тютюнниківці форсували Тетерів. Після переправи вийшли втомленими й мокрими. Було морозно. Глибоким снігом у ніч на 17 листопада добралися до села Малі Миньки Овруцького повіту. Зранку наступного дня 2-га й 3-тя бригади 9-ї кавалерійської дивізії Г. Котовського оточили тютюнниківців. Першим комбінованим ударом вони відокремили від решти колони авангард, при якому перебували Тютюнник, Отмарштейн, Янченко, обидва комбриги та понад десяток возів із пораненими. Другим ударом відступаючі знову були поділені навпіл. У ході нерівних кривавих боїв біля сіл Малі Миньки та Звиздаль понад 400 українських козаків і старшин загинули, ще 537 потрапили у ворожий полон. Впродовж тижня 95 із них, за твердженням більшовиків, „померли від ран“, ще 83 особи відправлені на допит до Києва, решта 360 полонених, серед яких молодший брат міністра військових справ УНР хорунжий Олексій Петрович Сальський, колишні старшини, службовці і просто козаки, були засуджені до розстрілу.

Для переслідування генерала Тютюнника та його штабу з кавалеристів 3-ї бригади було сформовано „летючий загін“ із 90 вершників, якому наказано знищити відступаючих і захопити Юрка Тютюнника. Попри всі зусилля, це їм зробити не вдалося. Штаб, кінна сотня й важко поранені загальною кількістю 120 осіб під безпосереднім керівництвом генерала Тютюнника, пробиваючись через села теперішнього Овруцького й Олевського районів Житомирської області, 20 листопада перейшли на польську територію¹⁰.

Сотник Дмитро Герчанівський згадував:

Усі ми були приголомшені. Ми перейшли оце кордон двох окупантів силою поділеної ними України. Але, мабуть, найбільше був приголомше-

¹⁰ Зерна, засіяні останніми захисниками Української Народної Республіки, вперше зійшли аж під час Другої світової війни, коли спочатку під проводом отамана Тараса Бульби-Боровця, а згодом Романа Шухевича, відродилася під тією ж назвою, що і 1921 року, Українська Повстанська Армія. В її організації активну участь взяли досвідчені соратники генерала Тютюнника – Леонід Ступницький, Іван Ремболович та Іван Литвиненко. Не стерлося в пам'яті борців за волю України й ім'я славетного генерала Тютюнника. У середині 40-х років його прізвищем названо цілу військову округу УПА.

ний генерал Тютюнник. Ще тоді, коли ми збиралися до першої польської прикордонної сторожі, він сказав: „Не був би я тут сьогодні, якби минулої зими мав той досвід, що набув його в цьому поході... Генерала Тютюнника між вами нема... Він лишився в Україні... Я називаюся Полозов“.

Цікаво, що радянські шпигунські документи листопада-грудня 1921 року також повідомляли про перебування Юрка Тютюнника після 20 листопада в Україні. Про це йдеться в бюлетені Розвідувального управління УСРР від 28 листопада 1921 року; у документі під грифом „Дуже терміново. Цілком таємно“, що ліг 5 грудня 1921 року на стіл командувачеві всіх збройних сил УСРР та Криму М. Фрунзе (копія – голові ВУЦВК Г. Петровському); у повідомленні інформатора від 13 грудня того ж року, яке „заслуговує на довіру“, а тому варте уваги керівників держави. Гадаю, ці та інші документи мають зацікавити незаангажованих істориків. Тим паче, що, за спогадами все того ж Д. Герчанівського:

...на випадок невдачі з повстанням, він (Ю. Тютюнник. – **О. Ш.**) думав партизанити далі, не давати віддиху окупантові, не давати топити Україну в котлоку московського комунізму, партизанити, аж врешті вона стане вільною від усякого гада.

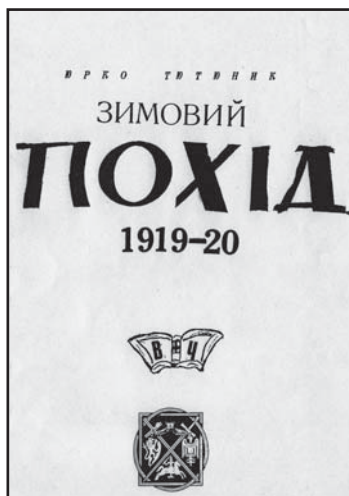
**Юрко Тютюнник
серед членів кооперативного
товариства „Схід“
1921 р.**

Якщо після 20 листопада повернення Юрка Тютюнника в Україну й було, то було нетривалим, бо достеменно відомо, що 22 грудня 1921 року він (під прізвищем Крижанівський) та побратими заснували кооперативне товариство „Схід“. До його правління ввійшли Юрій та Олена Отмарштейни, Йосип Добротворський, Михайло Пересада-Суходольський, Митрофан Очеретько, Іван Шендрик, Ілля Сапіга, Юрій Скорняков, Наливайко, Дмитренко й Гампер. Очолив товариство Юрко Тютюнник.

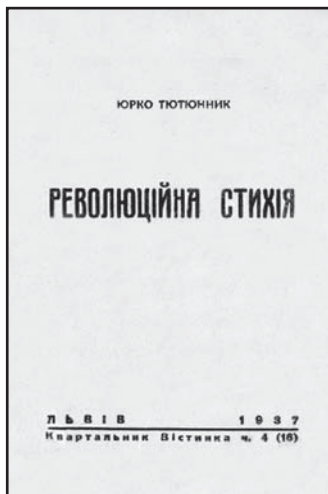
Крім того, мирне життя нагадало Тютюннику про давній хист до письменства. Саме в цей час народився політичний публіцист і письменник, який більшість матеріалів підписував псевдонімом Г. Юртик, що розшифровувався як Г (генерал) Юр (Юрко) Тик (Тютюнник). А ще Ю. Й. Тютюнник впорядковує спогади про недавнє ми-

Титульна сторінка 1-го видання книги спогадів Юрка Тютюнника „Зимовий похід 1919–20 рр.“. – Ч. 1 (Політичний огляд): 3 документами в тексті і додатках (Коломия-Київ: Трембіта, 1923)

Обкладинка 3-го видання книги спогадів Юрка Тютюнника „Зимовий похід 1919–20 рр.“ (Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1966)

Титульна сторінка книги спогадів Юрка Тютюнника „Революційна стихія“ (Львів, 1937)

Обкладинка книги спогадів Юрка Тютюнника „Революційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр.“ (Львів: Універсум, 2004)

нуле. Перша книжка Ю. Тютюнника „Зимовий похід 1919–20 рр.“ побачила світ 1923 року у Коломиї. Інші мемуари публікувалися в 1922–1923 роках у редактованому Д. Донцовим „Літературно-Науковому Віснику“ як окремі нарис. 1937 року вони були підправлені й видані під загальною назвою „Революційна стихія“.

Юрко Тютюнник
1920-ті рр.

Та все ж після повернення з Другого Зимового походу польські та українські урядові кола ставилися до Тютюнника з підозрою. Начальник контррозвідки УНР Микола Чеботарів писав:

З цього часу його (Ю. Тютюнника. – **О. Ш.**) праця прийняла надзвичайно таємний характер, а тому як поляки, так і наші зацікавились, що саме тепер робе Тютюнник і чи дійсно робе, чи тільки вдає, що робе... Поляки напружують свої сили, щоб заарештувати його, бо рішили, що він працює на шкоду Польщі, а ми, щоб в'яснити дійсні його наміри і напрям праці... Ми почали пильно стежити

за кожним кроком його діяльності і прийшли до переконання, що Тютюнник готує нову велику авантюру.

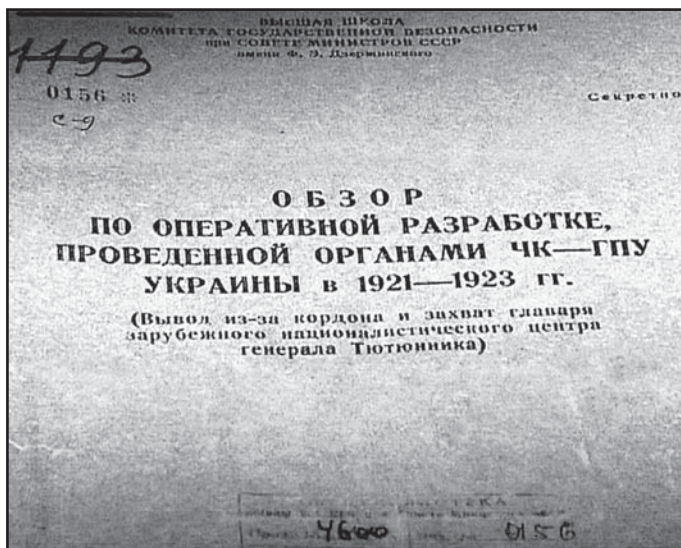
Подібну інформацію маємо і з політично протилежного табору: 22 липня 1922 року „Джерело № 4“ повідомило секретно-директивну частину Народного Секретаріату іноземних справ:

Після розгрому банд Тютюнника він сам мешкає у Львові в готелі Жоржа, при чому біля нього труться українці, напевне, щось задумуючи.

Сам же Юрко Тютюнник в автобіографії пише:

У 1922 році я однаково вороже поставився до Польщі й радянської влади в Україні, продовжуючи вважати цю владу окупаційно-російською. Зрозуміло, що при такому переконанні я вважав необхідним за всяку ціну продовжувати боротьбу проти радянської влади в Україні.

Його підтримували товариші по зброї, однодумці, друзі. У цей час він тісно співпрацює з колишнім міністром УНР, учасником Другого Зимового походу Сергієм Тимошенком та визначним громадським діячем, філософом Дмитром Донцовим. Останній згадував, що коли на початку 1922 року познайомився з Юрком Тютюнником, то він „робив у Львові враження тигра, щойно замкнутого до клітки. Повітря мирного життя душило його, незвичного сидіти безчинно. Все носився з планами повстанської акції на Україні“.

Чекісти полювали за Ю. Тютюнником декілька років...

Це вправно використали чекісти. Створивши фіктивну повстанську організацію, вони зуміли переконати генерала Тютюнника у правдивості її існування. В червні 1923 року, внаслідок бездоганно проведеної операції, яка в розвідувальному управлінні мала назву „Синдикат-4“¹¹, чекістам вдалося виманити Тютюнника на радянську територію й відразу заарештувати.

Після ув'язнення Юрка Йосиповича Тютюнника серед української еміграції запустили чутку про добровільний перехід генерала до більшовиків. Дмитро Донцов із цього приводу писав:

¹¹ У літературі зустрічаються й інші назви цієї операції – „Справа № 39“, „Операція „Тютюн“. 1984 року, на основі спогадів чекістів про цю таємну операцію (насамперед, С. Каріна-Даниленка), Анатолій Михайленко та Андрій Ткаченко написали документальну повість „Легенда для генерала“, яка побачила світ у видавництві „Молодь“ шістдесятип'ятитисячним тиражем. Цій темі присвячені твори Івана Логвиненка – оповідання „Кінець отамана“ (див. „На світанку. Повісті. Оповідання“. – К.: Дніпро, 1985) та політичний роман „На чужому березі“ (К.: Радянський письменник, 1987), де в епіцентрі подій – легендарний генерал Тютюнник. 27 квітня 2009 року в Службі безпеки України відбулася презентація документального фільму „Операція „Тютюн“, (режисер Наталя Барінова) – про життя й боротьбу генерал-хорунжого Армії УНР Юрка Тютюнника, створеного в рамках спільного телевізійного проекту Національної телекомпанії України (НТКУ) та СБУ – циклу документальних фільмів „Гриф секретності знято“.

Не знаючи справи, але знаючи Тютюнника, я одразу (в „Заграві“) поставив здогад, що Тютюнник не перейшов добровільно, що його провокаторськи звабили на Україну. Рік, а може, більше потім почитав я історію схоплення Тютюнника..., де знайшов підтвердження мого здогаду... В демо-соціалістичних кругах Тютюнник не мав симпатій. Ті круги не дарували йому „переходу“ до Советів, хоч його „перехід“ був схопленням... Характером, вдачею, поглядами і всім своїм стилем (навіть літературним) Юрко Тютюнник цілком ріжнися від типу демо-соціалістичного діяча...

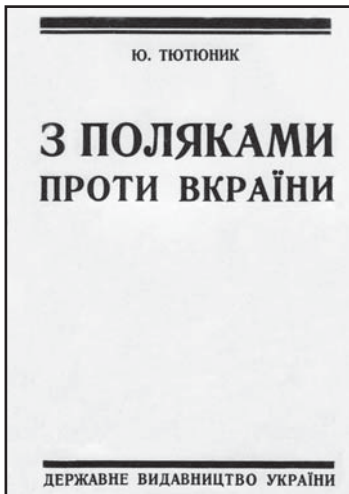
Перші місяці перебування Тютюнника в Україні були надто драматичними. Москва наполягала на розстрілі, але Харків переконував у тому, що потрібно зберегти життя авторитетному на Заході українському генералу, щоб „використати в політичних цілях“. І це їм вдалося. Письменник Олекса Варава у статті „Як було з генералом Тютюнником“, посилаючись на розмову з Григорієм Заярним, який був однією з ключових фігур у затриманні Тютюнника, стверджує, що

Юрко Тютюнник
(фото обрізане чекістами)
1920-ті рр.

Юрко Йосипович, опинившись перед вибором піти на поступки ГПУ або загинути, вибрав друге. Тоді чекісти використали останній засіб. Генералові влаштували побачення в казематі з дружиною з маленькою дочкою на руках, із подругою його життя – вимученою, сторозтерзаною, як із хреста знятою... І новий ультиматум: або лист, або смерть і їй, і дитині, і, звичайно, йому – самому „винуватцеві“. Юрко Йосипович Тютюнник не став ризикувати життям найрідніших – дружини та доньок Олі і Галі (менша з'явилася на світ 1923 року), тому, перебуваючи під наглядом чекістів, 15 серпня 1923 року оприлюднює листівку-звернення „До всіх українських вояків, перебуваючих на еміграції“¹² та пише листа-покаяння Володимиру Затонському. Втім, ГПУ УСРР дало висновок щодо застосування амністії лише після отримання особи-

¹² Практично всі більш-менш відомі отамани, які потрапили до рук більшовицьких спецслужб, пройшли крізь горнило „публічного покаяння“ та звернень до побратимів здати зброю. Це була відпрацьована роками методика, спрямована на приниження авторитету авторів і деморалізацію серед тих, кому вони адресувалися.

Обкладинка книги спогадів
Юрка Тютюнника
„З поляками проти України“
(Харків: Державне видавництво
України, 1924)

Збірка спогадів Юрка Тютюнника
„Записки генерал-хорунжого“
(К.: Книга Роду, 2008)

стого архіву генерала¹³. 28 грудня того ж року Президія ВУЦВК задовольнила клопотання про помилування, залишивши обмеження в правах на один рік. У контексті цього сумнівними видаються твердження стосовно того, що Юрко Тютюнник із 1924 року викладав у харківській школі червоних старшин. Та чи доручили б зброю й курсантів тому, хто прийшов в Україну піднімати повстання?

Знаходячись під всюдисущим наглядом, Тютюнник продовжував виконувати забаганки ворогів. Так, за наполяганням ГПУ 1924 року в Харкові побачили світ відразу дві його книги: виданий у Державному видавництві України памфлет „З поляками проти України“ та надрукована в УВО „Червона зброя“ брошура „Под флагом демократії і націоналізму (авторизований переклад з української рукописи)“. Ще через декілька років читачі отримали наступну книгу Ю. Тютюн-

¹³ Сьогодні можна зі стовідсотковою впевненістю сказати: Ю. Тютюнник повністю архів не віддав. Документально підтверджений факт: професор І. Шендрик та інженер В. Філонович передали для музею Симона Петлюри, який діяв при Українській бібліотеці імені С. Петлюри в Парижі, архів відділу Ю. Тютюнника та карту рейду Повстанської армії 1921 року. У даний час документи Партизансько-повстанського штабу та Київської дивізії зберігаються в архівах Києва, Львова, Москви та в Бібліотеці народовій у Варшаві.

Юрко Тютюнник у фільмі „ПКП“ зіграв самого себе
1926 р.

ника – „Нариси Західної України“ з додатком статті Марка Луцкевича (Катеринослав: Книгоспілка, 1926).

Життя Юрка Тютюнника в цей час не було безхмарним. До чого тільки не вдавалася радянська система, щоб зламати Тютюнника. Український кінематографіст Юрій Тамарський згадував:

1925 року на Одеській кінофабриці у фільмі „ПКП“¹⁴ в ролі генерала Юрка Тютюнника знімався сам генерал-хорунжий Юрко Тютюнник... На кіностудії довкола Юрка Тютюнника, убраного в уніформу українського генерала з тризубами на ковнірі, завжди збирався великий гурт людей, і на чисельні запитання, які йому ставилися, Юрко Тютюнник відповідав різко й лаконічно, відкидаючи „диктатуру пролетаріату“ на Україні. Він підкреслював, що на Україні переважає селянство, права якого урізані совецькою владою, і що такий стан не є терпимий.

¹³ Прем'єра фільму „ПКП“ відбулася 28 вересня 1926 року. Із перших кадрів глядачі побачили поряд із акторами тих, хто у листопаді 1921 року були по різні сторони барикад. З одного боку – Юрко Тютюнник та Йосип Добротворський, з іншого – котовці. При цьому командира 9-ї кавалерійської дивізії Котовського мав зіграти сам Г. І. Котовський, але через трагічну смерть червоного воєначальника його роль зіграв колишній котовець Борис Зубрицький.

Такого Тютюнника знали лише ті, хто мав можливість безпосередньо спілкуватися. Глядачі ж отримали те, що їм показали. Саме тому, побачивши у фільмі „ПКП“ Ю. Тютюнника та Й. Добротворського, харківський адвокат Олександр Семененко писав:

Замість історичної драми, де вони брали участь як воїни, їм довелося на баских конях перед кіноапаратами витанцювувати образливий для їх гідності водевіль. У цій країні переможені не мають права на честь і минуле. Своє минуле вони мають самі спалювати й спотворити. Це був свіжий винахід модерної пропаганди.

Незважаючи на приниження влади, Юрко Йосипович Тютюнник жив активним літературно-мистецьким життям. Він часто відвідував зібрання та заходи, організовані письменниками. Колишнього генерала можна було бачити на літературних засіданнях Вільної академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ) та в товариському оточенні ваплітян Олександра Довженка, Майка Йогансена. А з Юрієм Яновським потоваришував ще під час роботи в Одеській кінофабриці. Кандидат юридичних наук, полковник Іван Логвиненко писав:

Близький оповідач, Юрко Тютюнник полонив уяву молодого талановитого письменника Юрія Яновського, і той на основі його спогадів створив чудовий роман-думу про буремні дні на Україні – „Чотири шаблі“.

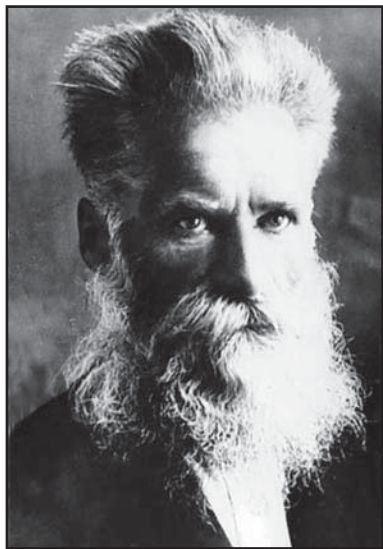
У неопублікованій авторській передмові до роману, що зараз зберігається у відділі рукописів Інституту літератури НАН України, Юрій Яновський не без символічного підтексту писав:

Я не шкодую фарб і сили, що колись належали багатьом персонажам п'єси життя, я віддаю ці фарби й цю силу одній людині – моему улюбленцеві. І робити так – приємно мені. Вдихніть у себе ці спогади, як блакитний дим із пахучого тютюну, хай зашумить голова, пригадуючи аналогії, потім випускайте дим із рота поволі, чудернацькими візерунками, щоб і очі загорілися, блукаючи серед заплутаних ліній тютюнового диму.

Зрештою, в описі зовнішності головного героя роману – Шахая¹⁵ й без тонких алегорій неважко впізнати самого Юрка Тютюнника.

Після роботи на Одеській кінофабриці Ю. Й. Тютюнник перейшов працювати до Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ) в Харкові. Його колегами в цей час, крім вже згаданого Яновського, були Олесь Досвітній, Микола Бажан, Олександр Довженко. А з колишнім комісаром Центральної Ради Надією Суровцевою працював у одному кабінеті. Саме вона залишила найповніші спогади про редактора художніх фільмів та сценариста Юрка Тютюнника.

¹⁵ Образ перенесений із оповідання „Рейд“, яке побачило світ 1926 року і згодом увійшло до роману як окремий розділ під назвою „Третя пісня“.

Марко Луцкевич
1920-ті рр.

Найвідомішою роботою Юрка Тютюнника в цей період був сценарій до кінофільму „Звенигора“¹⁶. Кажуть, його потім дописував Майк Йогансен і переписував Олександр Довженко, проте, в архівній кримінальній справі Ю. Й. Тютюнника зберігається лист громадсько-політичного діяча Марка Луцкевича до заарештованого Юрка Тютюнника, в якому він із дитячою безпосередністю просить Юрка Йосиповича звернутися до керівництва з проханням виплатити авторський гонорар за „Звенигору“ дружині – Вірі Андріївні Тютюнник, бо вона з дітьми бідує. Та найосновніше, у тій же справі зберігається заява В. А. Тютюнник Прокуророві Верховного суду СРСР щодо перегляду справи її чоловіка, який „є автором сценарію відомої кінокартини „Звенигора“ та інших (кінофільмів. –

О. Ш.)“. Кінодраматург Леонід Череватенко переконаний, що саме Юрко Тютюнник є автором сценаріїв фільмів „Звенигора“ (реж. О. Довженко), „Перекоп“ і „Прометей“ (реж. І. Кавалерідзе). А відтак є основоположником українського поетичного кіно.

Безперечно, були й інші кіносценарії. Від письменника Олекси Варави знаємо, що написаний Юрком Тютюнником сценарій фільму „про селянські заворушення на Лівобережній Україні в XVII ст., схвалений кінофабрикою, не побачив світу, бо незабаром і для самого генерала Тютюнника світ закрився навіки“.

Можливо, колись не лише дослідники визвольних змагань, а й літературознавці та історики кінематографа, кожний у своїй галузі, глибше розкриють роль і значення Ю. Й. Тютюнника. А молоді режисери створять про нього кращий фільм, ніж той, яким вшанувала Одеська кіностудія свого сценариста, знявши 1986 року фільм „На вістрі меча“ (реж. О. Павловський). Бо хіба не варта поваги людина, яка в умовах постійного приниження й гоніння не крилася з думками про політичну дійсність в Україні, не картала себе за попередню боротьбу, бо вважала її справедливою. В несприятливих для нього умо-

¹⁶ Фільм „Звенигора“, знятий на Одеській кіностудії ВУФКУ, українські глядачі вперше змогли побачити 13 квітня 1928 року. Це була остання кінокартина, відзнята режисером О. Довженком за чужим сценарієм.

11

Доп. № _____

ПРОТОКОЛ

1929 г. Румыния 4-й 16 дня 1929 года. Уполномоченный В.Р.

От ГПУ СССР Васильев допросил нижеподписанного гр. Тютюнника
 кля Николаевича, который (прозвал):

1. Имя, отчество, фамилия Васильевич Юри
2. Возраст 18 лет
3. Место рождения и приписки с. Вульница Шабаровского уезда
4. Происхождение из семьи
5. Имущественное положение беден по матери
6. Подданство Румын
7. Образование начальное
8. Семейное положение временно разлучен с женой
9. Отношение к советской власти линей
10. Профессия студент (артист)
11. Занимаемая должность _____
12. Сведения о судимости и нахождении под следствием _____

13. Партийная принадлежность никогда не принадлежал
14. Состоит ли в профсоюзе Роботаю
15. Текущий адрес Букурешт Румыния
16. Служба у белых: добровольно или по мобилизации никогда (не)

Протокол допиту Юрка Тютюнника
1929 р.

вах Тютюнник залишався відвертим, довірливим і прямолінійним. Про це свідчать виступи на диспуті навколо виходу у світ 1928 року роману Юрія Смолича „Фальшива Мельпомена“, під час зустрічі зі студентами музичного інституту, де він недвозначно заявив:

Ми зробили своє діло. Тепер черга за вами... Радянська влада сама себе переживе.

Харківський адвокат Олександр Семененко теж згадував про Тютюнника тих років, як про людину твердо й вольову:

Коли його питали про колишні діла і чекали від нього, сказати б модним терміном, „самокритики“, Тютюнник несподівано в тій обстановці твердо казав, що він і тепер так би робив, коли були б однакові умови.

Зрештою, за словами племінника Юрка Тютюнника, Михайла Чуенка, „дядько представникам радянської влади завжди відповідав різко й коротко“.

Високі посадовці побоювалися, що „член профспілки працівників мистецтв“ будь-якої миті міг знову стати бойовим генералом. Досвід ведення партизанської війни він мав неабиякий. Сприяли цьому й політичні обставини: село було готове до повстання.

Щоб запобігти небажаному, секретаря-інспектора ревізійної комісії Всеукраїнського акціонерного товариства торгівлі („Вако“) Юрка Йосиповича Тютюнника 12 лютого 1929 року викликали в ГПУ УСРР і на основі пред'явлених на допиті звинувачень за статтею 54 УК УСРР заарештували. Цього ж дня начальник 3-го відділу КРО ГПУ Толстов виписав ордер на обшук за адресою: м. Харків, вулиця Революції, 9, квартира 6. Трус провели одразу. При цьому були присутні дружина арештованого, сестра – Ганна Йосипівна Чуенко, яка мешкала у брата, та представник домоуправління Береговий. Як доказ провини чекісти забрали „для доставлення в ГПУ“ алфавіт із адресами, фотокартки, листування, порваний рукопис. Усе це зараз у справі відсутнє.

Із перших хвилин перебування в казематі Юрко Тютюнник довів незламність духу. На допитах поведився гідно. Не приховуючи своїх справжніх переконань, слідчим говорив те, що думав, за що боровся усе життя:

Від своїх поглядів не відмовлявся й досі не відмовляюся (...), якщо позиції Донцова не змінилися, то до них я ставлюся, як і раніше, тобто поділяв і поділяю.

Чи багато людей в Україні мали мужність зізнатися в прихильності до ідеолога українського націоналізму? Гадаю – ні.

Свою думку стосовно суспільно-політичних процесів в Україні 20-х років він висловив так:

Щодо національної політики Радвлади, то я вважаю, що національне питання остаточно не вирішене, але тенденції до вирішення маютьсЯ. Практична політика Радвлади сприяє розвитку української національної культури, але інтереси нації не обмежуються культурним розвитком (...). Сучасний період вважаю за період наростання національних сил (...). Позиція свідомих національних сил у цей період, на мій власний погляд, –

не брати активної участі в активній соціальній політиці. Займаючи позицію вичікування, наростаючі національні сили організаційно не оформлюються, бо всяка організаційна робота може бути тільки підпільною, а на існування підпілля влада мусить відповідно реагувати (...). Незалежна Українська Держава може бути тільки буржуазною. Бо радянська концепція усуває принципи незалежної державності. Керуюча роля повинна належати селянству. Промисловість повинна бути державною, що виключає диктатуру великого капіталу. Коротко формулюючи мою політичну платформу, повинен сказати: 1) Пригноблена нація, визволяючись, перш за все мусить встановити національну диктатуру. 2) Оскільки на Україні більшістю національною є селянство, йому, як класі, належить керуюча роля в державі (...).

Комусь може здатися, що дана цитата – з політичної програми, а насправді – це наспіх написаний українською мовою протокол допиту від 12 лютого 1929 року, який примушує реально подивитися на волю постать „приборканого“ Юрка Тютюнника.

До арешту частими гостями в харківському помешканні Тютюнника були колишні члени Партизансько-повстанського штабу: Доброворський, Очеретько, Наливайко. Приїздив із Дніпропетровська колишній ад'ютант штабу Київської дивізії Макаренко. Зі спогадів Юрка Тютюнника:

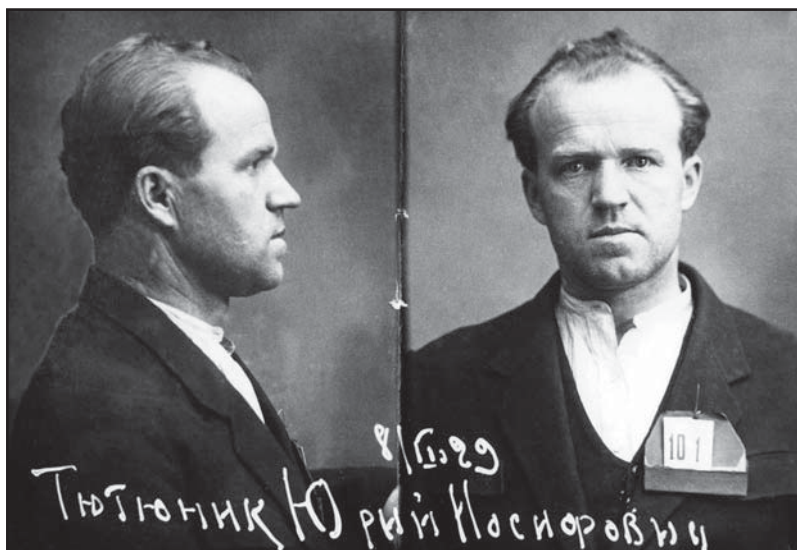
Торкаючись приїзду Макаренка, мені здається, що це один із тих випадків, які й у майбутньому не виключені, а саме: всі мої співслужбовці по армії УНР й надалі, мабуть, будуть заходити до мене, приїжджаючи до Харкова.

Та не судилося більше генералу зустрітись з товаришами.

Толстов був обізнаний із кожним кроком Тютюнника. Його цікавили лише деталі: про що говорив Юрко Тютюнник із колишнім соратником Головком-Левицьким та членом Співки визволення України Махиною. Останній був близьким земляком Тютюнника. У 1922–1923 роках проходив по справі Городищенської філії СВУ як один із керівників, за що був засуджений до розстрілу, заміненого через місяць після оголошення вироку десятьма, а згодом – п'ятьма роками виправно-трудових таборів. 1924 року, перебуваючи за ґратами, Олександр Махія переписувався з ученим-літературознавцем С. О. Єфремовим, заарештованим 1929 року за керівництво Співкою Визволення України...

Зрештою, Толстов хотів почути: чому Тютюнник не повідомив ГПУ про зустріч із людьми, які перебували на нелегальному становищі. На що ув'язнений відповів, як і личить генералові:

Взагалі, у всіх випадках я вважаю за свій обов'язок попередити людину, і якщо не можу утримати, то хай відповідає. Повідомлення ДПУ будь про кого – проти моєї моралі...

Останнє фото Юрка Тютюнника
1929 р.

Як не старалися харківські слідчі, Тютюнник нікого не видав і не обмовив. Він заявив на слідстві:

Для мене цілком ясно, що всяка активна критика, всякі виступи будуть негайно використані (проти обмовлених. – О. Ш.).

У Харкові Тютюнника допитували двічі – 12 та 19 лютого 1929 року. Відсутність анкетних даних (окрім прізвища та імені) у першому протоколі допиту підтверджує те, що ГПУ не мало наміру зволікати з виголошенням вироку. Четвертого березня того ж року йому зачитали постанову про пред'явлення звинувачень „у пропаганді українського фашизму, приховуванні контрреволюційного елементу, про нелегальне становище якого йому було відомо, та зв'язок із членами активнопідпільних контрреволюційних організацій“. Цього ж дня видана постанова про передачу справи Юрка Йосиповича Тютюнника для подальшого розгляду в КРО ОГПУ СРСР. Її підписали заступник голови ГПУ УСРР Карлсон, начальник КРО ГПУ УСРР Добродицький та начальник 3-го відділу КРО ГПУ Толстов.

Із березня по грудень тривало „дорозслідування справи“. Російських чекістів передовсім цікавило недавнє минуле, особливо з часів підготовки до Другого Зимового походу. Але і тут Тютюнник не видав жодного прізвища живих людей, причетних до повстанської діяльності. Не плямував і загиблих. Він наполягав на тому, що нині в Україні немає „диверсійно-повстанської сітки“. Звичайно, йому не пові-

рили. 2 грудня 1929 року помічник уповноваженого 3-го відділу КРО ОГПУ Недзвяловська в присутності начальника 3-го відділу КРО ОГПУ Наумокайтиса та помічника начальника ОО ОГПУ Стирне, розглянула справу й зробила висновок:

Тютюнник после его вынужденного перехода на сторону, умолчал о создании Партизанско-повстанческим штабом диверсионно-повстанческой сетки, которая была известна полякам, и теперь частично используется, проявляя вновь свою активность (...). Тютюнник, группируя вокруг себя своих сподвижников, возвратившихся с Польши после его перехода на Украину, умолчал о скрывающихся и известных ему (...). Тютюнник заявляет, что выдавать приходящих к нему – против его морали. Таким образом, следствие поддерживает данные ГПУ о враждебной деятельности Тютюнника. Настоящее дело поставить на рассмотрение судебного заседания коллегии ОГПУ.

Наступного дня, 3 грудня, колегія ОГПУ винесла вирок – розстріл, але з позначкою „приговор не приводит в исполнение до особого распоряжения“.

Виконання вироку довелося чекати майже рік. Але Юрко Тютюнник не зламався, не втратив самоконтролю, а залишився мужньою людиною, яка звикла дивитися смерті в очі. Адже це вже втретє йому доводилося чекати виконання смертного вироку. Вперше присуд мали виконати з наказу Головнокомандувача військами Гетьманату князя Долгорукова. Але в ніч проти 14 грудня 1918 року разом із А. Вовком та М. Палієм підняли повстання в Лук'янівській в'язниці і, звільнившись, взяли активну участь у антигетьманському повстанні. Через місяць рішення про розстріл почув у штабі Чорноморської дивізії військ Директорії УНР. Проте, батальйон, що мав виконати вирок, вислухавши промову засудженого, як один перейшов до очолюваної ним Правобережної Червоної армії. І ось тепер Тютюнник втретє чекав на розстріл.

Від першого дня арешту дружина Віра Андріївна добивалася звільнення чоловіка. 22 травня 1929 року вона звернулася з заявою до керівництва ОГПУ та прокурора Верховного суду ССРСР, в якій переконувала, що її чоловік ніякої „соціальної небезпеки не представляв“. Натомість, після його арешту родина залишилася без роботи та засобів існування. „Я і моя сім'я приречені на голод“, – писала Віра Тютюнник і вимагала від Верховного суду ССРСР скасувати рішення.

Суд дозволив лише листуватися. До серпня 1929 року отримувала через ГПУ листи від чоловіка і... продовжувала добиватися помилування. Як видно з листа колишнього громадсько-політичного діяча Марка Луцкевича до Юрка Тютюнника, датованого 13 серпня 1929 року, В. А. Тютюнник продала піаніно, щоб поїхати в Москву на побачення до чоловіка та на прийом до керівництва. 21 січня 1930 року вона вкотре звернулася до помічника прокурора Верховного суду ССРСР

товариша Катаняна з проханням „разрешить мне свидание с мужем, так как у меня двое детей и я сама в плохом состоянии здоровья (...), мне нужно посоветоваться с мужем о нашем домашнем положении“. Побачення їй не дозволили.

Наступного дня, 22 січня 1930 року, Юрко Тютюнник просить коменданта Бутирської в'язниці клопотатися перед 3-ім відділом КРО ГПУ, щоб переслати листа дружині та донькам. Оскільки прохання не було виконане і пожовклий аркуш навічно осів у „справі Ю. Тютюнника“, залишаю за собою право оприлюднити його, зберігаючи правопис автора:

Москва – Бутирка. 22/1-1930 р.

Дорога донько Олю!

Насамперед вітаю тебе, „хазяйку“ – Галю і нашу любов мамусю з днем твого народження, бо хоч до 14 лютого ще цілих три тижні, та лист цей бодай успів дійти за той час до вас, коли тобі буде вже аж дванадцять років. Бажаю тобі і всім вам цей рік прожити в добрім здоров'ї, тобі вчитися – йти в науці напереді своїх товаришок, як то було завжди, – Галі добре „хазяйнувати“ і також учитися, – чом вона свого підписа на листі не поставила? Ну а любій мамі НЕ ДУЖЕ турбуватися, бо все на світі минає; роботи їй навряд чи дадуть, але втрачати надії не треба, як не треба дуже надіятися, щоб потім не розчаруватися. Я дуже радий, що ви всі мене не забули ще, проте скучати дуже не треба, бо не pomoже. О, якби те скучання допомагало! Я б тоді так скучив би, що й каміння тріснуло б од такого мого скучання, та ж коли я знаю, що скучання не pomoже, то й проганяю його від себе іншими думками, коли воно до мене приходить...Цур йому, тому скучанню!

Ти повинна мамі в усьому допомагати, слухати і нічим не сердити, бо їй набагато тяжче жити без мене, ніж зі мною. А Галю підучуй читати, писати і рахувати, люби і жалій її, бо ж вона одна в тебе сестричка і набагато від тебе менша. Листа твого я одержав сьогодні і зараз же відписую – шлю свого, хоч і не знаю, як (нерозбірливо. – **О. Ш.**) він дійде до вас. Погано дуже, що ти в своєму листі не зазначила ні дня, ні місяця, ні року, коли його писала. А з того саме всякий лист треба починати, – тоді і я знатиму, коли ти його писала, а якщо іще в листі було зазначено й місто, з якого воно писано, то й зовсім би добре було...Запам'ятай собі це, тоді твої листи зовсім не відрізнятимуться від листів цілком дорослої людини.

Ти пишеш, що у вас вдома все по-старому. Ну а в мене, в моєму „вдома“, теж усе по-старому. Так що чекати мене додому кожного дня теж не варто, звичайно, можна сподіватися, що як будемо живі та здорові, то знову будемо жити вкупі родиною, але чи те буде в Харкові, чи в якомусь іншому місті й коли те буде, нині сказати не можна – нічого не відомо, бо моя справа, здається, ні на крок не просунулася, загрузла, як та коняка з возом на поганій дорозі, що ні тпр...ні ну...

Звичайно, так довівку не буде, але треба спокійно чекати, куди воно поверне моя справа, як з місця зрушить. В нашому стані найважливіше – то здобути і втримати рівновагу, не хвилюватися. Я таку рівновагу давно забув і не маю її, тому почуваю себе, можливо, й гірше, як на волі, але все ж не погано.

Щодня вранці, як прокинувся від сну, зразу ж встаю, намочу хустинку в не дуже холодній воді і обтираюся весь од голови до п'ят, а потім щільно, що все тіло червоніє, витираюся насухо простирадлом і зараз же беруся на цілих п'ятнадцять хвилин до гімнастики, щоб добре зігрітися. Потім марширую з кута в кут по своїй невеликій кімнаті, аж поки не нарахую 4000 кроків, що є біля 2,5 верстов, якби простежити ті кроки в одному напрямку. Ну а потім уранішній чай, опівдні обід. По обіді знову марширую 4000 кроків, а після вечері, як лягати спати в постіль, знову гімнастика. Тому сплю я цілком добре і в здоров'ї почуваюся гаразд. Так день у день. Як вони подібні один до одного. Проте не сумую, не втрачаю рівноваги. Гірше почував себе в перші дні після арешту, а потім при звичаївся. Щоб я не скучав та не сумував, до мене прилітає мрія золота, рожева, блакитна, могутня. Вона, мрія, потішає мене, несе в надхмарні простори, на волю, в тихі хатини і бурхливі окіяни. Але про мрію напишу іншим разом.

Чи одержуєте мої листи? Повідомляйте.

Цілую вас усіх і бажаю щастя.

(Підпис)

Додому Юрко Йосипович Тютюнник так і не повернувся. 24 вересня його перепроводили в комендатуру ОГПУ „на распоряжение“. Після чого ще місяць „ставили до стінки“. Смертоносна куля обірвала життя уславленого українського генерала 20 жовтня 1930 року в застінках московського каземату.

...Наприкінці того ж року дружина розстріляного генерала вкотре звернулася до начальника Московського „Дома заключения“ (колишня Бутирська в'язниця) з проханням повідомити про долю чоловіка: якщо живий, то чи можна доньці побачитися з ним, а як ні – то коли стратили. Для відповіді додала поштівку, з якої видно, що вона виїхала з Харкова у станицю Кушівку, Північнокавказького краю й частково змінила прізвище, додавши до чоловікового своє, дівоче. Після тривалих звернень Віра Андріївна Тютюнник-Левицька 1932 року отримала повідомлення про виконання вироку. На жаль, подальша доля дружини та дітей генерала губиться.

* * *

Генерал-хорунжого Армії УНР Юрка Йосиповича Тютюнника реабілітовано майже через сім десятиліть після страти 27 листопада 1997 року. Його ім'ям названо вулицю у Звенигородці та рідному селі. Там

ПРОКУРАТУРА УКРАЇНИ

ГЕНЕРАЛЬНА ПРОКУРАТУРА УКРАЇНИ

252601, м. Київ-11, Різницька, 13/15

28 листопада 1997р. № 1337739-97

ДОВІДКА

про реабілітацію

Гр. Тютюнник Юрій Йосипович

Рік і місце народження 1891р. с.Будище, Ольшанський р-н,
Шевченківський округ

Місце проживання до арешту _____
м.Харків

Місце роботи і посада до арешту секретар-інспектор ревізійної
комісії акціонерного товариства "Вакот", м.Харків

Коли і яким органом засуджений (репресований) _____

03 грудня 1929р., судова колегія ОДПУ

Кваліфікація злочину і міра покарання з врахуванням внісених у ви-
рок (позасудове рішення) змін ст.58-4 КК РРФСР,
розстріл

Арештований « 12 » лютого 1929 р. Розстріляний « 20 » 10 1930р.

Утримувався під вартою, у місцях позбавлення волі, на ~~примусовому~~
~~лікуванні~~ — років 8 місяців 8 днів.

Перебував на засланні _____ років _____ місяців _____ днів.

На підставі ст. I Закону України «Про реабілітацію жертв по-
літичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 року

Гр. Тютюнник Юрій Йосипович реабілітований.

Начальник відділу _____

Генеральної прокуратури України

О.М.Присяжнюк

Довідка про реабілітацію Ю. Й. Тютюнника
28 листопада 1997 р.

Пам'ятник генералу Юркові Тютюннику у с. Будище на Звенигородщині
2008 р.

же встановлено пам'ятний знак. Але справжнє визнання ще попереду, бо, як писав Дмитро Донцов, Тютюнник „був новим типом, який з'явився у нас лише в часи революції, людиною непересічного формату, яка могла би відіграти на Україні далеко більшу роль“. Міг би... Але герої гинули першими. Залишаючи право не лише історикам, а і спритникам та боягузам коментувати їхні вчинки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні матеріали

1. Державний архів Служби безпеки України. – Спр. 73862 ФП.
2. Інститут літератури НАН України ім. Т. Шевченка. Відділ рукописів. – Ф. 16. – Од. зб. 269.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 26.
4. ЦДАВО України. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 567. – Арк. 8, 24.
5. ЦДАВО України. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 568. – Арк. 21–34, 68, 69.
6. ЦДАВО України. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 569. – Арк. 2, 10, 12, 14, 17, 17 зв., 37, 69, 80–82, 114, 155, 162, 163, 174, 177, 177 зв.
7. ЦДАВО України. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 947. – Арк. 17.
8. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 474. – Арк. 50.

9. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 15.
10. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 482. – Арк. 46.
11. ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 1-а. – Арк. 16, 31.
12. ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 3, 3 зв., 16, 25 зв.
13. ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 3. – Спр. 14. – Арк. 2–6.
14. ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 3, 11.
15. ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 6. – Спр. 30. – Арк. 114.
16. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 28.
17. ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 38.
18. ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 69.
19. ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 113. – Арк. 21.
20. ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 4. – Спр. 4-в. – Арк. 75.
21. ЦДАВО України. – Ф. 2297. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 22.
22. ЦДАВО України. – Ф. 2297. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 15.
23. ЦДАВО України. – Ф. 2297. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 1.
24. ЦДАВО України. – Ф. 3050. – Оп. 1. – Спр. 37.
25. ЦДАВО України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 3–5, 19.
26. ЦДАВО України. – Ф. 3361. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3.
27. ЦДАВО України. – Ф. 3361. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 23.
28. ЦДАВО України. – Ф. 4012. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 143.
29. Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДІА у Львові). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2663. – Арк. 1–107.
30. ЦДІА у Львові. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 10, 12.
31. Державний архів Київської області. – Ф. 3050. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 7–7 зв.
32. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 218. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 1–1 зв.
33. Державний архів Черкаської області. – Ф. 847. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 8.
34. Российский государственный военно-исторический архив. – Ф. 409. – П/с 39–638.
35. Biblioteka Narodowa w Warszawie. – М/ф № 68755. – Арк. 16, 17, 69.
36. Biblioteka Narodowa w Warszawie. – М/ф № 68848. – Арк. 858.
37. Biblioteka Narodowa w Warszawie. – М/ф № 87543. – Арк. 42, 123. – Зв., 263, 264.

Спогади

38. **Антоненко-Давидович Б.** На шляхах і роздоріжжях: спогади. Невідомі твори. – К.: Смолоскип, 1999. – С. 64, 65, 169, 170.
39. **Белаш В., Белаш А.** Дороги Нестора Махно. К., 1993. – С. 339.
40. **Варава (Кобець) О.** Як було з генералом Тютюнником. У книзі: **Стеблик В., Кобець О. (Брати Варави).** В тривозі. Оповідання. Спогади. – Канів, 1994. – С. 54.
41. **Вашенко П.** До рейду 1921 р. // Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. – К.: Видавництво ім. О. Теліги, 1995. – С. 67.
42. **Герчанівський Д.** Вигнати окупанта. – Мюнхен, 1963. – 142 с. – С. 39–43, 114.
43. **Донцов Д.** Рік 1918, Київ. – К.: Темпора, 2002. – С. 150, 151.
44. **Єрошевич П.** Спогади з часів гетьмана П. Скоропадського // Табор, 1929. – № 10. – С. 81.

45. **Каплистий М.** Мій останній бій у Зимовому поході // Вісті комбатанта. – Торонто–Нью-Йорк, 1972. – Ч. 3 (59). – С. 11–14.
46. Легендарний полководець (Збірник спогадів про Г.І. Котовського). – К.: Видавництво політичної літератури, 1969. – С. 164.
47. **Ле І.** На зорі юності // Вітчизна. – 1959. – № 12.
48. **Лушненко О.** Наступ армії УНР в листопаді 1920 р. // Альманах. – 1921. – № 1. – С. 35.
49. **Любченко А.** Ваплітянський збірник. – Нью-Йорк, 1963.
50. **Омелянович-Павленко М.** Спогади українського командарма. – К.: Планета людей, 2002. – 462 с.
51. **Петрів В.** Військово-історичні праці. Спомини. – К.: Поліграфкнига, 2002. – С. 621, 622.
52. **Семененко О.** Харків, Харків... Харків–Нью-Йорк, 1992. – С. 57.
53. **Смолич Ю.** Розповідь про неспокій. – К.: Радянський письменник, 1968. – С. 76–81.
54. **Суровцева Н.** Спогади. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. – С. 168.
55. **Тютюнник Ю.** З поляками проти Вкраїни. – Харків: Державне видавництво України, 1924. – С. 38, 39, 48, 49, 61, 59.
56. **Тютюнник Ю.** Революційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр. – Львів: Універсум, 2004. – С. 22, 23, 31, 51, 54, 57.
57. **Федак-Шепарович О.** З повстанцями (спомин) // Приятель українського жовніра (Календар на 1923 р.). – Львів, 1923. – С. 99–108.
58. **Чижевський М.** 15 діб на окупованій Москвою Україні // За державність, 1932. – № 3. – С. 140–155.
59. **Шляховий М.** Записки повстанця. – Київ, 1999. – С. 39.

Збірники документів та опубліковані документи

60. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали. – Київ–Торонто: Літопис УПА, 1999. – Т. 2. – С. 639–650.
61. Рейд у вічність: Наукове видання за загальною редакцією **Р. Ковалю**. – К.: Діокор, 2001. – 128 с.
62. Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина Миколи Чеботарів): Науково-документальне видання. – К.: Темпора, 2003. – 288 с. – С. 180.
63. **Тютюнник Ю.** Автобіографія // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – К., 1998. – Ч. 1–2 (6–7). – С. 29–31, 34, 39–42, 48, 54.

Періодика

64. Вісник Революційного Тимчасового Комітету по охороні порядку на Звенигородщині. – 1918 р. – № 1. – 19 лютого; № 2. – 21 лютого; № 3. – 23 лютого; № 5. – 27 лютого.
65. Вісті Української Центральної Ради. – 1917. – № 20/21. – № 22/23.

Довідкова література

66. Короткий довідник з історії України. – К.: Вища школа. – С. 217.
67. **Семотюк Я.** Українські військові відзнаки: ордени, хрести, медалі та нашивки. – Торонто–Київ, 1991. – С. 5

Монографії, статті

68. **Верига В.** Листопадовий рейд. – К.: Видавництво ім. О. Теліги, 1995. – С. 36, 163.
69. **Верстюк В., Осташко Т.** Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник – К., 1998. – С. 179–181, 216, 218.
70. **Голишков Д.** Крушение антисоветского подполья в СССР. – М.: Политиздат, 1986. – Кн. 2. – С. 134, 135, 242.
71. **Доценко О.** Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920). – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2001. – С. 114–116, 245, 332, 335.
72. **Доценко О.** Рейд отамана Ю. Тютюнника // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1933. – № 4, 5.
73. **Доценко О.** Історія Звенигородського Коша Вільного Козацтва // Історичний календар Червоної Калини на 1933 р. – Львів, 1933. – С. 89–90.
74. **Капустянський М.** Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році: Короткий воєнно-історичний огляд у 2-х книгах. – 2-е вид. – Мюнхен, 1946. – Кн. 1. – С. 109; Кн. 2 – С. 152, 153.
75. **Логвиненко І.** Авантюризм з неабиякою головою // Україна, 1989. – № 15. – С. 15.
76. **Мазепа І.** Україна в огні і бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – С. 329, 424, 427.
77. **Марченко В.** А генералом став у 28 років // Невідома Черкащина (історичні сторінки „Нової Доби“). – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. – С. 19.
78. **Миронець Н.** Відображення подій 1917–1920 років в Україні, зокрема на Черкащині у щоденнику Костя Кушніра-Марченка // Доба. – 1998. – № 1. – С. 49.
79. **Романчук О.** Суперник Головного Отамана // Дзвін. – 1991. – № 8. – С. 79–83.
80. **Савченко В.** Втрачені можливості для перемоги // Табор. – 1924. – № 32. – С. 133.
81. **Удовиченко О.** Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. – 264 с.; 1982. – Т. 2. – 230 с.
82. **Удовиченко О.** Україна у війні за державність. – К., 1995. – С. 154.
83. **Шатайло О.** Генерал Юрко Тютюнник. – Львів: Світ, 2000. – 144 с.
84. **Шатайло О.** За Україну, за її волю. Генерал-хорунжий Армії УНР Юрко Тютюнник // Поле Честі. – 1996. – 27 січня.
85. **Шатайло О.** Юрко Тютюнник: воїн, журналіст, літератор // Думка. – 1999. – 15 жовтня.
86. **Шатайло О.** Юрко Тютюнник – генерал-хорунжий українського війська // Науково-практична конференція присвячена 80-річчю Української революції „Проблеми дослідження історії Черкащини 20–40 років“. – 7–9 жовтня 1997 р.
87. **Шпілінський О.** Базар // За державність. – 1932. – № 3. – С. 108–134.

ВІН ВІВ У БІЙ НОВІТНІХ ЗАПОРОЖЦІВ

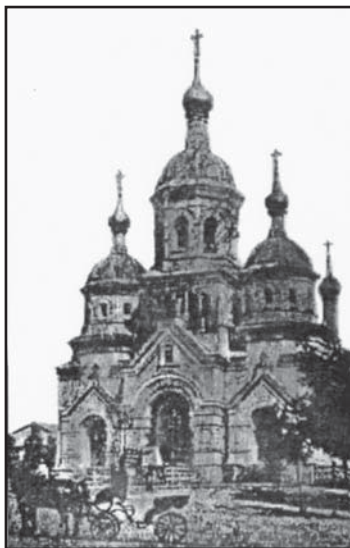
Генерал Гаврило Базильський
1930-ті рр.

Базильський – прізвище мало поширене. Від кінця XIX століття і до сьогодні Базильські живуть у тій частині історичної Уманщини, яка з часом стала називатися Маньківським районом Черкаської області. Відомо, що на початку 1918 року, під час виборів до Українських установчих зборів, Василь Базильський був членом виборчої комісії села Антонівка, що від 1958 року входить до складу селища міського типу Буки; 1938 року ще один житель цього села 38-річний бригадир теслярів Сергій Семенович Базильський був засуджений трійкою УНКВС до розстрілу; 1942 року на фронті пропав безвісти тридцятирічний Григорій Мартинівч Базильський із села Кищенці...

Згідно з військовими документами, Гаврило Макарович Базильський народився 25 березня 1880 року в Уманському повіті Київської губернії. Доступні джерела не дають повних даних про місце народження. Історик Ярослав Тинченко, який чи не першим повернув із забуття прізвище українського генерала, стверджує, що майбутній воєначальник походить із Соколівки, що на Уманщині. Слід зауважити: в Уманському повіті це було єдине село з такою назвою, і належить воно тепер до Жашківського району Черкаської області. Підтвердженням того, що Базильські жили у Соколівці, можуть бути матеріали архівно-слідчої справи на шістдесятичотирирічну жительку Соколівки Надію Михайлівну Базильську, яка за постановою ДПУ УРСР по Буцькому району (був такий!) на початку 30-х років притягувалася до відповідальності за антирадянську агітацію.

Інші дані подано у біографічних довідках, вміщених у Енциклопедії Сучасної України та книзі Романа Коваля „Коли кулі співали“.

Крім грубих помилок у даті смерті, місцем народження Г. Базильського вони називають Земзелівку Уманського повіту, яка нібито зараз знаходиться в межах Соколівки Монастирищенського району Черкаської області. Насправді таких сіл на Монастирищині нема і не було. Дзензелівка, про яку, очевидно, йде мова, дійсно належала до Уманського повіту Київської губернії, а тепер увійшла до складу Маньківського району.

Умань. Військовий собор
Поч. XX ст.

Від Дзензелівки до Соколівки рукою подати. Проте, через відсутність у державному архіві Черкаської області метричних книг сіл Соколівка та Дзензелівка за 1880 рік, тяжко встановити точне місце народження Г. Базильського. Завдяки військовим документам, знаємо, що Гаврило Макарович Базильський виховувався вдома. Власне, на селі пройшла вся його юність. Якби не бажання стати військовим, то, мабуть, тут би зустрів і старість.

Рішення було твердим і незаперечним. Наприкінці вересня 1900 року двадцятирічний нащадок козаків „поступил вольноопределяющимся 2-го разряда“ до 175 піхотного Батуринського полку, який розташовувався в повітовому містечку Умані. Цей статус давав право не лише жити в привілейованому місці казарми, а й після „пільгового“ проходження служби складати іспити на зван-

ня молодшого офіцера запасу – прапорщика.

Базильському цього було замало. Тому, попри труднощі, він двічі (у 1901 та 1902 роках) поступав до Чугуївського піхотного юнкерського училища. Наполегливість не залишилася непоміченою, і 1902 року Гаврила Макаровича Базильського зараховують поверх штату юнкером унтер-офіцерського звання. Однокурсниками Г. Базильського були майбутні полковники Української Армії Микола Блощаневич, Спиридон Білецький, начальник Штабу військ УНР полковник (по смертю – генерал-хорунжий) Євген Мешковський, білогвардійський генерал-майор Микола Хімч.

Три роки навчання були надто насиченими. Майбутні офіцери окрім військових дисциплін мали опанувати ще й загальноосвітні предмети. Влітку на них чекали табори із стройовими заняттями, розв'язуванням тактичних завдань та саперними роботами.

У квітні 1905 року Базильського „Высочайшим приказом произвели“ в підпоручики й відрядили для подальшого проходження служби

до 200-го піхотного резервного Іжорського полку, який розташовувався в с. Медвежий Стан, що поблизу Санкт-Петербурга. Отримував він тоді 660 рублів за рік.

**Знак 200-го піхотного
резервного Іжорського полку**

Після реформи 1910 року 200-й піхотний резервний Іжорський полк розформували. Більша частина його особового складу дала основу 200-му Кронштадтському полку. А ось Г. М. Базильського, згідно з поданим рапортом, перевели служити на Батьківщину, до другого батальйону 74-го піхотного Ставропольського полку, що розташовувався в тихій провінційній Маньківці на Уманщині (тепер район Черкаської області). Враховуючи те, що восени 1912 року поручик Базильський пішов працювати до Маньківського чотирикласного міського училища, можна припустити, що причиною цих змін було одруження.

Мирне життя зупинив 1914 рік, поділивши історії держав і людські долі на довоєнні, воєнні та післявоєнні. Перша світова війна швидким кроком дійшла до Російської імперії. Полк, в якому служив Гаврило Базильський, відразу було приведено у бойову готовність. А незабаром, згідно з мобілізаційним планом, він вирушив до пункту зосередження військ. Воювати довелося в Галичині, де розкидані по обидва боки фронту українці билися не за державність України, а за її одвічних ворогів. Боролися добре. Не здогадуючись, що набутий в боях досвід через декілька років знадобиться для справжнього служіння Батьківщині.

Тяжкою ратною службою на передових позиціях Г. М. Базильський здобув собі авторитет і славу. У „Высочайшем приказе о чинах военных“ від 10 листопада 1915 року повідомлялося, що Гаврило Макарович Базильський „в боях с 5 по 10 октября 1914 года у деревни Урож (тепер Дрогобицького р-ну Львівської області. – **О. Ш.**), при взятти высоты 641, увлекаая личной храбростью роту, попавшую под сильный оружейный и пушечный огонь, несмотря на большие потери, бросился с ротой в атаку и выбил противника“. Як свідчить документ, про цей подвиг повідомили самому імператору, а Базильського нагородили Георгіївською зброєю. Доречно зауважити, що нагороджені нею офіцери прирівнювалися до кавалерів орденів Святого Георгія. Власне, його знак та напис „За храбрость“ і прикрашали ефес оздобленої золотом шаблі. Серед інших бойових нагород Гаврила Базиль-

Поручик Г. Базильський *(перший ліворуч у другому ряду)*
серед учасників курсів із підготовки викладачів гімнастики
Київського учбового округу
1913 р.

ського був позачерговий чин капітана та три ступені ордена святої Анни, два – Святого Станіслава, орден Святого Володимира 4-го ступеня, звичайно, як і личить хороброму офіцеру, з мечами і бантом.

Проте були й інші „нагороди“ – поранення та контузія. А потім, після поспішного лікування, знову передова.

На початку Першої світової війни з 4-го батальйону 74-го Ставропольського піхотного полку, постав 258-й Кишинівський. Це був полк так званої другої черги. Про його командирів інформації обмаль. Відомо лише, що Г. М. Базильський із 12 березня 1917 року обіймав посаду заступника командира полку.

Слід зауважити, що жителі Уманщини ставилися до воїнів цих полків, як до рідних. Уманська газета „Вільна Україна“ за 20 квітня 1917 року писала:

Село Соколівка. Після од'їзду агітаторів, промови яких дуже сподобалися і розворушили громаду, сільська рада зібрала 700 пудів жита, змолола його й разом із 300 пудами картоплі відправила на ст. Поташ, а звідти на позиції, під наглядом повномочного громади Явдокима Безуглого. С. Доброводи. Сільська рада зібрала 400 пудів зерна, перемолола й думає увійти в спілку з другими селянами, щоб послати борошно зі своїм повномочним на позиції Ставропольського або Кишинівського полків.

Подвійна нагорода
Гаврила Базильського за особисту
хоробрість — орден Святої Анни
4-го ступеня прикріплений
на Георгіївську зброю, ефес якої
прикрашав знак ордена Святого
Георгія та напис „За храбрость“;

**Орден Святого Володимира 4-го ступеня з мечами й бантом —
найвища дореволюційна нагорода Гаврила Базильського
та Євгена Мешковського**

Село, здавалося, жило старим, звичним життям. Втім, після Лютневої революції у 9-й російській армії, до складу якої входив 258 піхотний Кишинівський полк, відчувалися революційні нотки. Дійшло до того, що у квітні 1917 року корпусний з'їзд прийняв постанову про арешт командира 26 армійського корпусу генерала Є. К. Міллера за те, що він наказав підлеглим зняти червоні банти. Незважаючи на це, Дев'ята армія вважалася найменше збільшовиченою.

Влітку 1917 року в Кишинівському полку відбулася атестація офіцерів. Саме тоді, 16 червня, Гаврила Базильського підвищено до звання полковника (зі старшинством із 21 грудня 1916 року). Виконуючий обов'язки начальника штабу дивізії підполковник Петро Коновалов так характеризував Базильського:

По службі требователен, аккуратен, исключительно храбр, дисциплинирован, положителен, находчив. Пользуется большим авторитетом и уважением.

Подібної думки дотримувався й командир 65-ї піхотної дивізії генерал-майор Дмитро Троцький, який вважав полковника людиною „исключительной энергии и твёрдой воли, самоотверженно работающего на пользу полка не покладая рук и достающего больших результатов. У зв'язку з тим, що попередній командир 258-го Кишинівського полку очолив бригаду 65-ї дивізії, вони клопотали перед командуванням призначити Базильського командиром полку „поза чергою“.

480
258. Килишевского полка.

Аттестація за 1917 годъ.

№ _____

Чино, имя и фамилия Николай Иванович Барышевский
 Полнотность и с какого времени Полнотный, Копия Вука 28. Казимирского
 п. в 21 марта 1877.
 в Копии 1877.
 В первом офицерском зинте с
 В последнем зинте с в Копии 1877, сестринский зинт, с
 21 марта 1877.
 Подпись 21 марта 1877.
 Вспроисованіа православна.
 Семейное положеніе и въпросъ
 даніе ономъ, а также возрастъ Женатъ. Жена православна.
 детей и ихъ полъ Женатъ не имѣетъ.

Общее образование..... Высшее

[illegible]

Командный ценз
 (За личн. и командов. б. и. отпущенных
 в отпуск, увольнение, продолжате-
 лность командования ротой (кадровая)
 и батальонами. (Вотой 10 л. 6
 месяцев, батальонами 4 года 8 месяцев).

Если ответствующий представляется в кандидатами, то на какую должность, На должность Командира полка.

Примечание: Все сведения на этой странице вносятся из послужного списка в канцелярию, кроме последней рубрики, которую заполняет утверждающий аттестацию начальник.

Атестаційний лист полковника Г. Базильського за 1917 рік

Отож, підписуючи атестацію на Гаврила Макаровича Базильського, командувач 26-го армійського корпусу генерал-лейтенант Олександр Володимирович Мартинов 30 червня 1917 року писав:

Заслуживает утверждения в должности командира 258 Кишинёвского полка, которым он командует с большим успехом.

Тоді ж українські урядовці отримали вітальну телеграму від Соколівського осередку „Просвіти“:

Ми, селяни села Соколівки Уманського повіту, шлемо Українському Генеральному Комітету щирий привіт і велику дяку за його діяльність в організації українсько-козацького війська, якого ми бажаємо, бо тільки воно й зможе затвердить домагання синів вільної України.

Їхній земляк, тридцятисемирічний полковник Г. М. Базильський, особисто долучився до творення українських військових частин. Починав із малого. Разом із чотирма членами Полкової Ради 23 червня 1917 року підписав постанову, яка сприяла утвердженню національної гідності вояків. Ось її ухвала:

1) Для кращої можливості користування книжками закласти в кожному батальйоні по бібліотеці: для всіх команд полку бібліотека повинна бути при обозі першого розряду, а на обоз 2-го розряду окремо, і всі куплені Радою книжки роздати в бібліотеки.

2) Виписати на кошти громади 10 примірників газет „Народна Воля“, 10 примірників „Робітнича газета“ і 5 примірників „Нова Рада“.

3) Звернутись до полкового комітету з проханням, щоб для українців полку в кожну роту й команду виписувалось по одній газеті „Народна Воля“, а також, щоб на просвітню справу українців призначався відповідний % згідно з кількістю українців у полку, на що українці мають законне право, бо до сеї пори українці не отримували своєю рідною мовою жодної книжки.

4) Надіслати по примірнику постанови полкової Громади в Генеральний Комітет і в Корпусну Раду.

5) Ротним та командним гурткам обов'язково надсилати списки всіх українців, що вступили у громаду, також і списки вибраних у свій ротний чи полковий комітет і представників до полкової і корпусної Ради (...)

7) Щоб Рада докладно визнала, скільки всього існує українців у полку, скільки вступило до громади, скільки не вступило і які причини тому, що не вступили.

8) Виробити статут Громади й оголосити на майбутніх загальних зібраннях для затвердження.

9) Придбати печатку полкової Громади і зразок від неї надіслати Громадському Комітетові.

10) Всі постанови полкової Громади, полкової Ради друкувати й розсилати в гуртки.

Для повної українізації Базильському довелося об'їздити два корпуси 9-ї російської армії. Сприяв йому в цьому колишній однокашник капітан Спиридон Білецький, який очолював Український військовий комітет 9-ї російської армії і був комісаром Української Центральної Ради при 9-й армії.

Відібрані в такий спосіб українці поповнили лави 257-го та 258 полків 65 дивізії 26-го армійського корпусу. Воїни інших національностей були демобілізовані. Ініціативний полковник випереджав події. Адже Генеральний секретар військових справ лише 10 грудня 1917 року видав наказ, за яким усі призвані не з України мали відбутися на Батьківщину і там зголоситися до повітових військових начальників.

Ці заходи сприяли зародженню української армії, яка наприкінці 1917 року вже мала Генеральний штаб і два армійські корпуси: 1-й (колишній 34-й) під командою генерала Скоропадського та 2-й Січковий (у минулому 6-й) на чолі з генералом Мандрикою. Були й інші військові формування. У грудні на прохання голови Української ради 9-ї армії Військовий секретаріат Центральної Ради призначив полковника Генштабу О. Рябініна командуючим 26 армійським корпусом, що об'єднував дві дивізії: очолювану полковником Базильським 65-ту та 78-му генерала Василюва-Чечеля.

Під час наступу російсько-більшовицьких військ Базильський повів „український збірний відділ“ у складі 10 000 багнетів, 500 шабель, 10 гармат і 3-х автопанцерників із румунського міста Кімпулунгу в Україну. Як зазначає учасник тих подій Володимир Савченко, „подорож“ відбувалась за вкрай несприятливих погодних умов. Крім того, румуни намагалися роззброїти українців. Уникнути збройного протистояння вдалося завдяки рішучості полковника Базильського.

Незабаром дивізія дійшла до Кам'янця, навколо якого стояли збільшовичені частини. Зустріч із ними мало не призвела до збройного протистояння. Проте, на цьому конфлікти не вичерпалися. Після Брестського миру до Кам'янця прибули німці. Нічого не знаючи про домовленості, полковник Базильський привів свої підрозділи в бойову готовність. Лише безпосереднє втручання комісара Центральної Ради Остапури та генерала П. Єрошевича запобігло збройній сутичці.

Присутність німців, більшовицька агітація й оголошена Центральною Радою демобілізація – це ті основні чинники, які сприяли тому, що більшість козаків і старшин розійшлися по домівках. За таких умов Гаврило Базильський зібрав рештки дивізії й повів до Умані.

Навесні 1918 року начальником Українського Генерального штабу О. Сливинським був розроблений план створення восьмикорпусної української армії на базі розташованих в Україні Південно-Західного та Румунського фронтів російської армії. Зокрема, з 26-го армійського корпусу постав Полтавський. У березні Базильський отримав наказ Центральної Ради про переформування 65-ї дивізії в 11-ту Українську кадрову, яка за цим же документом мала вирушити на Слобожанщину.

У червні 1918 року 11-ту дивізію очолив генерал М. Омелянович-Павленко. Начальником штабу залишився підполковник О. Рак, який займав цю посаду ще з січня 1918 року і був справжнім помічником Г. Базильського.

Згадуючи про перші дні призначення на посаду, Омелянович-Павленко писав:

У Полтаві мене очікувала мила несподіванка. Поміж старшими чинами дивізії було чимало-таки патріотів і цілком на своєму місці, як спеціалісти, – досить мені назвати прізвища кількох полковників – Базильського, Бурківського, Алмазова та Крата й Вишнівського, так добре відомих нашому суспільству.

У червні командир дивізії та старшини склали присягу на вірність Українській Державі й Гетьману. Генеральним Секретаріатом Військових Справ 258-й Кишинівський полк 10 липня 1918 року перейменовано на 42-й Сумський піший полк, а 1 жовтня того ж року (наказом № 154) перенумеровано на тридцять другий. Командиром 32-го Сумського піхотного полку залишився Г. М. Базильський. Його заступниками призначено полковників О. Бурківського та О. Фофанова, а протоієрей О. Куменський став полковим священиком.

Восени 1918 року гетьман призначив козацького нащадка М. В. Омеляновича-Павленка командувачем Катеринославського коша. Згодом Михайло Володимирович писав:

За дивізію я був цілком спокійний, вона переходила до рук такого випробуваного вояка, яким був полковник Базильський.

Ширшу характеристику комдива зустрічаємо у спогадах дивізійного лікаря В. Наливайка:

Полковник Базильський – привітна й мила людина, у службі й формальних зносинах любив порядок та субординацію. Сам був хоробрий...

Ніби продовжує сказане старшина для доручень штабу Запорізької групи Армії УНР підполковник В. Євтимович:

До характеристики генерала Базильського як вояка треба додати, що на фронті він був знаний з того, що під час бою його можна було знайти тільки на передовій лінії – під ворожими кулями, перед якими він ніколи не бив поклонів. Поле бою залишав останнім. Це навіки прив'язало до нього серця всіх тих славетних запорожців, які мали честь служити під його бойовим проводом...Як людина – це був прекрасний товариш, добродушний, як дитина, одвертий і безмежно правдивий.

Під час протигетьманського повстання, Г. М. Базильський підтримував Директорію. Це був тяжкий час і для влади, і для сотисячного війська. Тому незабаром під тиском більшовиків дивізія та Запорізький корпус перейшли на Правобережну Україну.

Численні бої та великі втрати призвели до того, що на базі 11-ї дивізії командування сформувало бригаду Південно-Східної групи. А комбрига Базильського у квітні 1919 року призначили виконувати обов'язки командира 8-го Катеринославського коша. У цей час деякі українські частини зазнали першого інтернування. На щастя, воно тривало недовго. На початку травня румуни переправили козаків на Волинь, але, порушуючи домовленості, зброї їм не повернули.

Наприкінці весни 1919 року Армія УНР складалася з 11-ти дивізій. 6-та, 7-ма та 8-ма входили до Запорізького корпусу. Полковник Г. Базильський близько місяця виконував обов'язки командира 6-ї, а з червня приступив до командування 8-ю дивізією.

Щойно закінчилося переформування, як розпочалися бої. Очолювана Гаврилом Базильським 8-ма Запорізька дивізія взяла активну участь у боях за Старокостянтинів, Проскурів, Ярмолинці, Липовець та в наступі на Київ. Цікаву довідку про дивізію зробив сотник С. Цап:

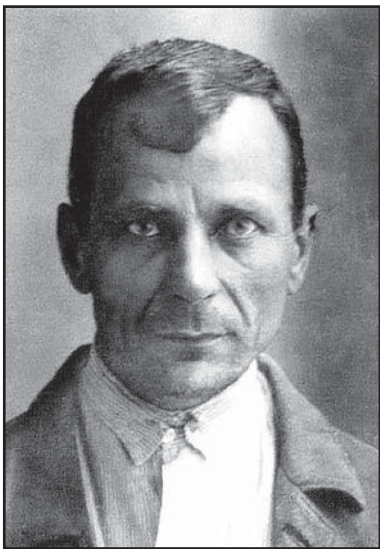
Командує нею старий кадровий із Першої світової війни полковник Базильський. Дивізія є складом найменша. Вона дуже пошарпана. Має до тисячі багнетів після всього пережитого. Найбільш регулярна. Дисципліна дуже сувора. Тверда в наступі й обороні.

На цьому ж зосереджує увагу генерал-квартирмейстер українського війська М. Капустянський, коли пише, що 8-ма дивізія в середині серпня вела бої біля Липовця з „цілою бригадою червоних“ і полонила майже півтисячі червоноармійців.

Через три місяці тяжкої боротьби без належного відпочинку, поповнення людьми і зброєю, 31 серпня 1919 року дивізія переможно пройшла вулицями Києва. Та радість відразу була затьмарена наказом генерала Української Галицької Армії А. Кравса, якому підпорядковувалися 6-та й 8-ма Запорізькі дивізії, про відступ запорожців зі столиці України. 7 вересня державний інспектор Запорізької групи Петро Дерещук¹⁷ повідомляв:

Становище (8-ї дивізії. – **О. Ш.**) тяжке, козаки і старшини хвилюються відходом з місцевостей, политих кров'ю синів України. Добровольці нахабно йдуть уперед і заявляють, що вони будують єдину неділимую.

¹⁷ Учитель Петро Кузьмович Дерещук усе свідоме життя був українським патріотом. Він боровся із російським шовінізмом ще до Першої світової війни. 1917 року штабс-капітан Дерещук очолив українізований 38-й полк, а незабаром завідував українською школою в Умані. 1919-го служив державним інспектором 6-ї Запорізької дивізії, а згодом і всієї Запорізької групи Армії УНР. Від 1920 року повстанський отаман та організатор Уманського повстанського комітету. Співпрацював із Партизансько-повстанським штабом Юрка Тютюнника та генерал-хорунжим Андрієм Гулим-Гуленком, який походив із Новоархангельська, містечка, що знаходилося за декілька сотень метрів

**Державний інспектор Запорізької групи Армії УНР
полковник Петро Дерещук
1928 р.**

Наших козаків обеззброюють, а від Начальної Команди й до цього часу директиви „не бити їх“, а коли денікінці йдуть вперед, то не питають, чого вони йдуть. Це схоже на глум. Надалі таке становище продовжуватись не може. Козаки розбігаються, бо їх, як вони кажуть, продали. Що таке робиться, ніхто не знає, бо з центру інформації немає; попереджаю, все йде до знищення нашої армії. Державний інспектор (8-ї дивізії. – **О. Ш.**) за два дні вже третій раз приїхав до мене й каже, що всі, від найстаршого до найменшого, вимагають наступу.

Із перших днів вересня 8-й Запорізькій дивізії Базильського знову довелося вирушити назустріч Добровольчій армії та Одеській червоноармійській групі Якіра, яка прорвала фронт, з'єдналася з основними частинами й відразу розпочала наступ. За наказом Головного Отамана 30 ве-

ресня дивізія зосередилася в районі подільського міста Липовця. У середині жовтня українська армія пішла в контрнаступ. Восьмій дивізії наказано було розбити наступаючого ворога й вийти на лінію Кодима–Ольгопіль–Устєє (на схід від Бершаді). Нерівні бої тривали з перемінним успіхом. Та все ж самотужки втримати Вапнярський залізничний вузол дивізія не могла, а підмоги чекати було нізвідки, бо всі бойові частини Української Армії перебували на фронті.

Знекровлені запорожці під прикриттям дивізії Базильського повільно відступали до Могилів-Подільського, а звідти все далі й да-

від Торговиці Уманського повіту. Декілька років Дерещук був містком між місцевими українськими патріотами та закордонним державним центром УНР. Із 1921 року досвідчений розвідник разом із дружиною Ніною Олексіївною й донькою Оксаною мешкав у селах Баланівка та Ободівка на Поділлі під вигаданим прізвищем Марченко. 21 березня 1924 року викритий і заарештований Уманським окружним відділом ГПУ. А вже 27 серпня того ж року засуджений до розстрілу, який замінено 10-ма роками позбавлення волі. Через декілька років, до 10-ї річниці революції, Петра Дерещука було амністовано. Втім, 30 липня 1928 року знову ув'язнено й засуджено 30 квітня 1929 року на 10 років таборів. Через півроку, 29 листопада 1929 року, Петра Кузьмовича Дерещука розстріляли за організацію втечі з Соловків у Фінляндію.

Члени Уряду та вище командування Армії УНР після наради в Ялтушкові 7 листопада 1920 року.

У центрі: Голова Директорії та Головний Отаман Симон Петлюра. Поруч: три уродженці Черкащини (другий у першому ряду) – прем'єр-міністр Андрій Лівіцький, шостий – генерал Гаврило Базильський. П'ятий у другому ряду: генерал Олександр Загородський, одинадцятий: міністр Сергій Тимошенко, мати якого походила зі Звенигородщини

лі на захід. Лави Української Армії рідшали не лише від куль, а й від тифу. У Проскуріві ця підступна хвороба змусила Гаврила Базильського здати командування. Відступаючи, запорожці переправили його на зайняту поляками територію. Тому сумнівною є інформація, опублікована в деяких виданнях про участь Гаврила Макаровича Базильського в Першому Зимовому поході Армії УНР.

Коли 1920 року Базильський повернувся до строю, командування доручило йому відразу дві посади – командуючого та інспектора запасних бригад армії УНР. Полковник розпочав справу з нуля: розробив план формування запасних частин із підлікованих воїнів, а також провів мобілізацію полонених українців, які раніше перебували у ворожих арміях, проте тепер бажали боротися за державність України.

На початку вересня полковника Базильського призначили заступником командуючого Правой групи Армії УНР, залишивши при цьому ще й попередні повноваження. Саме завдяки його старанням, восени 1920 року утворено кулеметну дивізію.

Поціновуючи заслуги перед Україною, наказом Головного Отамана від 5 жовтня Базильського підвищено до звання генерал-хорунжо-

**Командувач Армії УНР М. Омелянович-Павленко (сидить у центрі)
серед старшин 1-ї Запорізької дивізії. Справа: генерал Г. Базильський
Пікуличі, кінець 1920 р.**

го та переведено командувати 1-ю Запорізькою дивізією, яка входила до очолюваної ним же тепер Лівій групи Армії УНР. Тоді під командою генерала Базильського зосереджувалося лише 558 багнетів 1253 шаблі. Загалом на початку листопада 1920 року в Українській Армії служило 3888 старшин та 35259 козаків. Попри це, Базильський як представник вищого командування вимагав від підлеглих боротися з переважаючими силами ворога. Втім, через декілька тижнів, 18 листопада, червоноармійці змусили Ліву групу залишити Проскурів, а 21 листопада 1920 року в складі Армії УНР перетнути кордон і опинитися на польській території.

1-у Запорізьку дивізію поляки розмістили в таборі для інтернованих, що знаходився в Пікуличах поблизу Перемишля. Життя українських старшин і козаків тут було вкрай незадовільним. Нетоплені дерев'яні бараки, погане харчування, відсутність елементарної санітарії й брак одягу часто призводили до інфекційних захворювань. „У частинах 50% зовсім без взуття й до 35% у дуже рваних чоботях, до 35% зовсім без шинелей, до 20% без різного другого одягу...“, – доповідав командуванню генерал Базильський.

Щоб хоч якось зарадити становищу, поляки протягом трьох днів – 24, 26 лютого та 3 березня 1921 року – переселили 1-шу Запорізьку дивізію до Вадовиць. Та й тут умови проживання мало чим відрізня-

**Генерал Г. Базильський серед інтернованих козаків і старшин
1-ї Запорізької дивізії Армії УНР
1920-ті рр.**

лися від попередніх. Генералам Г. Базильському та І. Омеляновичу-Павленку довелося докласти чимало зусиль, щоб організувати у Вадовицях об'єднаний табірний культурно-освітній відділ у складі історичної, наукової та художньої секцій. Їх стараннями видавалося кілька журналів „Запорожець“, „Аванс“, „Грімаса“, „Комар“, „Жало“, та тижневик „Запорізька думка“. Для жіноцтва діяла студія народної вишивки під керівництвом колишньої випускниці Смольного інституту Марії Базильської, дружини генерала. У березні 1921 року організовано табірний кооператив „Запорожець“, прибутки якого йшли виключно на благодійні цілі.

Незважаючи на старання Базильського, моральний стан підлеглих не вселяв оптимізму. Шукаючи відповіді на запитання, хто винен у тому, що втратили Батьківщину, військові втягнулися в політику. Ті, хто мав показувати приклад, почали об'єднуватися в товариства правого та лівого спрямування. Дійшло навіть до відвертої ворожнечі між старшинами: одні виступали за військову диктатуру на чолі з командармом М. Омеляновичем-Павленком, інші – за цілковиту підтримку Головного Отамана та Уряду. „Простолінійний, як усі природжені воєнки, генерал Базильський стояв поза політикою“, – писав підполковник Євтимович. Але й він змушений був вдатися до рішучих дій. У наказі від 14 квітня 1921 року Г. М. Базильський писав:

Генерал Базильський (сидить четвертий праворуч) серед викладачів та випускників гімназії ім. Т. Шевченка
Каліш, 1928 р.

Появилось чимало різних організацій, гуртків і іншого, які, організувавшись нібито на підвалинах неополітичних, разом із цим внесли такий політичний сумбур і кавардак у частинах, що далі цього у війську терпіти неможливо. Все раніш дружнє й кров'ю своєю об'єднане старшинство й козацтво почало ділитися на купки й, під'южувані тими чи іншими, часто невідповідальними й нечесними у своїх намірах поводитися, внесло гризню між цими гуртками відчужених і розкіл. Цього у війську не мусе бути. Ми всі одна сім'я. Повинні бути один дух і одна думка. Треба не колотись нам, не роз'єднуватись, а, навпаки, всіма силами йти ще до більшого об'єднання, яке мусить бути між запорожцями.

Комдив заборонив підлеглим вступати до громадських та політичних організацій. А коли це не подіяло, наказом від 20 квітня усунув із посад декількох старшин: прихильного до гетьманців сотника М. Гавришка та його політичного опонента, командира 2-ї Запорізької бригади полковника І. Литвиненка.

Реакція Головного Отамана не забарилася. 6 травня 1921 року командувач армії генерал-поручник М. Омелянович-Павленко отримав наказ такого змісту:

З огляду на порушення комдивом 1-ї Запорізької дивізії генерал-хорунжим Базильським дисциплінарного статуту фактом усунення ним із посади командира 2-ї бригади Запорізької дивізії полковника Литвиненка й перевищення ним влади, – наказую: 1) Генерал-хорунжого Базильського усунути з посади комдива. 2) Призначити слідство в цій справі. 3) Про виконання цього наказу донести мені письмово сьогодні до 20-ї години. Головний Отаман військ УНР Петлюра.

Генерал М. В. Омелянович-Павленко наказав Г. М. Базильському передати командування помічнику, а самому прибути до штабу армії¹⁸. Водночас, Михайло Володимирович, протестуючи проти звільнення командира 1-ї Запорізької дивізії, якого він знав як порядну людину, й сам подав рапорт про відставку. Очевидно, командарм розраховував на те, що його вчинок викличе хвилю протестів у війську і Головний Отаман поновить їх на посадах. Однак, дії генерала рішучих незгод серед вищого командування не викликали. Натомість, С. Петлюра 11 травня підписав наказ про призначення тимчасово виконуючим обов'язки командувача армії генерала М. Безручка, надавши М. Омеляновичу-Павленку двомісячну відпустку¹⁹.

Тим часом звільнення генерала Базильського та відставка командарма Омеляновича-Павленка набула широкого розголосу. 21 травня фракція хліборобсько-демократичної партії надіслала до Ради Народних Міністрів запит із приводу відставки Омеляновича-Павленка й безпідставного звільнення генералів Базильського та Яшніченка. Політиків цікавило, коли „усунуті“ повернуться до командування та які злочини інкримінуються генералам. На що їм відповіли: все було зроблено згідно з законом.

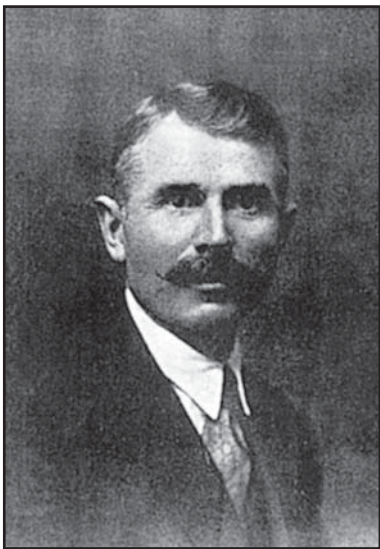
Досудове слідство у справі порушення генералом Базильським основних положень дисциплінарного статуту було завершено на початку серпня. Вивчивши матеріали, підготовлені військово-слідчою комісією, яку очолював голова 1-го Вищого військового суду Яковенко²⁰, головний військовий прокурор Армії УНР О. О. Чехович направив Головному Отаманові доповідну записку, в якій пропонував надати можливість повернутися Г. М. Базильському до війська. Симон Петлюра погодився з висновками Олександра Олександровича, крім основного – поновлення генерала на посаді.

У серпні 1921 року родина Базильських переїхала до Каліша. Гаврило Макарович жив, відмовившись від генеральських пільг. Але й тут він продовжував бути „духовним центром, до якого тягнулися думки емігрантів-запорожців, розсіяних по всьому світу, яких він zorganizував у Товаристві Запорожців“.

¹⁸ Відбуваючи до штабу армії, Базильський передав командування дивізією генералу Миколі Яшніченку. Втім, уже 11 травня новий командувач армії підписав наказ на звільнення генерала Яшніченка з посади і призначив командиром дивізії Михайла Ткачука, який, зважаючи на обставини, відмовився їхати у Вадовиці. Лише після цього, 27 травня, командиром 1-ї Запорізької дивізії призначено генерала А. Вовка.

¹⁹ 8 липня Михайло Омелянович-Павленко був офіційно звільнений ще й із посади військового міністра. А ще через 12 днів, 30 липня, пішов із посади „за власним бажанням“ і Марко Безручко.

²⁰ Комісія Яковенка була створена 29 червня. Перед цим досудове розслідування у справі Базильського проводила військово-слідча комісія на чолі з головою 2-го Вищого військового суду Армії УНР Андрієвським.

Гаврило Базильський
Одна з останніх фотографій

**Пам'ятник на українському військово-
му цвинтарі в Щипіорно (тепер у ме-
жах Каліша), викупленому стараннями
генералів Г. Базильського, А. Вовка,
О. Загородського**

Після ліквідації таборів у місті Каліш Лодзівського воєводства залишилася чимала група військових, які й заснували Українську стацію. Переважно це були інваліди, що утримувалися за рахунок дотацій, і ті, хто вирішив доживати віку серед побратимів у рідномовно-му середовищі. Генерал Базильський був одним із членів управи стації – відповідав за культурно-освітню роботу. 1925 року Гаврило Базильський став співорганізатором Українського військово-історичного товариства в Каліші. А від 1936 року, як командир 1-ї Запорізької дивізії, входив до Головної Ради „Хреста Симона Петлюри“ – почесної для кожного українського вояка нагороди, якою був нагороджений одним із перших.

Втім, жорстокі умови життя далися взнаки. Генерал захворів на анемію. Коштів на вчасне лікування не було, а просити помічі не дозволяла гордість. Останній тиждень свого життя Г. М. Базильський провів у шпиталі Святої Трійці в Каліші. Лікарі робили все можливе, проте були безсилі врятувати від тяжкої недуги. Генерал-хорунжий Армії Української Народної Республіки Гаврило Макарович Базильський помер о двадцять другій годині десяти хвилин 17 жовтня 1937 року, залишивши вдовою дружину Марію.

Провести в останню путь генерала прийшла вся численна українська громада Каліша на чолі з генералом О. Загородським. Прибули делегації й з інших міст. З Варшави приїхав військовий міністр УНР генерал В. Сальський. Обряд поховання на українському кладовищі, до речі, викупленому 1929 року у польського уряду за сприяння Базильського, провів колишній священик Запорізької дивізії ігумен Герман. Після чулих промов та запізнілих жалів, польські жовніри з місцевої залоги віддали шану генералу пострілами з рушниць, а український хор заспівав „Журавлі“ та „Ой, що ж бо то й за ворон“. Закінчу словами підполковника Варфоломія Євтимовича:

Вічна Пам'ять і Вічна Слава хай стережуть скромну могилу преславного Кошового Запорізького війська, генерал-хорунжого Гаврила Базильського, що в історії новітнього Запорізького війська славу імені свого записав навіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні матеріали

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 5.
2. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 479. – Арк. 111.
3. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 481а. – Арк. 154.
4. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 528. – Арк. 3.
5. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 824. – Арк. 240.
6. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 118.
7. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 105. – Арк. 25–28, 42.
8. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 463. – Арк. 59.
9. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 465. – Арк. 39, 41, 41 зв.
10. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 557. – Арк. 148.
11. ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 1-а. – Арк. 6.
12. ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 3. – Спр. 5. – Арк. 2.
13. ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 43.
14. ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 28.
15. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 35.
16. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 159. – Арк. 56.
17. ЦДАВО України. – Ф. 1113. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 9.
18. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 14.
19. ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 85. – Арк. 7.
20. ЦДАВО України. – Ф. 2174. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 120.
21. ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 105, 113, 182, 182 зв.
22. ЦДАВО України. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 31–32.
23. ЦДАВО України. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 18, 72, 100.

24. ЦДАВО України. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 34, 39.
25. ЦДАВО України. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 147, 147 зв.
26. ЦДАВО України. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 17.
27. ЦДАВО України. – Ф. 3218. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 35, 35 зв., 44.
28. ЦДАВО України. – Ф. 3275. – Оп. 1. – Спр. 5а. – Арк. 1, 3.
29. ЦДАВО України. – Ф. 3656. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 29, 34.
30. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). – Ф. 409. – Оп. 1. – Спр. 9296. – П/с 9865. – л. 1 – 6.
31. РГВИА. – Ф. 2870. 258-й пехотный Кишиневский полк, 1914–1917 гг. – 163 ед. хр.
32. РГВИА. – Ф. 16110. 200-й пехотный резервный Ижорский полк, 1877–1910 гг. – 291 ед. хр.
33. РГВИА. – Архивная справка № 424 от 15.04. 1998.
34. Biblioteka Narodowa w Warszawie. – М/ф № 87542. – Арк. 281.

Спогади

35. **Авраменко Н.** Спомини запорожця: Документальне видання. – К.: Темпора, 2007. – С. 365, 367, 369–371, 386, 391–392, 394.
36. **Мазепа І.** Україна в огні і бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – С. 438.
37. **Монкевич Б.** З останніх днів боротьби // Літопис Червоної Калини. – 1932. – № 6. – С. 4.
38. **Наливайко В.** Спомини лікаря з української війни 1918–1920 рр. // За державність. – № 9. – Каліш, 1939. – С. 92–144.
39. **Омелянович-Павленко М.** Спогади українського командарма. – К.: Планета людей, 2002. – С. 67, 71, 215.
40. **Порохівський Г.** Матеріали до історії 2-ї Кулеметної бригади // За державність. – 1929. – № 1. – С. 148–149.
41. **Савченко В.** Український Рух у 9-й російській армії // За державність. – 1938. – № 8. – С. 85.

Збірники документів та опубліковані документи

42. Военно-энциклопедический словарь. – М., 1986. – С. 156.
43. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1974. – С. 69.
44. Українсько-московська війна 1920 р. в документах (Оперативні документи Штабу Армії УНР) // Праці Наукового інституту. – Варшава, 1933. – Т. XV. – Кн. 2. – С. 330.

Довідкова література

45. Енциклопедія Сучасної України. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень, 2003. – Т. 2. – С. 91.
46. Енциклопедія українознавства. – К., 1993. – Т. 1. – С. 82.
47. Книга пам'яті України. Черкаська область. – К., 1995. – Т. 4. – С. 385.
48. Общий список офицерских чинов русской императорской армии. Составлен по 1-е января 1909 г. – С.-Петербург. Военная типография (в здании Главного Штаба). 1909. – С. 454.
49. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1912–1913 учебный год, ч. I и II. – К., 1913. – С. 548.

50. Реабілітовані історією. Черкаська область. – Сміла: Тясмин, 2003. – Кн. 3. – С. 262.
51. Список населённых мест Киевской губернии. – К., 1900. – С. 1552.

Монографії, статті

52. **Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В.** Україна від найдавніших часів до сьогодення: хронологічний довідник. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 312.
53. **Голубко В.** Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів: Кальварія, 1997. – 113 с.
54. **Євтимович В.** Війська українського генеральний хорунжий Г. Базильський (Посмертна згадка) // Запорожець. – 1938. – Ч. 15–16. – С. 5–8.
55. **Єрошевич П.** З боротьби українського народу за свою незалежність // За державність. – 1938. – № 8. – С. 10.
56. Історія українського війська (1917–1995). – Львів: Світ, 1996. – С. 121–122.
57. **Капустянський М.** Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році: Короткий військово-історичний огляд у 2 кн. – 2-е вид. – Мюнхен, 1946 р. – Кн. 2. – С. 145.
58. **Коваль Р.** Коли кулі співали: військово-історичні нариси. – К.: Діокор, 2006. – С. 443.
59. **Савченко В.** Втрачені можливості для перемоги // Табор. – 1924. – № 2. – С. 113.
60. **Сідак В., Осташко Т., Вронська Т.** Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. – К.: Темпора, 2004. – С. 303, 371.
61. **Середа М.** Останні дні збройної боротьби // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 12. – С. 2.
62. **Стецишин М.** Щипіорнський військовий цвинтар // За державність. – 1931. – № 2. – С. 175.
63. **Тарнавський А.** Історія 4-го Запорізького імені І. Богуна полку // Літопис Червоної Калини. – 1931. – № 7–8. – С. 32–35.
64. **Тинченко Я.** Українське офіцerstvo: шляхи скорботи та забуття. – К.: Тиражувальний центр УРП, 1995. – Ч. 1, біографічно-довідкова. – С. 132–134.
65. **Удовиченко О.** Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. – К.: Україна, 1995. – С. 122–124.
66. **Шатайло О.** За Україну, за її волю. Генерал-хорунжий Армії УНР Гаврило Базильський // Поле Честі. – 1996. – 3 січня.
67. **Шатайло О.** Усі ордени російської імперії здобув генерал з Уманського повіту // Нова доба. – 2000. – № 27. – 4 квітня.
68. **Шатайло О.** Усі ордени російської імперії здобув генерал з Уманського повіту // Невідома Черкащина (історичні сторінки „Нової Доби“). – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. – С. 6–8.
69. **Шатайло О.** Полководець із Соколівки // Плуг. – 2002. – № 1. – С. 71–77.
70. **Шатайло О.** Командир запорожців // Рідна земля. – 2003. – № 45–47. – 5 грудня.

УРЯДОВЕЦЬ З БОЙОВИМ МИНУЛИМ

Генерал Андрій Вовк
1920 р.

Історична Золотонішчина, що тепер розділилася між чотирма районами Черкаської області, дала молодій Українській Народній Республіці визначних урядовців: Андрія Ливицького, Михайла Білінського, державного контролера Івана Кабачківа. Особливо плідним у цьому відношенні виявилось придніпровське село Деньги – батьківщина міністрів УНР Сергія Шелухина²¹ та Андрія Вовка.

Майбутній український воєначальник і державний діяч Андрій Михайлович Вовк народився 2 жовтня 1882 року у селянській родині з глибоким козацьким корінням. Батьки подбали, щоб син отримав добру початкову освіту: 1893 року Андрій закінчив земську народну чотирикласну школу, а ще через шість років – міське училище. Отриманих знань було досить і для того, щоб 1900 року бути зарахованим „вольноопределяющимся 1-го разряда“ до розміщеного в Черкасах 174-го Роменського полку, і для вступу 1903 року до Чугуївського піхотного юнкерського училища, яке через три роки закінчив за 1-м розрядом із відзначенням військового міністра та „занесенням на мармурову дошку“ навчального закладу.

Для подальшого проходження служби Андрія Вовка відрядили у 129-й піший Бессарабський Його імператорської Величності князя Михайла Олександровича полк, що розташовувався у казармах на Львів-

²¹ У Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігаються документи про спадщину від матері та племінниці на користь С. П. Шелухина в с. Деньги Золотоніського повіту Полтавської губернії (1910–1912) та план земельної ділянки, яка йому належала у цьому селі 1913 року.

ській площі Києва. Послужний список, висланий канцелярією училища, наздогнав випускника вже у військовій частині. У документі значилося, що наказом по військовому відомству Андрієві Михайловичу Вовку 24 березня 1906 року присвоєно звання підпоручика зі старшинством із 1905 року. Тобто йому як такому, що закінчив юнкерське училище за 1-шим розрядом, надавалася перевага у вислугі років на один рік.

**Знак 129-го піхотного
Бессарабського полку**

полк воював на Північному фронті у складі 33-ї дивізії й до України повернувся лише у квітні 1918 року. На цей час Андрій Вовк уже немало зробив для розбудови українського війська.

У березні 1917 року з'явилися перші паростки відродження української державності. Андрій Михайлович Вовк був одним із тих, хто пробудив у собі національний дух і в числі перших почав створювати українські роти в російській армії. За це земляки в солдатських шинелях обрали його делегатом 2-го Всеукраїнського військового з'їзду, що проходив у Києві. Полум'яні промови провідників нації укріпили у вірі Андрія Вовка. Проте, окрилений капітан не залишився у столиці України, а повернувся до попереднього місця служби.

У жовтні 1917 року солдати й офіцери-українці обрали капітана Вовка до армійської ради 8-ї армії Румунського фронту, підпорядкованої Генеральному Секретаріату Військових Справ. Подальшу службу проходив при генерал-квартирмейстерстві штабу армії, що розташовувався у Могилів-Подільському. Слід зауважити, що з жовтня

Про службу Андрія Вовка в російській армії та участь у бойових діях під час Першої світової війни даних обмаль. У російському державному воєнно-історичному архіві послужний список А. М. Вовка відсутній, а його український відповідник, укладений 1960 року, детально на зазначеному періоді не зупиняється. Відомо лише, що до 1 січня 1913 року поручик Андрій Михайлович Вовк служив у 129-му піхотному Бессарабському полку. За рік до початку Першої світової війни штабс-капітан Андрій Вовк мешкав у Києві на Лютеранській вулиці в будинку номер три. Офіцерами-однополчанами Вовка були майбутні українські генерали Володимир Янченко та Олександр Удовиченко. Та під час війни Андрій Вовк, очевидно, був переведений до іншого полку, бо 129-й піший Бессарабський

1917 року командувачем 8-ї армії був колишній викладач академії російського Генштабу й майбутній український воєначальник генерал Микола Юнаков.

Згідно з розпорядженням Генерального Секретаріату Української Центральної Ради, на початку весни 1918 року Андрія Вовка призначили уповноваженим з демобілізації 8-ї російської армії. А у квітні ще й комендантом Могилів-Подільського повіту.

Згодом командир 11-го армійського корпусу генерал Петро Єрошевич згадував:

Поїхав до Могилева... Повітова сотня виглядає чудово: люди здорові, виглядають якось із повагою до себе; відповідають обмірковано, спокійно; подумав собі: отсе щось нове – це початок національної армії... Комендант повіту сотник Вовк враження робив солідне; я почув при розмові з ним, що він дивиться на мене, як на чужинця; за кілька хвилин це пройшло.

І дійсно, що було ділити двом командирам, які стояли біля витоків українського війська.

Повітові сотні були новими революційними військовими формуваннями. Утримувалися вони у повному штаті. Їхні командири, повітові коменданти, мали подвійне підпорядкування – губернському комендантові та командирові армійського корпусу. Часом це призводило до непорозумінь, а то й конфліктів. Яскравий приклад тому історія з сотником Вовком...

У липні 1918 року за відмову брати участь у придушенні селянських повстань Андрія Вовка за вказівкою губернського коменданта заарештували. Спочатку його утримували в повітовій в'язниці, а незабаром перевезли до Києва. Щойно про це стало відомо командирові корпусу П. Єрошевичу, як він почав вимагати від військового суду звільнити сотника, але там нічого не могли вдіяти, бо справа перебувала у віданні іншого міністерства. Тоді генерал, будучи на особистій аудієнції в Гетьмана, просив посприяти звільненню заарештованого. Павло Скоропадський, мотивуючи тим, що добре не вивчив справи, уникнув відповіді. Нічого не дала спільна зустріч дружини сотника Вовка та Петра Єрошевича з дружиною Гетьмана, Олександрєю Скоропадською. „Так і просидів п'ять місяців, поки сам себе не звільнив в часи повстання“, – підсумовував генерал Єрошевич.

Напередодні антигетьманського повстання доля звела в Косому Капонірі чимало ватайдухів. Саме тут чи не вперше зустрівся Андрій Вовк із недавніми членами Київського революційного штабу Юрком Тютюнником та Михайлом Палієм-Сидорянським, яких гетьманська влада засудила до смертної кари. Не чекаючи виконання вироку, побратими роззброїли варту та комендантську сотню й разом із 150 політичними в'язнями вранці 14 грудня вийшли на вулиці Києва. Протягом дня повстанці оволоділи Печерськом, Липками, Звіринцем, Подолом... Наступного дня у столицю України ввійшли війська Директорії.

Учасник антигетьманського повстання в Києві генерал Всеволод Петрів писав:

Гетьманщина чекала лише маленького штурхана, щоби упасти. І цей стусан прийшов, але не від хмари повстанських селянських дивізій, а від купки одчайдухів, що сиділи в гетьманських арештах і, вирвавшись на волю 14 грудня, під орудою Юрка Тютюнника, нікому з провідників військ Директорії невідомого, вирішили справу.

У перші тижні існування нової влади повстанські провідники тримались один одного, сформувавши й очоливши Особливий ударний курінь. Проте, вже в січні Юрко Тютюнник, не поділяючи угодовську політику Директорії стосовно Антанти, подався до боротьбистів; у лютому Михайло Палій-Сидорянський отримав серйозне поранення, після якого опинився серед повстанців Таращанини; лише Андрій Вовк залишився служити в Армії Української Народної Республіки.

Військових кадрів, здатних обіймати високі командні пости, яким до того ж довіряв би український уряд, бракувало. Власне, це дало поштовх для народження десятків нових воєначальників без генеральських погонів, але зі значним бойовим досвідом. Одним із них був Андрій Михайлович Вовк, якого 15 січня 1919 року Директорія УНР призначила помічником командира Окремого корпусу залізнично-технічних військ УНР, а через десять днів ще й командиром 1-ї дивізії того ж корпусу.

Оцінюючи військові здобутки та заслуги перед Україною, вище військове командування в лютому 1919 року призначає отамана Вовка на посаду командира корпусу залізнично-технічних військ. У той час це був чи не найважливіший рід військ. Адже до червня 1919 року українська армія трималася так званої „залізничної тактики“ ведення бойових дій. За спогадами генерала Марка Безручка, який тоді служив в Українському Генеральному штабі, вона полягала в тому, що війська пересувалися ешелонами: „вступає частина в бій – вилазять із вагонів, а потяг стоїть поза обстрілом ворожих гармат і чекає на неї“. До своїх обов'язків А. М. Вовк ставився відповідально. Саме тому в березні його призначили начальником залоги Бердичева.

Внаслідок проведеної у квітні-травні 1919 року реорганізації армії на чолі залізничників став інший старшина, а Вовк отримав посаду інспектора корпусу залізнично-технічних військ.

У середині липня до Армії УНР приєдналася повстанська дивізія Юрка Тютюнника, яка майже відразу була переформована у дводивізійну Київську армійську групу. Генерал Микола Капустянський, який у той час обіймав посаду начальника оперативної управи штабу Дієвої армії УНР, згадував:

Група Тютюнника, особливо його штаб, були слабо організовані, в досвідченій старшині почувався великий брак. Також і в його повстанських дивізіях не вистачало старшин – знавців військової справи. Чимало

старшинських посад посідали люди відважні, але мало військові (серед них – значний відсоток учителів). Вони зі своїми односельцями приєдналися на поході до отамана Ю. Тютюнника і досі ще лишалися на чолі своїх відділів... Отаман Ю. Тютюнник, добре розуміючи хиби своїх партизанських відділів, уживає заходів, щоб надати своїй групі регулярного вигляду і зробити її більш боєздатною.

Під час переформування до штабу Київської групи прийшли старшини з освітою Російської академії Генерального штабу – підполковник Решке, сотник М. Пересада-Суходольський та інші. Сотник Андрій Вовк 24 серпня 1919 року отримав посаду вартового отамана (генерала) штабу групи. На цьому посту він брав участь у боях із червоними й білими окупантами за Христинівку, Умань, Тальне, в наступі на Голованівськ.

Проте, на війні від штабної до бойової посади один крок. 28 вересня 1919 року Вовк приступив до командування 5-ю пішою Селянською дивізією Київської групи Армії УНР, змінивши отамана Безуса.

Наприкінці вересня дивізія була виведена з резерву й перебувала в районі Копайгород – Дашів – Монастирище. Бої на цьому відтинку фронту були змінними. 1 жовтня 5-та дивізія російської армії під командуванням генерала П. Осовського переважаючими силами атакувала 5-ту Київську дивізію отамана А. Вовка і примусила її залишити Монастирище й Халаїдове. Того ж дня українці контратакували і, захопивши батарею противника, відвоювали місто. 4 жовтня дивізії Київської групи зосередилися в районі Гранів - Дашів.

14 жовтня українські війська зайняли Бершадь, Ольгопіль, Чичельник. Внаслідок чого зведена бригада 13-ї дивізії російського генерала Г. Андгуладзе відступила до Гайворона. Весь час її переслідувала 5-та Київська дивізія Армії УНР. Поблизу ст. Генрихівка між ними відбувся бій, після якого денікінці, незважаючи на чисельну перевагу, відступили до Джулинки. Але звідки теж були вибиті 15 жовтня. „Київцям“ дістався чималий військовий скарб та близько сотні полонених російських офіцерів та вояків. Проте Київській групі, як власне й усій українській армії, не вдалося втримати позиції. 19 жовтня 5-та Київська дивізія відійшла до Тростянця. Ще через декілька днів залишили Вапнярку. Лише 29 жовтня Київська група була відведена в тил „для приведення себе до ладу“.

Українське військо відступало все далі й далі на захід. Частина його командування потерпала від тифу, інші, усвідомлюючи, що війна програна, переходили на сторону ворогів. Незважаючи на невдачі останніх місяців і невизначене майбутнє, Симон Петлюра та Уряд УНР випромінювали оптимізм:

Українська Народна Республіка держиться своїми власними силами, і наперекір нашим лютим ворогам вона буде жити вільно й самостійно. Як раніше, так і тепер нашим кличем буде самостійна Народна Республіка.

В И Т Я Г

з послужбового реєстра генерал-хорунжого Андрія Вовка.

I. ДАНІ ПЕРСОНАЛЬНІ.

1. Прізвище, ім'я й по батькові: В о в к Андрій Михайлович.
2. Ранг і старшинство: генерал-хорунжий з 5 жовтня 1919 року.
Підстава: Нказам Війську УНР з 5.10.1920 ч.35 і з 8.4.1921 ч.28.
3. Рід зброї: п і х о т а.
4. Дата й місце народження: 2.10.1882 /ст.ст./ в старокозацькій родині в с.Деняги, пов.Золотоноша на Полтавщині.
5. Віровизнання: п р а в о с л а в н и й.
6. Родинний стан: одружений, дружина Софія з дому Галас і син Микола, народж. 8.5.1939.
7. Загальна освіта: Земська Народня 4 кл.Школа в 1893 р., Повітова Міська 6 кл.Школа /"Городское Училище"/ в 1899 р. і іспит на "Вольноопределяющагося" 1-го розряду при Київському Кадетському Корпусі в травні 1900 року.
8. Військова освіта: Скінчив Чугуївську Війскову Піхотну Школу по 1-му розряду 24.3.1906 р., з відзначенням Мільятинською й Воєнного Міністерства нагородами та з занесенням на мармурову таблицю.

II. ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА.

ЧП.1	Хронологічний перебіг військової служби	рік	місяць	день
	<u>А/ В РОСІЙСЬКОМУ ІМПЕРСЬКОМУ ВІЙСКУ:</u>			
1	Військову службу розпочав в 174 піх. Роменському полку, в м.Черкаси н/Дніпром, як "вольноопределяющийся" 1-го розряду.	1900	вересня	20
2	По скінченні Чугуївської Військової Школи по 1-му розряду іменованний підпоручником піхоти в 129 піх.Бесарабський полк /м.Київ/, зо старшинством з	1905	березня	24
3	Поручником зо старшинством з	1909	"	"
4	Штабс-Капітаном зо старшинством з	1913	"	"
5	Капітаном зо старшинством з	1917	"	"
6	Участь в 1-й світовій війні в складі Російської Імперської Армії проти Австро-Венгрії й Німеччини - від - до	1914 1917	липня вересня	16 30
	<u>Б/ У ВІЙСКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАР.РЕСПУБЛІКИ:</u>			
7	Обраний на Члена підпорядкованої Генеральному Секретаріату Військ.Справ Укр.Армійської Ради VIII Армії Укр.Румунського фронту й придільений до Генерал-Квартирмейстера Штабу Армії з завданням очистити Штаб Армії від большевиків	1917	жовтня	

////////////////////

Витяг із послужного реєстру генерал-хорунжого А. Вовка,
укладений 20 жовтня 1960 року

Утвердити цю ідею взялася Дієва армія УНР, яка вранці 6 грудня 1919 року під проводом генерала М. Омеляновича-Павленка та отаманів Ю. Тютюнника й О. Загородського вирушила на окуповані ворогами українські землі. Це був початок героїчного рейду, що ввійшов у історію під назвою Першого Зимового походу.

4 грудня Андрій Вовк отримав нове призначення – начальник штабу Київської групи військ УНР. Цю посаду він обіймав впродовж усього Зимового походу, за винятком періоду, що тривав від середини січня і, принаймні, до кінця лютого. Тоді тимчасово виконуючим обов'язки начальника штабу Київської групи був сотник Блощаневич. Через брак джерел, сьогодні можна лише здогадуватися про причини відсутності сотника Вовка. Найімовірніше, це сталося через хворобу, або ж він виконував інше доручення командування.

Згідно з послужним списком, укладеним 1960 року, Андрій Михайлович Вовк від травня 1920 року очолював Київську дивізію Армії УНР. Документи свідчать про інше: до кінця травня він керував роботою штабу Київської дивізії. І лише в першій половині червня, після підвищення до звання полковника, на період відпустки командира дивізії полковника Тютюнника виконував його обов'язки. Та ще раз, у липні, після того, як комдив Тютюнник із політичних мотивів „захворів“.

Наприкінці серпня 1920 року, при форсуванні Дністра, полковник Вовк командував бойовими операціями Лівой армійської групи військ УНР, до складу якої входили 4-та Київська стрілецька та 1-ша Запорізька стрілецькі дивізії.

5 жовтня 1920 року помічнику командира Київської дивізії полковникові А. М. Вовку „за виявлені у боротьбі за самостійність Української Народної Республіки з червоними й чорними московськими імперіалістами бойові й організаційно-військові заслуги“, присвоєно чергове військове звання – генерал-хорунжий.

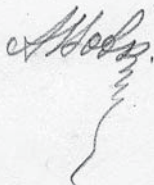
На початку листопада ситуація на фронті значно погіршилася. 10 листопада червоноармійці атакували українську армію на всьому фронті й примусили її відступити. Витримавши жорстокі півторатижневі бої, українські війська були змушені 21 листопада перейти на польську територію. Відповідно до міжнародних норм, зброю та військове майно було передано польській владі, а особовий склад інтерновано.

23 листопада 1920 року Головний Отаман військ УНР С. Петлюра та командуючий Дієвою армією генерал-поручик М. Омелянович-Павленко підписали наказ, згідно з яким заборонялося розпускати будь-які військові відділи. Вони мали бути зосереджені „на загальних умовах інтернування з метою організації й підготовчої праці для повернення на Україну“.

4-та Київська стрілецька дивізія перебувала в таборі, що знаходився у польському місті Олександрів. Стараннями командування для

Загал козацтва, та старшинства дивізії уявляє собою нарізку цінний і бойовий матеріал, загартований 4-х річною боротьбою, над яким необхідно покідуватись, задовольнити мінімум його духовних та матеріальних потреб, після чого настрій значно поліпшає і моральний стан оздоровиться.

Генерал-Хорунжий

Підпис генерала А. Вовка під рапортом командарму
Червень 1921 р.

інтернованих було створено добрі умови проживання. Кожна з частин мала власний барак. За належний вигляд „помешкання“ відповідав комендант бараку. Старшини мешкали окремо.

23 лютого 1921 року Головний Отаман доручив командиру 4-ї Київської дивізії генерал-хорунжому Юркові Тютюнникові здійснити практичні заходи щодо формування апарату Партизансько-повстанського штабу та налагодження його повноцінної роботи, яка полягала в тому, щоб вирішити питання, пов'язані зі збройною протидією більшовикам в Україні та впровадженням у життя організації всеукраїнського збройного повстання. Командний склад дивізії чи не найбільше долучився до організації майбутнього військового маршу, який планувалося почати після підняття антибільшовицького повстання в Україні у травні 1921 року.

Втім, у зазначений час виступ в Україну не почався. І не лише тому, що була слабка підготовка. Симон Петлюра не наважився підписати наказ про виступ і початок всеукраїнського збройного повстання в той час, коли в українському військовому та й політичному середовищах діяла опозиція. Одним із її керівників був командувач Дієвої армії та військовий міністр УНР генерал-поручник М. Омелянович-Павленко, який мав значну підтримку від зосереджених у Вадовицях козаків і старшин Окремої кінної та 1-ї Запорізької дивізій.

Маючи гіркий досвід збройних виступів деяких вищих українських воєначальників, Головний Отаман вважав за потрібне завчасно вжити рішучих заходів. Він усунув від командування командарма Михайла Омеляновича-Павленка та деяких генералів, серед яких був

і командир 1-ї Запорізької дивізії Гаврило Базильський. Замість нього наказом від 27 травня 1921 року Петлюра призначив генерал-хорунжого Андрія Вовка. „Лице чисто вибрите, очі сірі, лисавий, коротко стрижений. Вигляд нагадує старого капітана-служачу або католицького ксьондза з села. Риси непорушні, голос спокійний, говорить повільно“, – таким запам’ятався новий командир дивізії сотникові Никифору Авраменкові.

Непрості стосунки склалися у Вовка з вищим командуванням дивізії, бо не всі старшини-запорожці сприйняли нове призначення. Та все ж таки в першому рапорті новому командувачеві армії та військовому міністру він відзначив:

Загал козацтва та старшинства дивізії являє собою на рідкість цінний бойовий матеріал, загартований чотирирічною боротьбою.

1921 рік для Андрія Вовка був щедрим на призначення. На нового командира 1-ї Запорізької дивізії Головний Отаман покладав неабиякі надії. 26 червня генерал-хорунжий А. Вовк обійняв загальне командування усіма інтернованими у Вадовицях українськими частинами, залишаючись при цьому командиром запорожців.

Після усунення Михайла Омеляновича-Павленка з об’єднаних посад командувача армії та військового міністра ці безперечно високі пости тривалий час залишалися вакантними. Тимчасово їх очолювали генерали М. Безручко, В. Сальський, В. Павленко і, зрештою, П. Єрошевич. У розпал Другого Зимового походу, 14 листопада 1921 року, Головний Отаман призначив на ці посади генерал-хорунжого Андрія Вовка – людину, якій і сам повністю довіряв, і до якої прихильно ставився генерал Юрко Тютюнник²². Слід зазначити, що наприкінці 1921 року заступником військового міністра з питань забезпечення армії був уродженець містечка Жовнин Золотоніського повіту (тепер село Жовнине Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.) підполковник Порфирій Гордовський.

Андрій Михайлович Вовк сповна проявив себе як державний діяч. На посаді військового міністра він пережив зміну декількох урядів. А в уряді Пилипчука до 14 січня 1922 року працював ще й заступником голови Ради Народних Міністрів.

Перебуваючи на високих постах, генерал Вовк дбав про моральне становище інтернованих вояків, адже впевнений був, що всі випробування „вояк охоче перенесе тоді, коли в його світогляді ідея суверенної України й необхідності захисту її збройно займе перше й найголовніше місце“. Долучився він і до творення нагородної системи Ук-

²² Наступником генерала А. Вовка на посаді командира 1-ї Запорізької дивізії став полковник О. Ковальський, який із серпня 1921 року служив командиром гарматної бригади.

раїнської Народної Республіки. Зокрема, за його поданням, Рада Народних Міністрів УНР 19 травня 1922 року прийняла постанову про перегляд статуту ордену Республіки. Декількома днями раніше військовий міністр А. Вовк просив державного секретаря УНР винести на розгляд Ради Народних Міністрів нову редакцію статуту ордену „Залізного Хреста“ – відзнаки, якою був нагороджений одним із перших. До речі, враховуючи те, що орден надавали виключно учасникам Першого Зимового походу, Симон Петлюра отримав нагороду лише після прийняття відповідного рішення Великою Радою „Залізного Хреста“. Орден йому вручили обрані таємним голосуванням члени Великої Ради – генерал-хорунжий Андрій Вовк, полковник Павловський і хорунжий Сошальський.

Андрій Вовк
1930-ті рр.

Деякі дослідники зазначають, що 1935 року генерал-хорунжий Андрій Вовк очолював опозиційну до уряду групу генералів і старшин. За це його виключили з середовища УНР, а поляки ще й ув'язнили в таборі Береза-Картузька. Проте, згідно з послужним списком Андрія Михайловича Вовка, 1936 року „за участь у визвольних змаганнях за державну незалежність України під проводом Головного Отамана“ його нагороджено хрестом Симона Петлюри, що, звісно ж, спростовує опозиційність генерала.

За декілька місяців до початку Другої світової війни, 8 травня 1939 року, у п'ятдесятисемирічного Андрія Вовка та його дружини Софії (з роду Галас) народився син Микола.

Наприкінці травня 1922 року, після чергової зміни уряду, пішов у відставку і генерал Вовк.

Від 1924 до 1940 року, Андрій Вовк входив до Головної управи Товариства вояків Армії УНР та Української станиці в Каліші. 1925 року – заснував і очолив Українське воєнно-історичне товариство, що постало з воєнно-історичного відділу Головного управління Генерального штабу Армії УНР, та деякий час керував роботою редколегії друкованого органу товариства – журналу „За державність“.

Наприкінці січня 1928 року генерал Вовк поступив у розпорядження Міністерства військових справ УНР. Обирався делегатом Другого з'їзду української політичної еміграції та членом Ради Українського Центрального Комітету.

Під час війни Андрій Михайлович Вовк очолював українську громаду Німеччини. А після – працював у Союзі українських ветеранів. Із 1947 року – заступник голови Вищої Військової Ради та (до 1949 року) голови Ради ордена „Залізного Хреста“. 1950 року Вовк стає одним із засновників Воєнно-історичного товариства в Німеччині.

**Військовий міністр
Андрій Вовк**
1960-ті рр.

У березні 1957 року 4-а сесія Української Національної Ради призначила генерал-хорунжого А. Вовка військовим міністром УНР. Одним із найпомітніших починань досвідченого урядовця було підписання 25 червня 1958 року наказу про встановлення ювілейної відзнаки на честь 40-х роковин відродження Українських Збройних сил – Воєнного Хреста.

Закінчуючи оформлення послужного списку, начальник канцелярії військового міністерства полковник Микола Стечишин 20 жовтня 1960 року писав:

В українській військовій службі генерал-хорунжого Андрія Вовка не було обставин, що могли б служити перешкодою або обмежували б його право на одержання передбачених законами Української Народної Республіки рангових, орденських і пам'яткових відзначень та державного емеритального забезпечення.

У 60-х роках Вовка двічі підвищували у званні. Спочатку в генерал-поручики, а незабаром – у генерал-полковники військ УНР.

Із посади міністра Андрій Вовк пішов 20 квітня 1967 року через поважний вік та підірване бойовими ранами здоров'я. У 50–60-х перебував на обліку в суспільній службі комбатантів як військовий інвалід. Але й після відставки продовжував жити громадським життям. 1967 року колишній старшина Армії УНР І. Цапко повідомляв у „Вістях Комбатанта“, що почесними козаками Вільного Козацтва обрано генералів Вовка, Загородського та Шандрука.

Помер генерал-полковник Армії УНР Андрій Михайлович Вовк 11 лютого 1969 року на 87-му році життя. Поховали його в невеличкому німецькому містечку Новий Ульм.

Незадовго перед смертю, 28 вересня 1968 року, він звернувся до нащадків ветеранів українських визвольних змагань початку XX століття такими словами:

Вірю, що Братство спадкоємців Воєнного Хреста, шануючи глибоко пам'ять і героїчні чини батьків за світло ідеї державності України, буде готове з не меншим героїзмом продовжувати і завершити велику мету – визволення України з московсько-більшовицької катівні.

Спільними зусиллями багатьох поколінь Україна таки виборолa державну незалежність. Та чи усвідомила вона збройну жертвовність Андрія Вовка та тисяч його побратимів?..

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні матеріали

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 34.
2. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 479. – Арк. 110–111.
3. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 827. – Арк. 125.
4. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 10.
5. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 163. – Арк. 8.
6. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 196. – Арк. 28.
7. ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 141. – Арк. 2.
8. ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 69.
9. ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 4. – Спр. 4 в. – Арк. 75.
10. ЦДАВО України. – Ф. 2309. – Оп. 1 – Спр. 1. – Арк. 1–20.
11. ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 148.
12. ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 354. – Арк. 55–58.
13. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). – Ф. 2743. 129-й пехотный Бессарабский полк, 1868–1918 гг. – 152 ед.хр.

Спогади

14. **Авраменко Н.** Спомини запорожця: Документальне видання. – К.: Темпора, 2007. – С. 392.
15. **Єрошевич П.** Спогади з часів гетьмана Скоропадського на Україні і повстання народу українського проти влади гетьмана та німців-окупантів // Табор. – 1928. – № 9. – С. 70–71.
16. **Омелянович-Павленко М.** Спогади українського командарма. – К.: Планета людей, 2002. – С. 366, 425.
17. **Петрів В.** Військово-історичні праці. Спомини. – К.: Поліграфкнига, 2002. – С. 621.

Збірники документів та опубліковані документи

18. Четверта сесія Української Національної Ради (16–21 березня 1957 р.): Матеріали і документи. – На чужині. – 1957. – С. 48.
19. Українсько-московська війна 1920 р. в документах (Оперативні документи Штабу Армії УНР) // Праці Наукового інституту. – Варшава, 1933. – Т. XV. – Кн. 2. – С. 180, 183.

Довідкова література

20. **Губернарчук П. Т.** Очерк истории 129-го пехотного Бессарабского... полка. 1806–1863–1906 (с портр., рис. и план.). – К., 1909. – 501 с., разд. паг. с ил.; 32 л. портр., ил., карт.
21. Енциклопедія Сучасної України. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень, 2005. – Т. 4. – С. 675.
22. Енциклопедія українознавства. – К., 1993. – Т. 1. – С. 294.
23. Общий список офицерских чинов русской императорской армии. Составлен по 1-е Января 1909 г. – С.-Петербург: Военная типография (в здании Главного Штаба), 1909. – С. 316.
24. Памятная книга Киевской губернии на 1913 год. – С. 53.
25. **Семотюк Я.** Українські військові відзнаки: ордени, хрести, медалі та нашивки. – Торонто – К., 1991. – 51 с.
26. Список Українських Воєнних Інвалідів // Вісті комбатанта. – 1962. – № 3–4. – С. 80.

Монографії, статті

27. **Безручко М.** Від Проскурова до Чорторії / Історія Січових Стрільців. – К., 1992. – С. 286.
28. **Доценко О.** Зимовий похід 1919–1920 рр. – Варшава, 1932. – С. 312, 314, 327.
29. Генерал-полковник Андрій Вовк // Дороговказ: орган вояцької думки і чину. – Торонто. – 1969. – Ч. 23 (42). – С. 17–18.
30. **Капустянський М.** Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році: Короткий воєнно-історичний огляд у 2 кн. – 2-е вид. – Мюнхен, 1946 р. – Кн. 2. – Ч. 3. – С. 109.
31. Некролог // Вісті комбатанта. – 1969. – № 4. – С. 90.
32. **Середа М.** Отаманщина. Отаман Палієнко // Літопис Червоної Калини. – 1929. – № 3. – С. 23.
33. **Удовиченко О.** Україна у війні за державність. – К., 1995. – 206 с.
34. Ювілянти. Прихильники. Актив // Дороговказ: орган вояцької думки і чину. – Торонто. – 1967. – Ч. 14–15 (33–34). – С. 27.

ГОЛОВА ЛИЦАРСЬКОГО ОРДЕНУ

Генерал Олександр Загородський
1920-ті рр.

Олександр Олександрович Загородський народився 10 квітня 1889 року в багатодітній родині священника села Зеленьків Уманського повіту (тепер Тальнівського району Черкаської області). Через декілька днів духівник із сусіднього Вишнополя Влас Савин хрестив малюка в новозбудованій 1876 року зеленівській православній церкві Різдва Богородиці. Вдалося встановити, що хрещеними Олександра були донька вишнопільського панотця Онисія²³ та помічник інспектора Київської духовної семінарії, кандидат богослов'я Лаврентій Козловський²⁴.

Батько майбутнього генерала — Олександр Григорович, очевидно, походив зі збіднілої української шляхти, яка в умовах полонізації називалася zagrodowa (власне, це слово лежить в основі прізвища). Після поглинання Правобережжя Російською імперією Загородські прийняли близький за статусом до дворянства духовний сан.

Олександр Григорович Загородський очолив парафію в Зеленькові після смерті Івана Васильовича Кошутського, який служив тут не один десяток років. Новий священник швидко здобув авторитет серед духовенства й мирян округи. Особливим виявом довіри було призначення отця Олександра у квітні 1882 року помічником благочинного.

²³ Діти священника та депутата Власа Савина й навіть його дружина, Пелагея Кузьмівна, були хрещеними всіх дітей Олександра та Софії Загородських.

²⁴ Лаврентій Данилович Козловський висвячений у священники уже у зрілому віці й відразу, 1910 року, призначений настоятелем Вознесенської церкви Києва. Мав вісьмох дітей.

**Церква Різдва Богородиці була закрита і знята з обліку
1938 року, після чого приміщення переобладнали під клуб.
Остаточно знищена на початку 70-х років
1967 р.**

Ще один промовистий факт: 1885 року за клопотанням священика місцевий поміщик побудував власним коштом нові будівлі для причту.

Багаторічна й сумлінна служба отця Олександра відзначена скуфією, яку вручили на Великдень 1888 року, а у квітні 1895 року Священний Синод нагородив його ще й камилавкою. Втім, життєва дорога закінчувалася. Помер Олександр Григорович Загородський 4 серпня 1896 року, осиротивши дружину, Софію Власівну, та дітей, більшість з яких були неповнолітніми²⁵.

Попри труднощі, Софії Власівні вдалося дати дітям добру освіту. Нонна та Іоанна закінчили 1-е Київське єпархіальне жіноче училище, а Любов – друге. Андрій – єдиний із дітей, хто здобув вищу світську освіту. Глибина рідного слова стала сенсом його життя. Після закінчення 1912 року Варшавського університету Андрій Олександрович працював у київських гімназіях Михайла та Марії Стельмашенків,

²⁵ Вдалося встановити, що Загородські мали вісьмох дітей: Нонну (нар. 1870 року), Іоанну, Антоніну, В'ячеслава (нар. 2.09.1883), Любов (нар. 9.08.1885), Андрія (19.12.1886), Олександра (нар. 10.04.1889), Георгія (нар. 13.04.1893). Станом на 1917 рік у приході с. Зеленьків числилися лише Нонна, В'ячеслав, Любов, Андрій, Олександр та Георгій. Із них лише Любов та Андрій були одруженими.

Обкладинка підручника Андрія Олександровича Загородського „Граматика української мови. Ч. 1. Фонетика і морфологія“ (К.: Радянська школа, 1948)

а 1920 року долучився до створення трирічних педагогічних курсів у Війтівцях (нині село Поділля Барішівського району Київської області). Усі сили віддавав організації освіти, а ще – у вільний час – фотографував і збирав усну народну творчість. Залучав до цього й учнів. Із 1923 року А. О. Загородський викладав українську філологію в київських вузах, а від лютого 1926 року входив до секції ділової мови, яка діяла при Інституті української наукової мови. Із 1938 року працював доцентом кафедри української мови Київського університету імені Т. Шевченка. Довголітній учительський досвід Андрій Олександрович втілював у мовознавчих дослідженнях. Працюючи з 1943 року в Науково-дослідному інституті педагогіки Міністерства освіти УРСР, він написав ряд науково-методичних праць із питань вивчення української мови в середній школі²⁶. Та особливої шани здобув як автор підручника

з граматики української мови для 5–7 класів, який перевидавався понад десять років. Помер А. Загородський 30 листопада 1948 року. Через дев'ятнадцять днів йому мало б виповнитися 62 роки...

Що стосується освіти В'ячеслава, Олександра та Георгія Загородських, то лише В'ячеслав закінчив Київську духовну семінарію. Його брати, ймовірно після смерті матері, бо станом на 1917 рік вона у приході с. Зеленьків не числилася, навчання не завершили. Олександр вибув із четвертого класу тієї ж семінарії, а Георгій – із першого. Згодом обидва зголосилися до війська.

²⁶ Найважливіші праці А. О. Загородського (1886–1948): Вироблення орфографічних навичок в учнів / На допомогу учителеві початкової школи. – К., 1945; Дещо про культуру мови учня // Радянська освіта. – 09.11.1946; Методика використання підручника учителем у 5–7 класах середньої школи // Радянська школа. – 1946. – № 1–2; До запровадження в школах нового правопису // Радянська школа. – 1947. – № 1; Про засоби підвищення орфографічної успішності з української мови // Радянська школа. – 1948. – № 3. У Київському університеті в 1946 році захистив кандидатську дисертацію за темою „Праця з підручником української мови в 5–7 класах середньої школи“.

ПОСЛУЖНОЙ СПИСОКЪ

*74-го тавропольского полка
прапорщика Александра Загородского*

I. Чинъ, имя, отчество и фамилия.	<i>Прапорщикъ Александръ Алексан- дровичъ Загородскій</i>
II. Должность по службѣ.	<i>Младшій офицеръ</i>
III. Ордена и знаки отличія.	<i>Имѣетъ: Георгиевское оружіе. Св. Станислава 3-го ст. съ мечами и бантомъ.</i>
IV. Когда родился.	<i>1889 года Апрѣля 10</i>
V. Изъ какого званія происходитъ и какой губерніи уроженецъ.	<i>Сынъ священника, уроженецъ Кіевской губерніи.</i>
VI. Какого вѣроисповѣданія.	<i>Православнаго.</i>
VII. Гдѣ воспитывался.	<i>Въ Кіевской духовной семинаріи окончилъ 3-й классъ и выдержалъ испытаніе въ комиссіи при мѣстн. Варш. кортѣ- жѣ на чинъ прапорщика</i>
VIII. Получаемое на службѣ содержаніе.	<i>По положенію</i>

*Но Чинала въ виду отсутствія въ полку за раненіемъ
въ 1915 году, Имѣется-напечатано Мстисла*

Перша сторінка послужного списку прапорщика О. Загородського,
укладеного 30 серпня 1915 року

Мабуть, долі потрібно було, щоб Олександр Олександрович Загородський змінив рясу на військовий мундир. Наприкінці листопада 1912 року його зараховують до 9-ї роти 74-го піхотного Ставропольського полку (м. Умань) солдатом „на правах жеребьєвого 1-го разряду по образованію“. Через півтора місяці, в день вшанування святої Анни (свято усіх лицарів однойменного ордена), Олександр Загородський та однополчани-новобранці перед строєм, при прапорах, у присутності священика та командира полку полковника Михайла Пантелеймоновича Михайлова прийняли присягу і стали рядовими.

Відразу після цього, 25 лютого 1913 року, освіченого рядового зараховують в учбову команду. А через п'ять місяців він отримує звання молодшого унтер-офіцера. Військова кар'єра Загородського була досить стрімкою. Весною 1914 року старший унтер-офіцер Олександр Загородський успішно витримав іспити при штабі 12-го армійського корпусу на звання прапорщика. Це була одна з форм забезпечення армії старшинами військового часу. Проте, Олександру Олександровичу довелося пришити погони прапорщика досить швидко – через три місяці (22 серпня). За цей період він встиг не лише понюхати пороху, а й отримати поранення.

Влітку 1914 року збулися тривожні передчуття тисяч європейців: почалася небачена доти війна, яка увійшла в історію як Перша світова, чи то пак – імперіалістична. 74-й Ставропольський полк розпочав бойові дії проти Австро-Угорщини вже 23 липня 1914 року.

Перше поранення Олександр Загородський отримав 17 серпня в бою поблизу Рогатина. Рушнична куля, потрапивши у верхню частину живота, зламала ребро. Повернувся до строю лише в листопаді того ж року. І знову на передову. Дводенний бій біля Липовця для прапорщика Загородського обійшовся без поранень.

Через декілька тижнів, у ніч на 25 листопада 1914 року, ворог розпочав черговий наступ. Сонні російські солдати вже кинулись було тікати, та завдяки Загородському, який разом із підлеглими пішов у штикову атаку і здобув перемогу, ситуацію вдалося врятувати. Тоді отримав друге поранення та першу нагороду. Наказом командувача 8-ї армії генерала Брусілова прапорщика Загородського за героїчний вчинок нагороджено однією з найпочесніших військових нагород Російської імперії – Георгіївською зброєю.

Виписавшись із госпіталю, – знову на передову. Поблизу села Смольник тиждень (із 23 лютого по 1 березня 1915 року) тривали бої, у ході яких Загородський вкотре зарекомендував себе безстрашним і вправним командиром. За це командувач 3-ї армії нагородив прапорщика орденом Святого Станіслава 3-го ступеня з мечами й бантом. Тоді ж, у березні, після третього поранення, його скерували „в лечебные заведения для пользования ран“. Далі знову бій – і знову поранення. Загалом, за роки війни Олександра Загородського поранено п'ять разів.

1915 року Олександра Олександровича підвищили в підпоручики й нагородили орденом Святої Анни 3-го ступеня з мечами й бантом. У листопаді того ж року молодший офіцер 15-ї роти О. Загородський прийняв командування 16-ю ротою 74-го Ставропольського полку.

Наступні півтора року служби Загородського сповнені для нас невіданням. Історик Я. Тинченко пише, що 1917 року штабс-капітан Олександр Загородський командував піхотним батальйоном. Проте, отаман (а тоді – ще прапорщик) Іван Лютий-Лютенко згадував, що перед зреченням Миколи-II від престолу штабс-капітан О. О. Загородський служив одним із ад'ютантів коменданта Києва Медера.

На жаль, через брак архівних документів підтвердити зараз це чи спростувати дуже складно. Нічого не знаємо про те, як Олександр Загородський сприйняв Лютневу революцію. Натомість, достеменно відомо, що заснований 1845 року 74 Ставропольський піхотний полк одним із перших на фронті проміняв почесний прапор на червоне знамено. А однополчани Загородського замінили особливі відзнаки на шапках п'ятикутними зірками. Революційна круговерт захопила їх настільки, що унтери і прапорщики посіли невластиві чинам посади. Відтак, кадровим старшинам нічого іншого не залишалося, як згуртуватися й відправитися до передвоєнного місця постою – на Уманщину.

Тоді ж, улітку 1917 року, Олександр Загородський назавжди залишає службу в російській армії й поповнює лави українського війська. Виписавшись із госпіталю, він запропонував свої послуги Українському Генеральному Військовому Комітету. Той відразу схвалив рішення й призначив хороброго бойового офіцера заступником командира щойно створеного Київського вартового полку, який невдовзі зазнав кількох суттєвих переформувань: спочатку в 1-й запасний, а незабаром – у 3-й сердюцький полк імені П. Дорошенка, що входив до утвореної 7 грудня 1917 року Першої сердюцької дивізії. Внаслідок змін Олександр Загородський отримав інше призначення – командир першого куреня.

За спогадами українського воєначальника Всеволода Петріва:

“Дорошенківці” цього періоду складалися переважно зі сільської інтелігенції, захопленої ідеєю самостійної України. Склад їх був молодий, гарячий, симпатичний. Дисципліна в полку була також своєрідна (...): якась мішанина староукраїнських традицій Запоріжжя, сучасного революційного демократизму та зовнішності правильного війська.

Перед українсько-більшовицькою війною 3-й сердюцький полк імені П. Дорошенка кількістю 1200 багнетів ніс прикордонну службу поблизу Конотопа й Хутора Михайлівського та охороняв Чернігівську залізницю. Тому йому першому довелося стати в обороні Батьківщини. Перемоги були змінними і тяжкими. Проте, усе вирішили прибулі з Білорусії загони Берзіна і спеціально передислоковані з Полтавщи-

Дорошенківський полк
Весна 1918 р.

ни червоноармійці Муравйова. Курінь Загородського, зазнавши чималих втрат, залишив Бахмач, Бобрин і відійшов аж до столиці України. Тут довелося боротися за Арсенал, Маріїнський палац, залізничний вокзал. Та через нерівність можливостей Українська Армія залишила Київ. Проте, це була поразка з високо піднятою головою. Гідний спротив унерівських частин більшовицькому наступові, десятиденна оборона Києва спростовують поширені твердження про відсутність Збройних сил у Центральній Раді.

9 лютого (27 січня) залишки українських полків, об'єднані генералом Костянтином Прісовським у Окремий запорізький загін, що склався всього з трьох куренів: третій очолював полковник Генштабу Всеволод Петрів, другий – підполковник Петро Болбочан, а перший – „високий та масивний старшина з голеним обличчям“ сотник Олександр Загородський, якого після цього призначення, очевидно, мали підвищити у званні.

До куреня Загородського ввійшли рештки славетних полків. Першу ударну сотню складала „богунівці“ (офіцери, нагороджені Георгіївськими хрестами) та „наливайківці“. Другу – „дорошенківці“. А ось із колишніх 1-го та 2-го куренів „богданівців“ утворили 3-тю та 4-ту сотні. Загалом під командуванням Загородського перебувало близько 250 воїнів.

Повернення до Києва виявилось тяжким. Першому куреню сотника Загородського довелося брати участь у боях за Звягель, Житомир,

Бердичів, станцію Тетерів. Зрештою, 1 березня він переможно пройшов вулицями столиці. Літописець українських збройних сил Зенон Стефанів, підсумовуючи, писав:

У цій війні зродились визначні військові таланти...: майбутній Головний Отаман Української Армії – Симон Петлюра, крім нього – полковники Загородський, Петрів, Сікевич, Удовиченко, Коновалець. Усі вони пізніше стали командирами груп та дивізій.

За наказом вищого командування, 12 березня 1918 року 1-й Запорізький курінь переформовано на 1-й Запорізький полк імені П. Дорошенка. Його командиром залишився (щойно підвищений у званні) полковник Загородський. Втім, відпочивати було рано. Відразу після переформування, полк у складі очолюваної генералом О. Натієвим дивізії вирушив на фронт. За його участі до кінця березня червоноармійців витиснули майже зі всієї Полтавщини, а вже 6 квітня звільнили Харків. Тут дивізія поповнилася добровольцями, після чого наказом вищого командування була перетворена на Запорізький корпус. Таким чином, за короткий термін запорожці стали найорганізованішою й найбільш дисциплінованою частиною Армії УНР, яка здатна була виконати найскладніше завдання – навести лад у державі й вигнати радянсько-російські війська. Задля цього 10 квітня 1918 року військовий міністр УНР О. Жуковський наказав сформувати з військових підрозділів корпусу дві окремі групи – Кримську та Донецьку. До останньої ввійшли 1-й та 3-й Запорізькі полки.

Не минало й дня, щоб українські частини не здобували перемоги. Так, наприкінці квітня очолюваний Загородським 1-й Запорізький полк імені П. Дорошенка підійшов до Дону й розташувався на станції Колпакове. Тоді ж у Києві відбувся державний переворот, який, щоправда, військову ситуацію в регіоні мало змінив. За розпорядженням П. Скоропадського полк залишився нести прикордонну службу поблизу міста Судж. Як відомо, по інший бік українсько-російського кордону, в так званій нейтральній смузі, скупчувалися значні сили більшовиків. Тому служба на цьому відтинку була надто тяжкою, але водночас і почесною.

Попри успіхи в розбудові армії, військо, що зродилося на хвилі республіканської демократії, не бажало коритися монархові. Навіть українському. Тому щойно Директорія розпочала антигетьманське повстання, як запорожці підтримали виступ.

Запорізький дводивізійний корпус очолив полковник Болбочан. 16 листопада 1918 року полковника Загородського призначили командиром 1-ї Запорізької дивізії, а від 19 грудня того ж року ще й усіма військами розташованими на Харківщині. Основу підпорядкованої йому дивізії складали: найчисельніший, але мало дисциплінований 3-й Гайдамацький полк отамана Волоха, а також 4-й полк імені Б. Хмельницького та 1-й імені П. Дорошенка. Два останні завжди змагалися

за право називатися кращими у війську. Зенон Стефанів із цього приводу писав:

Цей маленький антагонізм можна пояснити тим суперництвом, яке виявили ті два полки у своїй бойовій діяльності. Кожний із них хотів бути першим. Попри те, ці два полки, як двох братів, лучила спільна боротьба, спільні завдання, і вони за цілий час існування Запорізького корпусу не виходили зі складу однієї дивізії... Обидва формувалися в Києві та були найстарішими полками в цілій армії.

Командування 1-го Гайдамацького куреня імені Кармелюка.

Зліва направо: підполковник В. Рідченко, командир куреня полковник І. Троцький, сотник П. Гарячий (уродженець Буди-Горобіївської Канівської повіту)

Умань, початок 1919 р.

Щойно Директорія поборолла Гетьманщину, як із цього скористалися російські більшовики. Незабаром вони вирушили проти Української Народної Республіки. І знову перший удар прийняли на себе підлеглі Загородського. Скільки вистачало сил, стримували переважаючого силами ворога. Проте звідки їм було знати, що після революції у Німеччині (9 листопада 1918 року) більшовики уклали взаємовигідну таємну угоду з німцями. Власне, під тиском цих двох військових сил Запорізький корпус залишив Харківщину й відійшов до Кременчука.

У цей драматичний для Армії УНР час командир Гайдамацького полку отаман Волох 22 січня 1919 року заарештував „за зраду інтересів УНР“ командира Запорізького корпусу Петра Болбочана та його корпусних полковників і самочинно зайняв його посаду. Серед ув'язнених опинився й командир Олександр Загородський, якого під тиском „запорожців“ майже

відразу звільнили. Але тоді вирішальними були навіть хвилини.

Через декілька днів після перевороту, поборюваний тифом, отаман Волох передав командування запорожцями прибулому зі ставки полковнику Петру Ліпку, але щойно стало відомо про те, що він під час протигетьманського повстання був у лавах гетьманців, Петра Івановича арештували. Місце комдива посів інспектор із національно-культурних справ Запорізького корпусу Микола Данченко. Скерованого вищим командуванням на цю посаду генерала Олександра Поджіо

Данченко призначив своїм заступником. А ось комдив Олександр Загородський від 28 лютого був ще й помічником командувача Східного фронту Дієвої армії УНР.

Старшини 17-го Гайдамацького полку 6-ї Запорізької дивізії 1919 р.

Наприкінці лютого запорожці пройшли з боями через Цвіткове, Шполю, Звенигородку й у перших числах березня зосередилися в районі Тальне–Новоархангельськ–Дашів–Тиврів.

11 березня 1919 року у Христинівці Данченко передав командування корпусом Волоху. З поверненням Омеляна Волоха політичні інтриги набирають ще ширших обертів. 21 березня на станції Зятківці він змушує командирів запорізьких полків під дулами гайдамацьких рушниць підписати універсал про визнання радянської влади. Наступного дня у Вапнярці, де містився штаб Східного фронту, козиряючи універсалом, ініціює створення революційного комітету Південно-західної області УНР. А кульмінацією стали переговори про перехід корпусу до червоних. Довідавшись про це:

...у м. Чечельнику на цукроварні отаман Загородський зібрав нараду командирів полків; на нараду прибули й командири полків 2-ї Запорізької дивізії, а також начштабу полковник Крат. На нараді було вирішено Волоха як зрадника й такого, що перейшов на бік більшовиків, більше не вважати командиром корпусу, а до призначення урядом нового командира пропонувано було вступити до керування корпусом отаману Загородському.

13 квітня 1919 року новим командиром Запорізького корпусу став полковник Іван Дубовий, якому вже через декілька днів, 16 квітня, довелося вести залишки запорожців через Румунію на з'єднання з основними частинами Армії УНР.

У травні командування вжило ряд заходів для зміцнення дисципліни у війську. Задля цього було введено інститут державних військових інспекторів. Зазнала змін і структура армії. 7 червня полковник Загородський очолив 6-ту Запорізьку дивізію, яка реорганізувалася з 1-ї Запорізької. Вона, та ще 7 і 8-ма дивізії, утворили Запорізьку армійську групу на чолі із В. Сальським. Як зазначає історик

Полковник Іван Дубовий
1919 р.

Я. Тинченко, полковник Загородський через тиф і старі рани командував 6-ю дивізією з перервами. Втім, заради справедливості слід зазначити, що праві політичні кола за підтримки 7-ї Запорізької дивізії хотіли бачити командиром групи полковника Болбочана, а Загородський рішуче протестував проти цього. Він разом із начальником штабу 6-ї дивізії Опанасом Стефановим з'явився до Володимира Сальського й повідомив, що подає рапорт про неспроможність командувати „через хворобу“. Стефанів був рішучішим і заявив, що в разі потреби 6-та дивізія вступить у бій навіть із 7-ю дивізією. Не зважати на таку заяву було неможливо, адже у той час „шоста дивізія (була. – **О. Ш.**) найбільша – до чотирьох тисяч набереться (...). Пруть у наступ, що не стримаєш. Так само в обороні“.

Олександр Загородський повернувся до командування дивізією відразу після придушення „болбочанівського заколоту“.

У серпні очолювані Загородським запорожці, які входили до армійської групи галицького генерала А. Кравса, взяли участь у переможній ході на Київ. Наприкінці літа 6-та Запорізька дивізія біля Білої Церкви зустрілася з денікінцями й готова була відтиснути їх чимдалі від міста. Проте штаб групи генерала Кравса заборонив їм вступати в бій із ворогом, а незабаром обміняв відступ запорожців із Білої Церкви на обіцянку білогвардійців не наступати на Київ. Невдовзі за подібних обставин українські військові частини залишили столицю України. Стосовно цього штаб Запорізької групи армії УНР 16 вересня повідомляв:

З трудом удалося виконати одхід. Уперте козацтво не хотіло вірити в те, що столицю прийшлося віддати ворогові, й надзвичайно трудно було утримати козацтво на одному місці. Всі козаки одноставно рвуться змести наклеп і ганьбу з українського війська. Скоріше рішайте й дайте можливість війську кров'ю добути те, чого нам задарма ніхто не дасть. За нами все селянство, все робітництво, не гасить же святого бажання козаків.

Численні поразки на фронті змусили С. Петлюру 23 вересня замінити командувача Дієвої армії УНР Василя Тютюнника на Володимира Сальського, який на посаді командира Запорізької групи мав низку блискуче проведених операцій. Тимчасово виконувати обов'язки

командира групи призначили полковника Олександра Загородського. Проте, за декілька днів, згідно з наказом Головної Команди Армії УНР № 182 від 29 вересня новим командиром запорожців став Михайло Омелянович-Павленко, а один із найавторитетніших командирів-запорожців отаман Загородський прийняв командування Волинською групою.

Тяжка спадщина дісталася Загородському. Група, яка чи не першою вступила в бій із денікінцями, наприкінці вересня стала фактично небоєздатною. Станом на 15 вересня 1919 року зі семисот двадцяти трьох старшин за списком наявними були лише п'ятсот сорок дев'ять. Решта дезертирували додому або перейшли до денікінців. Серед них і командир дивізії полковник В. Грудина. За несприятливих умов новому командиру групи вдалося зберегти серед старшин і козаків віру в перемогу над ворогами. У критичні моменти він був серед тих, хто відкидав будь-який союз із денікінцями й червоними. За безкомпромісну позицію Олександр Загородський отримав від колишнього підполковника Генштабу УНР Я. Макогона, що теж перебіг до білогвардійців, таку характеристику: „лівий есер, палкий противник росіян“.

Війна української армії на декілька фронтів із переважаючими силами ворога наприкінці осені 1919 року відтиснула її до західного кордону. Здавалося, далі – лише еміграція. Втім, жменька нескорених захисників Батьківщини вирішила продовжувати боротьбу партизанськими методами. Напередодні походу, названого істориками Першим Зимовим, 5 грудня, в с. Борущківцях командир Волинської групи скликав офіцерську нараду, на якій охарактеризував усю складність ситуації і план подальшої боротьби. Далі запропонував вибрати командира групи. Попри те, що Загородський лише два важких місяці очолював волинців, старшини без вагань підтримали його кандидатуру. Не останню роль тут відіграла й та обставина, що „Загородський всю службу пройшов у муштрових частинах“. До того ж, „між козацтвом користувався популярністю за турботу й персональну відвагу“. І все ж подібного не знала жодна армія, адже Загородський мав офіційне призначення, тому отаманство було зайвим, хоча політично виправданим.

Після старшинських нарад у дивізіях Симон Петлюра знову зібрав комдивів. Загородський доповідав першим; багато не говорив, обмежився виключно аналізом бойової готовності. „Справа політична не є моїм фахом, – заявив Олександр Олександрович, – а пан Долуд (начальник штабу. – **О. Ш.**) на тому розуміється ліпше“. Йому й доручив висловити думку волинців.

Із добровольців укомплектували три групи: Запорізьку, Київську та Волинську. На чолі першої став командувач армії Михайло Омелянович-Павленко (під час походу командування запорожцями перебрав на себе Андрій Гулий-Гуленко). Дві інші очолили земляки Юрко Тютюнник та Олександр Загородський.

Перший Зимовий похід. Гордієнківці поблизу Умані
Художник Ф. Грінченко, 1965 р.

Перший Зимовий похід розпочався 6 грудня 1919 року. Наприкінці грудня запорожці успішно атакували ворога й зосередилися навколо Умані. Київська група просунулася до Звенигородки, а „волинці“, вигнавши денікінців із Тального, зустріли тут новий 1920 рік. У цьому бою українським частинам активно допомагали селяни Білашок та Майданецького. Щоправда, наступного дня ворог змусив „волинців“ відступити до рідного Загородському Зеленькова. Потім знову наступ. Козаки полковника Загородського звільняли від зайд Смілу, Канів, Черкаси, Золотоношу.

У березні 1920 року Олександр Загородський захворів на поворотний тиф. Полковник М. Середа писав, що сестра-жалібниця Олена Бондаренко найняла воза й „після небезпечних митарств“ доставила хворого до Зеленькова. Це було чи не останнє побачення із рідними. Наприкінці Першого Зимового походу Загородський знову повернувся до командування й разом із підлеглими вирушив назустріч наступаючим українсько-польським частинам, залишаючи охочих для праці серед повстанців.

Шестимісячний похід по ворожих тилах закінчився 6 травня 1920 року з'єднанням із польсько-українськими частинами. Щоб надати новоприбулим військовим частинам вигляду регулярної армії, необхідно було відвести їх у глибокий тил, дати можливість відпочити, одягнути та озброїти, провести мобілізацію, навчити новобранців і лише тоді висилати на фронт. Та часу на це не було, позаяк бої

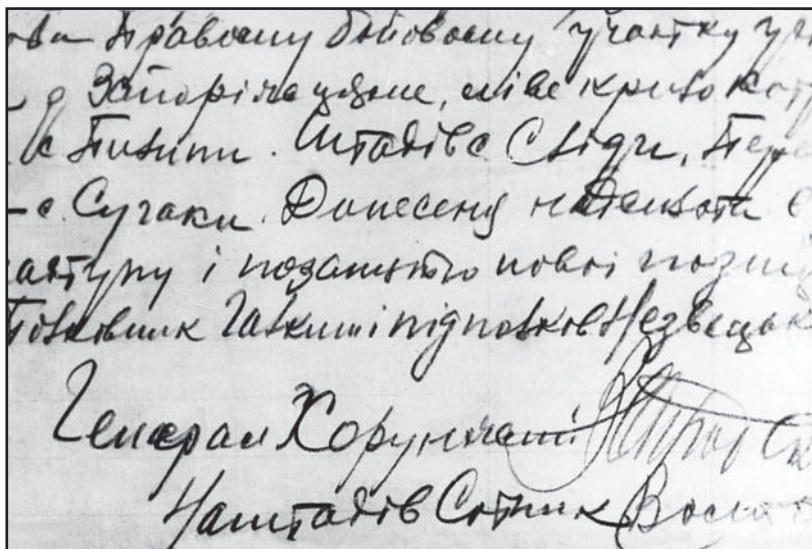
Розвідка кінного полку ім. К. Гордієнка в околицях Тального
Художник Ф. Грінченко, учасник Першого Зимового походу Армії УНР

не завершилися. Того ж дня 6 травня 1920 року волинцям було наказано перейти в наступ...

Переформування відбувалося в бойових умовах. Наказом командування Армії УНР від 7 червня 1920 року Волинська група була переіменована на 2-гу Волинську стрілецьку дивізію, командиром якої залишився Олександр Загородський.

Весною-літом 1920 року командні посади у Волинській дивізії займали полковник Генштабу Галкін та майбутні українські генерали, а тоді полковники Н. Никонів, В. Шепель, підполковник О. Недзвецький. Сам же Олександр Загородський наказом Головної Команди Армії УНР від 31 травня 1920 року № 7 першим із комдивів – учасників Зимового походу був підвищений до звання генерал-хорунжого.

Ведучи постійні бої з більшовиками, дивізія поступово зменшувалася. Наприкінці червня генерал Загородський вкотре просив командувача Армії хоч на три дні відвести „волинців“ у резерв. Врятувати становище могла лише мобілізація. Задля цього при дивізіях діяли мобілізаційні комітети, які час від часу робили призов до армії. Наприкінці травня та на початку червня в Ямпільському повіті було проведено мобілізацію до знесиленої Волинської дивізії. Для цього за Мазепинським полком закріпили Тиманівську волость, за 4-им сірожупанним – Краснянську, за Чорноморським – Томашпільську і, зрештою, полк імені Залізняка поповнився новобранцями з Клембівської волості. Наказ про мобілізацію підписали отаман Олександр

Підпис генерал-хорунжого Олександра Загородського під наказом
1920 р.

Загородський та начальник штабу дивізії сотник Олесь Волосевич. Попри це ситуація залишалася складною. У телефонограмі командарму від 26 серпня 1920 року генерал-хорунжий Загородський писав:

Дивізія отримала 100 пар чобіт, 200 пар черевиків і 500 пар обмоток (...), у такій малій кількості взуття багато з людей цілком босі.

Безперечно, це негативно позначилося на боєздатності війська.

Восени шість стрілецьких, кулеметна та Окрема кінна дивізії Армії УНР були зведені у три групи. Від серпня одну з них очолив генерал Загородський. На жаль, через зраду поляків, переформування не принесло бажаного результату. Маршал Пілсудський, забувши виголошену у Вінниці 15 травня палку промову, уклав таємну угоду з радянською Росією, яка вже у грудні переросла в Ризький договір.

Слід зауважити, що серед вищого військового, а тим паче політичного керівництва, події літа-осені 1920 року не додали авторитету С. Петлюрі. Усі командири, учасники Першого Зимового походу, вимагали змін у державному керівництві. Наприкінці війни, 1920 року, командир Волинської групи Олександр Загородський очолював резерв армії та обіймав посаду заступника командуючого українськими військами генерала Михайла Омеляновича-Павленка, залишаючись одним із найбільших його прихильників. Тому недоброзичливці неодноразово пліткували, мовляв, „Омелянович-Павленко займається політикою

**Сотник Борис Єфремов,
ад'ютант О. Загородського
1919–1920 рр.**

**Генерали О. Загородський (*тримає
капелюх*), О. Удовиченко
та О. Козьма**

й разом із Загородським та іншими ширить невдоволення проти Петлюри“. Чутки не підтвердились, а подальші події довели вірність обох генералів ідеалам Української Народної Республіки.

Після того, як 21 листопада 1920 року Армія УНР перетнула західний кордон, генерал Загородський разом із 316 старшинами та 1444 козаками, перебував у Каліші. Зібрані тут Волинська та Залізна дивізії, а також залізнична сотня й охорона Головного Отамана були зведені в одну групу, названу „Калішським обозом інтернованих українських вояків“. Спочатку начальником групи був командувач Залізної дивізії генерал-хорунжий О. Удовиченко, а згодом – генерал-хорунжий О. Загородський.

Українські козаки мешкали в дощаних бараках за дерев'яною загорожею з колючим дротом. Поруч були організовані ними ж церква, театр, офіцерське зібрання, кухня, лазня, госпіталь та не бачене в інших таборах електричне освітлення. Загородський та Удовиченко постійно дбали про „добрий вигляд та здоровий моральний стан“ інтернованих в Каліші. З ініціативи генерала Загородського було організовано табірну гімназію імені Тараса Шевченка, а 8 вересня 1921 року його стараннями при 2-й Волинській дивізії відкрилися технічні курси, які згодом переросли у військово-технічну школу.

Дбало головне командування і про підняття духу. Адже не секрет, що козацтво болісно переживало поразку. Влітку 1921 року в Каліші

Лицарі ордена „Залізного Хреста“.

Сидять зліва направо починаючи з 3-го: полковник Г. Чижевський, генерал О. Загородський, підполковник О. Недзвецький, підполковник М. Чижевський, підполковник І. Шарабура

1921 р.

почали діяти псалтирські курси, головною метою яких було збільшення кількості військового духовенства. Керівником курсів став начальник управління душпастирства Армії УНР в чині генерал-хорунжого, уродженець с.Великі Пицьки Канівського повіту (тепер Кагарлицького району Київської області) протоієрей Павло Пащевський, а опікуном – генерал Олександр Загородський.

Щоб хоч якось відзначити мужність, незламність і особистий внесок вояків у здобуття державності України, Симоном Петлюрою ще 18 жовтня 1920 року були затверджені статuti орденів „Визволення“ та „Залізного Хреста“. Втім, через бездержавність і брак коштів, виготовили лише орден „Залізного Хреста“, яким нагороджували виключно учасників Першого Зимового походу. Ця обставина багатьох не задовольняла, бо поза увагою залишилися причетні до тих подій повстанці, цивільні, священики. Змінити, або доповнити статут міг лише скликаний 27–28 квітня 1921 року з'їзд Великої Ради ордена „Залізного Хреста“. Головував на ньому генерал-хорунжий Олександр Загородський, що мав нагороду за номером три.

За два дні напруженої роботи лицарі-делегати добряче попрацювали: вирішили нагородити панотців наперсними хрестами на орденській стрічці; конкретизували право на отримання ордена й т.д. Тоді ж (як виняток) ухвалили нагородити орденом Головного Отамана, який участі в поході не брав, і, водночас, відхилили пропозицію

**Правління Української спілки воєнних інвалідів.
Генерал Загородський сидить у центрі
*1920-ті рр.***

нагороджувати повстанців та тодішнього Голову Ради Народних Міністрів Ісаака Мазепу, що активно співпрацював зі штабом командувача Зимового походу. Втім, 1921 року „складений на основі бажань армії“ статут так і не був затверджений українським Урядом. Натомість 22 грудня того ж року Військове міністерство УНР створило власну комісію для остаточної розробки проекту статуту. Її роботою керував член Вищої Військової Ради Олександр Загородський. Він ретельно обмірковував кожний пункт, обговорював його з іншими членами комісії, аж поки в листопаді 1922 року не представив статут військовому міністерству.

Вдруге Рада лицарів „Залізного Хреста“ зібралася через десятиріччя – 21 травня 1932 року. Делегати вирішили нагальні питання й залишили О. Загородського ще на один термін Головою орденської Ради. Того ж року було засновано „Хрест Симона Петлюри“, який, щоправда, почали видавати лише через чотири роки. Генерал-хорунжий Олександр Загородський від 1936 до 1946 року входив до Головної Ради Хреста.

Довгі роки Олександр Олександрович Загородський очолював Центральне правління створеної в червні 1921 року Української спілки військових інвалідів Армії УНР. Ця благодійна організація опікувалася потребами поранених, захистом їх прав, представляла інтереси перед українським Державним Центром та польським урядом, який від 1 січня 1925 року надавав фінансову підтримку. Окрім того, спілка

**Печатка Ради лицарів ордена
„Залізного Хреста“ Армії УНР**

**Комбатантський хрест
1940 р.**

**Хрест Симона Петлюри,
нагорода, якої удостоювалися
усі згадані тут генерали,
щоправда, М. Білінський,
Є. Мешковський
та В. Ольшевський –
помертню
1936 р.**

мала свої майстерні, кооперативи, гуртки художньої самодіяльності, видання, в яких постійно виступала за утвердження державної самостійності України. Підтримувала зв'язки з подібними організаціями світу.

Через активну військово-громадянську позицію Олександр Загородський навіть за кордоном залишався для більшовиків небезпечним ворогом. 30 жовтня 1921 року голова Раднаркому України Х. Раковський вимагав від польського уряду видати командувача 2-ї Волинської дивізії О. О. Загородського. Ті відмовили. Проте не в змозі були стримати радянських емісарів, які у травні 1922 року прибули до табору для офіційного оголошення амністії бажаючим повернутися додому. А щоб найвищий представник української влади в таборі генерал-

**Генерали Армії УНР (зліва направо): М. Капустянський, В. Петрів
(за іншими даними А. Вовк), М. Омелянович-Павленко, О. Загородський,
М. Садовський
1948 р.**

поручик П. Єрошевич їм не заважав, то його заарештували. Призначений замість нього генерал-інспектором Армії УНР Олександр Загородський відразу подав низку протестів проти арешту попередника, й того звільнили.

Влітку 1924 року польський уряд ліквідував табори для інтернованих. Начальник української контррозвідки М. Чеботарів писав:

На їх місці утворена в Каліші Українська Станиця з нашим правлінням на чолі, нашою адміністрацією й нашим харчуванням. Ні комісара, ні поліції нема. Наші вояки далеко ліпше себе тепер почувають, ніж при режимі табору.

Та не всі зуміли адаптуватися й вижити на чужині. Сотні козаків відійшли в потойбіччя. Щоб їх могили не загубилися, Український Центральний Комітет, „що від 1921 і до 1939 року опікувався культурним та громадським життям української еміграції на теренах Польщі“, доручив заступникові голови Української Станиці генералу Загородському 4 жовтня 1929 року підписати нотаріальний акт купівлі-продажу одного з найбільших українських цвинтарів у Щипіорному (зараз знаходиться на території Каліша по вулиці Українській). Сам же генерал Загородський перед Другою світовою війною мешкав за адресою: м. Каліш, вул. Гурношльонська, 35.

У листі до автора цих рядків Юрій Лютий-Лютенко писав, що колишній член Головної Управи Українського Центрального Комітету

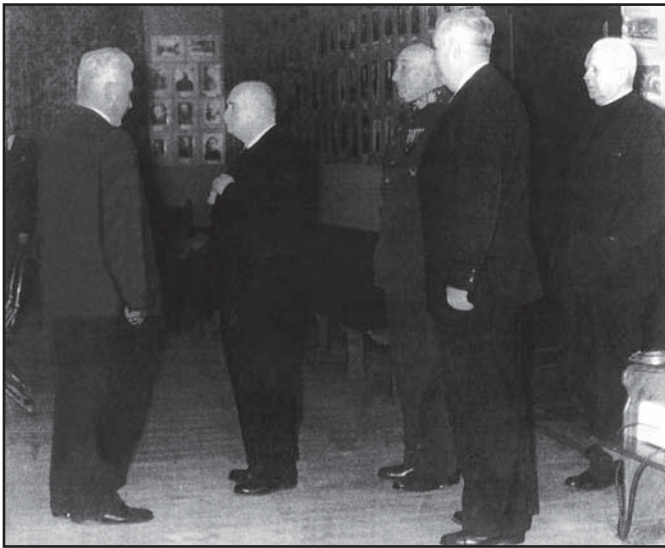
**Генерал-поручик
Олександр Загородський
після нагородження
Воєнним Хрестом УНР
Після 1958 р.**

**Воєнний Хрест УНР
1958 р.**

Олександр Загородський у 40-х роках разом із його батьком розбудовував Український кооперативний союз у Холмі. Після закінчення Другої світової війни Олександр Олександрович Загородський мешкав у Зальцбурзі, де очолював Український допомоговий комітет та був ініціатором і членом УНДС Австрії. 1949 року виїхав до Нью-Йорка.

Шістдесятирічний генерал тяжко працював робітником на фабриці, яка виробляла деталі для літаків. А незабаром через тяжку недугу, викликану попередніми ранами, втратив ногу, але громадське життя не залишав. Найперше – очолив ініціативну групу Об'єднання колишніх вояків Української Армії. За що навечно вписаний почесним членом цієї організації. Крім того, при Президентові УНР Степанові Витвицькому (1954–1965) виконував обов'язки шефа військової й цивільної канцелярії; був головою Громадського Суду та членом Ради Українського конгресового комітету Америки. У листопаді 1950 року активіст ветеранської організації Олександр Загородський відвідав канадських побратимів. Це був не лише візит голови Президії Орденської Ради лицарів ордена „Залізного Хреста“, а й ініційований ним же збір коштів для хворого на рак горла полковника Олександра Пет-

**Президент УНР С. Витвицький нагороджує
уродженця Звенигородщини І. Лютого-Лютенка Воєнним Хрестом УНР.
Позаду Витвицького стоїть генерал О. Загородський
1964 р.**

люри, брата Головного Отамана. Доречно зауважити, що генерал, попри поважний вік, був головою Центрального Комітету вшанування пам'яті Симона Петлюри та одним із тих, хто 1961 року організував у Філадельфії вечір пам'яті убитого 35 років тому Головного Отамана.

Не можна обминути увагою й той факт, що саме за ініціативою Олександра Загородського перевидано працю О. Доценка „Зимовий похід“ та розпочато заходи щодо перевидання збірки документів під редакцією генерала В. Сальського „Українсько-московська війна 1920 року“.

За визначні заслуги перед Україною еміграційний уряд УНР у 40–50-х роках відзначив генерала Загородського Комбатантським Хрестом, Воєнним Хрестом та Хрестом Вільного Козацтва, а також підвищив до звання генерал-полковника Української Армії.

Помер генерал-полковник Армії Української Народної Республіки Олександр Олександрович Загородський у неділю 4 серпня 1968 року в Нью-Йорку. Проте, похорон відбувся лише 10 серпня на українському православному цвинтарі святого Андрія Первозванного у Бавид Бруці. А ще через декілька місяців у редакційному некролозі, вміщеному у двадцять другого числі „Дороговказу“, повідомлялося:

Колишнє українське вояцтво, українська суспільність на скитальщині втратили високозаслуженого вояка-полководця й визначного громадяни-

**Генерал Загородський (у центрі) серед учасників вечора
пам'яті Симона Петлюри
1961 р.**

на-патріота, що своєю піввіковою працею для добра Батьківщини здобув собі великий авторитет і пошану... Невблаганна смерть зняла його з усіх постів і становищ, на яких у дуже не вигідних життєвих обставинах він віддано працював для української ідеї і на яких гідно репрезентував Українського Вояка, що до останніх хвилин свого життя гордо тримає прапор УНР, з яким у 1920 році він вийшов на далекі й незнані шляхи скитальщини“.

**Такою була могила
Олександра Загородського
на початку 1970-х рр.
Зараз на ній відсутній портрет генерала
та фото нагород**

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні матеріали

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 34.
2. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 5.
3. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 35.
4. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 68. – Арк. 4–4 зв.
5. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 512. – Арк. 413.
6. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 529. – Арк. 51.
7. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 824. – Арк. 83.
8. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 255. – Арк. 33.
9. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 79,80.
10. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 246. – Арк. 43–47.
11. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 34.
12. ЦДАВО України. – Ф. 1113. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 11.
13. ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 38.
14. ЦДАВО України. – Ф. 2428. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 37.
15. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 401. – Арк. 48–49.
16. ЦДАВО України. – Ф. 4012. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 144, 145.
17. ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 51 зв., 52.
18. ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 986. – Арк. 16.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України Ф. 263. – Оп. 1. – Спр 60683.
20. Центральний державний історичний архів у Києві (ЦДІАК). – Ф. 127. – Оп. 1 010. – Спр. 270. – Арк. 50–57.
21. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 575. – Спр. 8. – Арк. 39–41.
22. Центральний державний історичний архів у Львові (ЦДІАЛ). – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 8.
23. ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2653. – Арк. 56, 67 зв., 68.
24. Державний архів Черкаської області (ДАЧО). – Ф. 931. – Оп. 1. – Спр. 2419. – Арк. 37, 75, 95, 138.
25. ДАЧО. – Ф. 931. – Оп. 1. – Спр. 2909. – Арк. 39, 219, 222.
26. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). – Ф. 400. – Оп. 12. – Д. 26972. – Л. 394–401.
27. РГВИА. – Ф. 408. – Оп. 1. – Д. 2768. – л. 19 обр.
28. РГВИА. – Ф. 409. – Оп. 1. – Д. 51410. – п/с 508 (1915). – Л. 1–5 обр.
29. РГВИА Ф. 2688. 74-й пехотный Ставропольский полк, 1840–1918 гг. – 167 ед. хр.
30. Biblioteka Narodowa w Warszawie. – М/ф № 87542. – Арк. 267, 281, 362.

Спогади

31. **Антоненко-Давидович Б.** На шляхах і роздоріжжях: спогади. Невідомі твори. – К.: Смолоскип, 1999.
32. **Антонов-Овсенко В.** Записки о гражданской войне: в 4-х томах. – М.–Л.: Госвоениздат, 1933. – С. 61.
33. **Артюшенко Ю.** Події і люди на моєму шляху боротьби за державність 1917–1966. – На чужині. – 1966. – С. 38, 162.

34. **Б. Л.** Нарада в Борушківцях // Око. – Каліш, 1921. – № 9–10.
35. Генерал-полковник Олександр Загородський // Дороговказ: орган вояцької думки і чину. – Торонто. – 1968. – Ч. 22(41). – С. 10, 11.
36. **Кравс А.** За українську справу. Спомини про 3-й корпус УГА після переходу за Збруч. – Львів: Червона Калина, 1937. – С. 25.
37. **Лютій-Лютенко І.** Вогонь з Холодного Яру. – Детройт, 1986. – С. 20, 39–41.
38. **Мазепа І.** Україна в огні і бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – С. 438.
39. **Омелянович-Павленко М.** Спогади українського командарма. – К.: Планета людей, 2002. – С. 22, 27, 60, 213, 214, 427.
40. **Петрів В.** Військово-історичні праці. Спомини. – К.: Поліграфкнига, 2002. – С. 333, 363, 486.
41. **Прокопович Є.** Життєпис генерала Є. Мешковського // Героїчний бій під Чорним Островом. – Торонто, 1961. – С. 18.
42. **Piśsudski J.** Pisma zbiorowe. – Warszawa, 1990. – С. 159.
43. **Савченко В.** Український рух у 9-й російській армії // За державність. – Варшава, 1938. – № 8. – С. 85.
44. **Стечишин М.** Щепіорнський військовий цвинтар // За державність. – 1931. – № 2. – С. 177.
45. **Тарнавський А.** Історія 4-го Запоріжського полку ім. полковника Богуща // Літопис Червоної Калини. – 1931. – № 1–8. – С. 20.
46. **Тютюнник Ю.** Зимовий похід 1919–1920. – Нью-Йорк, 1966. – С. 23–26, 55.

Збірки документів та опубліковані документи

47. Гражданская война на Украине. 1918–1920. Сборник документов и материалов в 3-х томах, 4-х книгах. – М., 1967. – С. 416, 431, 479, 493.
48. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1974. – С. 65.
49. Додаток до наказу Головної управи військ Української Народної Республіки від 22 квітня 1921 р. // Український Комбатант. Орган Союзу українських ветеранів. – 1962. – Ч. 8. – С. 22.
50. Документы внешней политики СССР. – М.: Политиздат, 1960. – Т. 4. – С. 452–456.

Періодика

51. Державність. – 1932. – 5 червня. – С. 11
52. Киевские епархиальные ведомости. – 1880. – № 29. – С. 5
53. Нова Рада. – 1917. – № 217.

Довідкова література

54. **Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А.** Энциклопедический словарь. – С.-Пб., 1900. – Т. 61. – С. 369.
55. Енциклопедія українознавства. – К., 1994. – Т. 2. – С. 711.
56. Історія міст і сіл УРСР. Київська область – Київ, 1971. – С. 97.
57. Нагороди України: історія, факти, документи: у 3-х т. – К., 1996. – Т. 1. – С. 131–137.

58. На шляху до національної єдності: ювілейний збірник УНО Канади 1932–1982, – Торонто, 1982. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 769.
59. Памятная книжка Киевской епархии на 1913 год. – С. 43.
60. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1912–1913 год. – Ч. I–II. – К., 1913. – С. 69, 100, 310.
61. **Семотюк Я.** Українські військові відзнаки: ордени, хрести, медалі та нашивки. – Торонто–Київ, 1991. – С. 5.
62. Украинский Советский Энциклопедический словарь. – К., 1988. – Т. 1. – С. 618.

Монографії, статті

63. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). – К.: Темпора, 2003. – С. 181, 195, 276.
64. Воляки своєму генералові // Український Комбатант. Орган Союзу українських ветеранів. – 1968. – Ч. 8. – С. 21–24.
65. **Доценко О.** Зимовий похід 1919–1920 рр. – Варшава, 1932. – С. 12, 35, 56–59, 68.
66. **Капустянський М.** Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році: Короткий воєнно-історичний огляд у 2 кн. – 2-е вид. – Мюнхен, 1946 р. – Кн. 1. – 110 с.; Кн. 2. – 200 с.
67. **Колянчук О.** Хрести на чужій землі // Літопис Червоної Калини. – 1993. – № 1–2. – С. 49.
68. Некролог // Вісті комбатанта. – 1968. – № 4. – С. 56–58.
69. **Сідак В., Осташко Т., Вронська Т.** Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. – К.: Темпора, 2004. – С. 90, 264.
70. **Середа М.** Останні дні збройної боротьби // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 12. – С. 3.
71. **Середа М.** Причинки до монографії от. Волоха // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 9. – С. 2, 17.
72. **Середа М.** Українська жінка у визвольних змаганнях // Літопис Червоної Калини. – 1937. – № 9. – С. 10.
73. **Стефанів З.** Українські збройні сили 1917–1921 рр: у 2-х ч. – Мюнхен, 1947. – Ч. 1. Доба Центральної Ради і Гетьманату. – С. 43–44, 89, 91, 92.
74. **Тинченко Я.** Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. – К.: Тиражувальний центр УРП, 1995. – Ч. 1, біографічно-довідкова. – С. 185, 186, 209.
75. **Удовиченко О.** Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1982. – Т. 2. – С. 60.
76. **Удовиченко О.** Україна у війні за державність. – К., 1995. – С. 39, 65.
77. **Чабан М.** Дослідник історичного повістярства // Старожитності. – 1993. – Ч. 9–10. – С. 3.
78. **Шатайло О.** За Україну, за її волю. Генерал-полковник Армії УНР Олександр Загородський // Поле Честі. – 1996. – 13 січня.
79. **Шатайло О.** Генерал із Зеленькова // Думка. – 1999. – № 2–6.
80. **Шатайло О.** Генерал Олександр Загородський // Звенигора. – 1996. – 27 січня.

Розділ 2

**УРОДЖЕНЦІ ЧЕРКАЩИНИ, ПІДВИЩЕНІ УРЯДОМ УНР
ДО ГЕНЕРАЛЬСЬКИХ ЗВАНЬ ПОСМЕРТНО**

НЕСКОРЕНИЙ ДЕРЖАВНИК

Михайло Білінський
1919 р.

Правдива біографія командира дивізії морської піхоти, міністра морських та внутрішніх справ Української Народної Республіки Михайла Івановича Білінського (у більшості видань прізвище подається перекручено – Білинський) широкому загалу мало відома.

Досі історики не вдавалися до серйозного вивчення його життєпису. Основним джерелом для них впродовж десятиліть є написана у жовтні 1931 року генерал-хорунжим флоту УНР Володимиром Савченком-Більським посмертна згадка „Старший лейтенант флоту Михайло Білінський“. Не приховуватиму, для мене повернення непересічної особистості теж почалося після ознайомлення з цим матеріалом, де написано, що Михайло Білінський з'явився на світ 4 (17) листопада 1882 року на Золо-

тонішчині. А незабаром натрапив на зроблену українським генералом Олександром Удовиченком довідку про те, що Михайло Іванович народився 1888 року у Драбово-Барятинському Золотоніському повіту Полтавської губернії. Після чого вирішив: дата й місце народження потребують архівних уточнень.

Пошуки першоджерел (хоча поки що й малорезультативні, бо необхідних метричних записів у державних архівах Полтавської й Черкаської областей не виявлено) все ж дали підстави вважати, що батьком Михайла, найімовірніше, був священник Архистратиго-Михайлівської церкви містечка Драбова Золотоніського повіту Іван Іасонович (Ясонович) Білінський, який мав біля сусіднього села Криштовівка понад 90 десятин землі. Безперечно, саме це дало підстави Савченку-Більському вважати отця Івана „багатим дідичем“. Походив він зі старого священницько-дворянського роду, представники якого

99. м. Драбовъ. Михайловская цр., дерев., отдѣльно отъ колокольни, 6 окр. холод., постр. 1779 г.; приписная Серафимовская церковъ школа, **100.** камен., тепл., постр. 1909 г.; кварт. псал. 2 ком.—240 куб. ар., 3 ком.—490 куб. ар.; жалов. свящ. 140 р., псал. 1-му 53 р., 2-му 30 руб., ружн. земли 36 дес.; прихож. мѣщ. 6, крест. 3343; ст. Драбово-Барятинская 12 вер.; прист. Прохоровка 50 вер.; почт. отд. Драбовъ; разст. отъ Консист. 200 вер., отъ благоч. 15 вер.

Прот. Іоаннъ Іоассоновъ Билинскій, псал.-діак. Іоаннъ Автономовъ Троцина, псал. Θεодоръ Николаевъ Цыбулевскій; церк. стар. крест. Іаковъ Никитинъ Синегубъ.

Витяг із клірової книги Полтавської губернії з відомостями про місце служби протоієрея Іоанна Білінського

декілька століть служили в церквах Полтавської єпархії. Зокрема, його дід і батько були священиками Покровської церкви села Нехайки (тепер Драбівського району Черкаської області). За довголітню пастирську службу отець Іасон, Михайлів дід, удостоювався не лише найвищих церковних відзнак, а й світських: 1870 року – нагороджений орденом Святої Анни третього ступеня, а 1884 року – він, п'ятеро синів та онуки отримали ще й дворянський титул.

За флотськими документами спадковий дворянин Михайло Іванович Білінський народився 12 липня 1883 року. Закінчив повний курс 2-ї Київської гімназії. Вищу освіту здобув у Московському Лазаревському інституті східних мов, де працювали відомі вчені Ф. Корш, О. Веселовський, А. Кримський, І. Холмогоров. За період навчання він опанував арабську, вірменську, перську, турецьку, татарську, грузинську мови. Крім того, пройшов практичний курс зі східної каліграфії та ознайомився з історією Сходу. Розклад занять в інституті був побудований так, що давав можливість студентам викроїти час для вивчення позапрограмних дисциплін. Викладалися вони в Московському університеті. Але ні чиновника, ні перекладача зі східних мов із Михайла не вийшло.

На початку лютого 1906 року М. І. Білінський був призваний на військову службу. Як це не дивно, та він потрапив на службу не на Кавказ чи в Середню Азію, де б його знання мов більше всього знадобилися, а на Балтійський флот. Тут освіченого юнака зараховують юнкером до 18-го флотського екіпажу. 28 травня його відправляють разом із навчальним судном „Рига“ на чотири місяці у внутрішнє плавання. В цей час на кораблі сталася надзвичайна подія: в ніч з 19 на 20 липня 1906 року спалахнуло повстання. Вільний від революційних переконань, юнкер Білінський був серед тих, хто „чесно исполнил долг и присягу при подавлении мятежа на учебном судне „Рига“,

ПОЛНЫЙ ПОСЛУЖНОЙ СПИСОКЪ.

Мичмана Михаила Билинского.

Составленъ

Андреемъ

1 дня 1916 года.

I. Чинъ, имя, отчество и фамилия.	Михаило Ивановичъ Билинскій.
II. Должность по службѣ.	
III. Ордена и знаки отличія.	Имѣетъ ордена: св. Станислава 3 ст.; св. Анны 3 ст. Имѣетъ серебряную медаль съ надписью „за храбрость“ на Добровольской лентѣ, Свободо- произвольная медаль: Высочайше Зво. и крѣп. Крѣпостію Двора Всеславнаго и въ память 200- лѣтія Галицкой победы.
IV. Когда родился.	12-го Іюня 1883 г.
V. Изъ какого званія проросходить и какой губерніи уроженецъ.	Гражданинъ, уроженецъ Полтавской губерніи.
VI. Какого вѣроисповѣданія.	Православнаго.
VII. Гдѣ воспитывался.	Въ Имперіи Россійской 2-й Кіевскій Лицей и въ Александровскомъ Лице- іи Имперіи Россійской Всеславнаго.
VIII. Полученное на службѣ содержаніе.	

Перша сторінка повного послужного списку мічмана М. Білінського,
укладеного 1916 р.

за що був нагороджений імператором срібною медаллю „За храбрость“ на Георгіївській стрічці. Таку ж нагороду тоді отримали ще вісім юнкерів, серед яких було два барони – Павло Унгерн-Штернберг та Жирар де Сукертон. Згодом майже всі нагороджені стали білоемігрантами. Власне, як і командир судна О. М. Герасимов. Чи міг він тоді подумати, що через дванадцять років у чині віце-адмірала буде начальником морського управління при генералові Денікіну, а його юнкер Михайло Білінський морським міністром українського уряду...

У 1907 році Білінський служив на лінійних кораблях „Пантелеймон“ і „Три святителя“. Після іспиту, проведеного за програмою спеціалістів морського корпусу, 12 вересня 1908 року він отримав звання підпоручика Адміралтейства й був переведений до 2-го Балтійського флотського екіпажу, який містився в Крюковських казармах Петербурга. До кінця листопада 1910 року субалтерн (тобто молодший) офіцер Білінський займався навчанням новобранців та декілька місяців служив вахтовим начальником на яхті „Ильмень“.

Третього грудня підпоручика Білінського, у зв'язку з переведенням до 3-ї прикордонної Аренсбурзької бригади Окремого корпусу прикордонної варті, перейменовували в корнети. Подальша служба проходила на острові Езель, де впродовж року він тимчасово командував прикордонними загонами. Наприкінці грудня 1911 року Михайло Білінський залишив службу й був зарахований до запасу флоту з перейменуванням у підпоручики.

Безсумнівно, таке рішення було зумовлене сімейними обставинами. Адже через місяць, 27 січня 1912 року, він обвінчався з дворянкою Курляндської губернії, донькою полковника Анною Олександрівною Де-Вірі, яка сповідувала лютеранську віру. Знаючи ставлення російської православної церкви до подібних шлюбів, можна припустити, що в подальшому ця обставина вплинула на запис у 5 пункті послужного списку („Из какого звания происходит“). Адже в укладеному 1 квітня 1916 року повному послужному списку, на відміну від попереднього, немає жодного натяку на священницько-дворянські корені, натомість Михайло Іванович значиться „гражданином“. До того ж, якщо вірити іншому документу, неодружений.

Напередодні війни 17 липня 1914 року банківський службовець Михайло Білінський був призваний із запасу за „высочайшим повелением“ із Казанського військового округу й скерований спочатку в 1-й, а з 14 серпня – у 2-й Балтійський флотський екіпаж, де командував ротою новобранців, завідував зброєю екіпажу та зброярською майстернею.

1915 року для М. І. Білінського виявився щедрим на нагороди. Спочатку він отримав світло-бронзові медалі „В память 200-річчя битви при Гангуті“ та „На честь 300-річчя царювання дому Романових“, а 12 травня – орден Святого Станіслава 3-го ступеня. За півтора місяця до цього йому було присвоєно звання поручика зі старшин-

**Казарма 2-го Балтійського
флотського екіпажу**
2005 р.

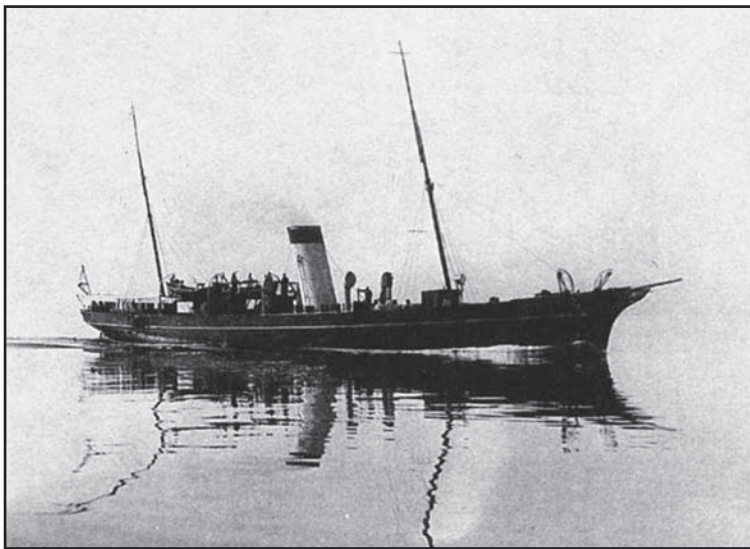
ством із 1-го січня 1915 року. На Великдень 1916 року Михайло Білінський отримав чергову нагороду – орден Святої Анни 3-го ступеня. У 1915–1916 роках, окрім берегової служби, він несе ще й корабельну: спочатку вахтовим начальником, а згодом ревізором (тобто завідував господарською частиною) яхти „Стріла“. Тоді ж, 31 жовтня 1916 року, Михайло Білінський отримав перше офіцерське флотське звання – мічман.

1917-й – рік державних переворотів, рожевих мрій і сподівань, втілення яких почалося з крові балтійських офіцерів та пітерських „буржуїв“. 1 березня повсталі моряки, убивши командира 2-го Балтійського флотського екіпажу генерал-майора О. К. Гірса та його заступника полковника А. Л. Павлова, пішли „гуляти“ містом. До їхніх ніг упали Маріїнський та Зимовий палаці; в апартаментах незабаром розпочав роботу Тимчасовий уряд. Проте, більшовиків він не влаштовував. Їм потрібна була диктатура однієї партії, у встановленні якої моряки екіпажу відіграли ключову роль. 25 жовтня в їхніх казармах постав штаб правого сектору наступу на Зимовий палац. 31 жовтня (13 листопада) 1917 року більшовицька „Правда“ писала:

Команда 2-го Балтійського флотського екіпажу всі як один стоять на захисті радянського революційного уряду. Офіцерство йде разом із командою.

Насправді жителі Пітера боялися в ці дні виходити на вулиці, молили Бога вберегти їх від зустрічі з п'яною матроснею, що тероризувала місто. Тільки в жовтні-грудні 1917 року моряки в Петрограді й на базах знищили понад 300 морських офіцерів.

Генерал Олександр Удовиченко стверджує, що 1917 року Михайло Білінський служив помічником командира 2-го Балтійського флотського екіпажу. Документальних підтверджень цьому поки віднайти не вдалося. Хоча, зважаючи на постанову Центробалту про виборність командного складу флоту, молодший офіцер міг посідати таку посаду. Наприклад, командиром 2-го Балтійського флотського екіпажу був підпоручик Сергій Максимов, якого 2 жовтня 1917 року підвищили у поручики із переіменуванням в лейтенанти військового часу берегової охорони. Зрештою, достеменно відомо, що 23 січня 1918 року міч-

Яхта „Стріла“

Поч. XX ст.

мана Білінського затвердили на посаді помічника командира 2-го Балтійського флотського екіпажу.

Проте, після підписання Брестського мирного договору на флоті розпочалася демобілізація та скорочення берегових формувань. З березня 1918 року наказом по флоту Балтійського моря розформовуються й „розпускаються по домах“ Гвардійський, 1-й та 2-й Балтійські флотські екіпажі. Саме в розпал деморалізації війська мічман Білінський назавжди пориває з російським флотом і повертається на Батьківщину, де вже вирувало українське державотворче життя.

Рішення повернутися в Україну було добре виваженим. Капітан-лейтенант українського флоту Святослав Шрамченко згадував, що Михайло Іванович ще в Петрограді брав участь у роботі Українського воєнно-морського революційного штабу Балтійського флоту та разом із однопумцями організував підняття українського національного прапора на крейсері „Світлана“, ескадрених міноносцях „Україна“ й „Гайдамак“. Ось чому по прибутті в Україну він не відсиджується на Золотоніщині, а їде у Київ, де зголошується до роботи в щойно створеному 21 грудня 1917 року Генеральному Секретарстві Морських Справ Української Народної Республіки, що розташовувався в частині готелю „Франсуа“ на вулиці Фундуклеївській, сьогодні – Б. Хмельницького, 17.

Першим керівником (до 14 березня 1918 року) цього фактично морського міністерства був син визначного історика Володимира Анто-

**Українська делегація на переговорах із Радянською Росією.
Серед них три уродженці Черкащини – керівник делегації Сергій Шелухин (сидить другий ліворуч), за ним – полковник Євген Мешковський,
а перший зліва стоїть старший лейтенант флоту Михайло Білінський
1918 р.**

новича, Дмитро. Згодом, згадуючи про початки роботи, Дмитро Володимирович писав:

Між моряками, особливо бойовими офіцерами флоту, свідомих українців або людей, щоб певно стояли на українській орієнтації, шукати було невимовно важко (...). Перший, кого я надибав, був Михайло Білінський (...), він був покликаний до праці у фінансовому відділі міністерства, який я і просив його організувати. Його праця була найбільш продуктивною, і я зразу помітив його на роль міністра морського, пост якого я, очевидно, не збирався стало посідати.

Відомо також, що наказом по „морському відомству“ від 24 квітня 1918 року № 35 старший лейтенант Михайло Білінський був призначений головою комісії „для утворення загальних штатів“ Морського міністерства. Проте банальні непорозуміння в середовищі Центральної Ради та державний переворот не дали можливості здійснити задумане.

На початку владарювання Гетьмана Скоропадського окремого Міністерства морських справ не було, так як його приєднали до Військового міністерства. За флот відповідав заступник міністра. Його підлеглим доводилося працювати у вкрай складних умовах, адже німці провадили рішучу політику захоплення кораблів та майна.

Павло Скоропадський з боєм зізнавався про ті часи:

Весь час доводилося крок за кроком відвойовувати морське добро...

Впродовж літа діяльність морських гетьманських установ полягала в тому, щоб „добитися передачі флоту, чого й досягли, на жаль, лише восени й то на недовготривалий термін“. Не менш важливим було „збереження офіцерських кадрів і того майна, яке так чи інакше не потрапило до інших рук“. Про останнє піклувалася Головна морська господарча управа, де заступником начальника служив Михайло Іванович Білінський.

У першій половині 1918 року Білінському довелося долучитися до дипломатичної роботи. Так, ще за Центральної Ради він входив до складу делегації з підписання мирного договору з Румунією, а незабаром отримав відрядження „до Берліна у справі підписання Берестейського трактату як фахівець військово-морських справ“. На перший погляд, це виглядає неправдоподібно. Проте, зі спогадів Скоропадського дізнаємося, що в Берліні очолювана міністром Лизогубом делегація перешкодила відторгненню Криму від України (на чому наполягала Росія, бо у Брестському договорі про нього не йшлося) та закріпила статус українського флоту. Отже, саме в цьому контексті слід розглядати й призначення Михайла Івановича „членом комісії сенатора Шелухина, для переговорів із московськими більшовиками“. Адже, хто, крім досвідченого фахівця Білінського, міг краще знати матеріально-фінансову базу українського флоту.

Відомий Михайло Іванович Білінський і як партійний діяч, член центрального комітету Української Партії Соціалістів-Самостійників (згодом Української Народної партії). УПСС зродилась у грудні 1917 року стараннями національно свідомої інтелігенції та військових, тому й не дивно, що вже в першій декларації вона вимагала проголошення України самостійною, незалежною державою та призначення на посаду генерального секретаря військових справ представника партії соціалістів-самостійників.

Перший біограф Білінського напише:

В ньому поєднувалася й відважна військова людина, й невтомний партійний діяч – і це останнє його затиало, й він повсякчас поривався до партійної діяльності. Але Михайло Білінський, як правдивий патріот, добре розумів, де і в яку годину він повинен бути.

Саме це й привело Білінського у велелюдні ряди учасників антигетьманського руху та (не без участі соціалістів-самостійників і Дмитра Антоновича) до щойно затвердженої в грудні Ради Народних Міністрів УНР міністром морських справ. Його однопартійці отримали посади військового міністра (О. Шаповал), міністра фінансів (М. Кривецький), міністра освіти (І. Липа) та голови Державного контролю (Д. Симонов).

Документи співробітника Головного Морського Штабу Морського міністерства УНР, уродженця с. Веселий Кут А. П. Мірошніченка 1919 р.

Це були не найкращі часи для України. Вони вимагали рішучих дій і чітких орієнтирів державотворення. Ад'ютант Михайла Білінського капітан-лейтенант Святослав Шрамченко, згадуючи недавнє минуле, писав про те, що новопризначений міністр виявився:

...найвідповідальнішою постаттю з усіх осіб, що стояли на чолі морського відомства України за весь час його існування. Людина вогняної енергії, кришталевих чеснот, з доброю військовою освітою і службовим досвідом, він мав ще ту велику чесноту, що на всі справи дивився й до них підходив з огляду інтересів держави. Тобто мав широкий державний розум...

Дбаючи про фахове поповнення флоту молодими українськими старшинськими, М. Білінський наказом по морському відомству № 107 від 11 січня 1919 року вводить у дію „Закон про гардемаринську школу“ й організовує її роботу спочатку в Миколаєві, а після втрати міста в Кам'янець-Подільському. 20 січня спеціальним законом затверджується структура Морського міністерства й Генерального штабу, при якому діють гідрографічне, технічне, будівельне, судове й санітарне управління. Ще через п'ять днів вводиться в дію головний „Закон про флот“, за яким він поділявся на корабельні з'єднання, повітряний флот (морську авіацію) та морську піхоту і охоплював усі галузі організації флоту. У Миколаїв було скеровано кошти на завершення будівництва нових кораблів та погашено борги перед суднобудівниками.

Капітан-лейтенант С. Шрамченко писав:

Із призначенням морським міністром старшого лейтенанта М. І. Білінського справа з переіменування кораблів набрала більш реальних форм. Енергійному міністрові вдалося провести законодавчим шляхом накази про переіменування цілої низки кораблів Чорноморського флоту, надаючи їм відповідних національно-історичних назв: „Гетьман Богдан Хмельницький“, „Гетьман Іван Виговський“, „Тарас Шевченко“ та інших.

Морський міністр старший лейтенант флоту М. Білінський (сидить) та лейтенант С. Шрамченко в одностроях морських піхотинців 1919 р.

пився зі звільненням.

Михайло Білінський працював на посаді міністра морських справ УНР до 13 травня 1919 року, переживши зміну двох урядів – Чехівського й Остапенка. Його старший ад'ютант, капітан-лейтенант С. Шрамченко 1932 року писав у дев'ятому числі „Літопису Червоної Калини“:

Коли ж морський міністр старший лейтенант флоту М. І. Білінський подався до демісії, не бажаючи співпрацювати в соціалістичному лівому кабінеті міністрів п. Мартоса, наказом по морському відомству ч. 164/89 від 24.IV.1919 року він почесно був зачислений у спис 1-го Гуцульського

Українські назви кораблям присвоєно наказом міністра Михайла Білінського від 25 січня 1919 року № 57/28.

Проте, вже в перших числах лютого Антанта окупувала південні міста Херсон та Миколаїв, остаточно відрізавши флот УНР від Чорного моря. Тоді ж, 3 лютого, українські урядовці під натиском червоноармійців залишили Київ...

Один із лідерів самостійників, В. Оскілко, писав про те, що Голова УПСС О. Макаренко, морський міністр М. Білінський, державний контролер Д. Симонов домагалися від С. Петлюри жорстких заходів: встановити диктатуру Голови Директорії, розпустити уряд і скликати військову раду з провідних військових керівників, надати їй широкі повноваження. Однак, усе залишилося без змін.

Не поділяючи політики уряду, Білінський ще 22 квітня написав заяву про вихід із Ради Народних Міністрів. Проте Симон Петлюра не ква-

полку морської піхоти, а наказом від 22.V.1919 року ч. 31/236 був призначений начальником дивізії морської піхоти²⁷.

Несумісність політичних поглядів Білінського з поглядами членів урядової більшості стала причиною того, що 12 червня 1919 року він був заарештований начальником Кам'янець-Подільської міліції. Йому інкримінували участь у підготовці очолюваного полковником П. Болбочаном „державного перевороту“. Втім, у листах до правоохоронних органів Михайло Іванович постійно наголошував на своїй непричетності. Зокрема, у листі до міністра юстиції він стверджував, що його ув'язнення – „політична помста“.

Майже через місяць, 9 липня, було представлено клопотання прокуророві Кам'янець-Подільського суду про звільнення М. І. Білінського, який на знак протесту проти безпідставних звинувачень оголосив голодування. А вийшовши на волю, з тієї ж причини відмовився від чергового підвищення в ранзі.

Звільнившись, старший лейтенант Білінський очолив сформовану ним же дивізію морської піхоти. Наказ про створення її першого полку було підписано ще 24 березня 1919 року.

24 липня 1919 року в Кам'янець-Подільському Михайло Білінський розпочинає формувати 2-й полк морської піхоти, який очолив поручник Іван Сич. 29 липня морські новобранці цього полку пройшли інспекторський огляд, під час якого продемонстрували високі бойові і стройові навички, після чого були включені до складу дивізії морської піхоти й відправлені на фронт. Дещо пізніше, в Бродях, постав і 3-й полк морської піхоти. Сформована дивізія морської піхоти була відряджена під Волочиськ, де вступила в оборонні бої проти Червоної Армії.

У середині вересня 1919 року Морське міністерство було ліквідоване, а його функції передані Морському управлінню Військового міністерства Української Народної Республіки. Втім, Михайло Іванович Білінський на чолі морських піхотинців перебував на фронті до кінця року, а потім взяв участь у Першому Зимовому поході. Слід зауважити, що в цій військовій частині, укомплектованій переважно моряками-галичанами, які свого часу проходили службу на Адріатичному флоті Австро-Угорщини, та наддніпрянцями з досвідом служби

²⁷ У незалежній Україні ідея створення батальйону морської піхоти імені Михайла Білінського належить начальнику військ берегової охорони ВМС України генерал-майору Олександру Островському. 23 листопада 2008 року у Феодосії в окремому батальйоні морської піхоти Центру військ берегової охорони Військово-морських сил Збройних сил України відбулася присяга 62 матросів. Серед них – юнаки із Івано-Франківської, Вінницької, Хмельницької й Тернопільської областей, які стали основою Галицької роти – сучасного аналогу 1-го Гуцульського полку морської піхоти Армії УНР.

на флотах Російської імперії служив син Михайлового однопартійця Івана Липи, Юрій.

Міжособистісні непорозуміння та міжпартійні чвари призвели до розпаду Директорії. Від 15 листопада 1919 року вся повнота її влади перейшла до Симона Петлюри. Вбачаючи в цьому пряму загрозу демократії, 11 лютого 1920 року в Кам'янці-Подільському постала опозиційна Всеукраїнська національна рада. Вона рішуче засудила як українсько-польський договір, підписаний 2 грудня 1919 року, так і союз Галицької армії з денікінцями. Замість Директорії Українська Національна Рада вимагала скликати передпарламент – Державний Сейм, який насамперед мав би розробити й затвердити Конституцію УНР.

3 травня 1920 року Голова Ради Народних Міністрів УНР Ісаак Мазепа віддає Білінському один зі своїх портфелів – міністра внутрішніх справ. Менше місяця керував Михайло Іванович міністерством, намагаючись налагодити повноцінну роботу. За його участі було розроблено й затверджено низку документів щодо дотримання законності. Вже в перший день роботи міністром внутрішніх справ М. І. Білінський очолив спільну комісію з опрацювання проектів Конституції УНР. Результатом її діяльності стало прийняття проекту з додатками, підготовленого доктором права, заступником Голови Всеукраїнської національної ради Степаном Бараном. Проте, після зміни уряду робота комісії припинилась. За таких умов президія Всеукраїнської національної ради (М. Корчинський, С. Баран, М. Білінський) 1-го червня 1920 року сама вручила у Вінниці Раді Народних Міністрів проект Основного Закону з вимогою якнайшвидшого прийняття. Натомість 30 серпня 1920 року Рада Народних Міністрів окремою ухвалою утворила нову урядову комісію з розробки Конституції Української Держави, яка складалася з 16 членів. Очолив її міністр закордонних справ А. Ніковський, заступник – М. Білінський. Після тривалих обговорень трьох поданих проектів і жвавих дискусій за основу взяли проект підготовлений Всеукраїнською національною радою. За цим законом, що так і залишився не прийнятим урядом, Україна оголошувалася „самостійною й незалежною державою з демократично-республіканським – на основі парламентаризму – устроєм“.

21 листопада 1920 року армія та уряд відійшли за Збруч. Незадовго перед цим, 18 жовтня, старший лейтенант флоту Михайло Іванович Білінський наказом Директорії УНР був призначений на посаду радника Міністерства народного господарства. Але вже на початку 1921 року він зголошується до роботи в уряді А. Лівницького міністром внутрішніх справ. Із цього приводу він писав: „Це було невідминним бажанням нашої фракції, та й, крім того, працювати в кабінеті пана Лівницького є для мене дуже приємним“.

Саме як члена уряду, в березні 1921 року, М. Білінського ввели до складу Вищої Військової Ради. За його участі приймалися військові закони, реорганізовувалося підпорядковане йому міністерство.

А ще трохи більше місяця тривала кропітка робота в міжвідомчій комісії з перегляду Статуту ордена „Республіки“, яку Білінський очолював 19 травня 1921 року. 28 червня прийняли остаточний проект Статуту. Втім, не з вини комісії, він так і не був затверджений. Попри велетенські навантаження, пов'язані з розбудовою війська, у М. І. Білінського вистачало сил ще й на Раду Республіки. У листі до Савченка-Більського він писав:

Багато тепер праці то в комісіях, то в пленумі Ради Республіки, то у фракціях, а до того я ще тимчасово керую Міністерством народного господарства. Таким чином мотаєшся зранку до пізнього вечора. Рада Республіки працює, потроху входить у нормальний стан парламентського існування. Коли б прояснився наш політичний горизонт, коли б ми попали на свою рідну землю, тоді, звичайно, цей період – перехід до парламентаризму відіграв би велику роль. На великий жаль, поки що ми мусимо лише жити перспективами, вірою та надією на реальні можливості.

Недовгий судився вік Раді Республіки. Після чергових непорозумінь 5 серпня 1921 року вона припинила своє існування. Того ж дня пішов у відставку уряд В'ячеслава Прокоповича, а відтак і міністр внутрішніх справ Михайло Білінський. Саме його кандидатуру пропонували праві на вакантну посаду Голови Ради Міністрів, проте Петлюра затвердив Пилипчука. Тому від пропозиції ввійти до нового уряду Михайло Іванович чесно відмовився. Хоча ще деякий час продовжував тимчасово виконувати обов'язки міністра фінансів. Перебуваючи на цій посаді, восени 1921 року він виділив 20 000 польських марок на розвиток Головного військово-історичного музею-архіву Української Народної Республіки.

У той же час М. І. Білінський бере участь у завершальному етапі підготовки до Другого Зимового походу. На початку вересня розпочало активну діяльність Цивільне управління Партизансько-повстанського штабу. До його роботи залучалися співробітники різних міністерств. Наприклад, колишній міністр шляхів Сергій Тимошенко та Віктор Яновський із того ж міністерства. А також колишній міністр внутрішніх справ Михайло Білінський із підлеглими – Куриленком, Кравченком та іншими. Підполковник Чижевський впевнений, що вони „мали завдання переводити цивільну організацію в перший час після звільнення Батьківщини від окупантів“. Ще один учасник походу, Іван Ремболович, доповнює, що прибулий 26 жовтня в прикордонне село Малий Мидськ М. Білінський у звільненій Україні мав очолити Міністерство внутрішніх справ. Та це була перспектива. Поки ж 2 листопада 1921 року його призначають начальником постачання Повстанської Армії. Того ж дня Білінський підписує перші накази, а через декілька днів бере участь в очолюваній генерал-хорунжим Юрком Тютюнником та полковником Генерального штабу Юрієм Отмарштейном останній великій збройній акції військ УНР.

У боротьбі проти переважаючого силами ворога не було поділу на цивільних і військових. Воювали всі. В одному з боїв поблизу села Мінейки начальник Цивільного управління при штабі Повстанської Армії М. І. Білінський був поранений у ногу. Та справжня трагедія для тютюнниківців настала 17 листопада під час бою біля Малих Миньків на Житомирщині, коли добре одягнені й озброєні котовці пішли у вирішальну атаку на зморених українських вояків. Григорій Рогозний пише:

Настало пекло. Це вже не був бій маневрової війни. Це була різня. Пощади не було. Повстанці, опинившись у цьому колі смерті, билися героїськи (...). Поранений лейтенант Білінський, колишній міністр морських справ України, з воза розстрілявши з браунінга кількох червоноармійців, останню кулю пускає собі.

Справедливо зауважує В. Савченко-Більський:

Михайло Іванович Білінський безмежно любив свою Батьківщину й за неї так трагічно, але, водночас, і так славно, так по-лицарськи склав своє життя.

Про цей героїський вчинок завжди пам'ятали закордонні українці. Еміграційний уряд Української Народної Республіки підвищував Михайла Білінського (помертло) до високих звань. Ось чому в одних виданнях він капітан третього рангу, в інших – контр-адмірал.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні матеріали

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 569. – Арк. 10–10 зв.
2. ЦДАВО України. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 5.
3. ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 18–18 зв.
4. ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 41 зв.
5. ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 10.
6. ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 2. – Спр. 294. – Арк. 17–22.
7. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 535. – Арк. 73.
8. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 823. – Арк. 26, 28–32 зв.
9. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 536. – Арк. 73.
10. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 536. – Арк. 3.
11. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 723. – Арк. 5, 6.
12. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 6. – Спр. 2. – Арк. 10–11.
13. ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 64, 71, 71 зв.
14. ЦДАВО України. – Ф. 1509. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 21, 35.
15. ЦДАВО України. – Ф. 2333. – оп 1. – Спр. 1. – Арк. 1–20.

16. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 60. – Арк. 29.
17. ЦДАВО України. – Ф. 3810. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 61, 61 зв.
18. ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 99–102 зв.
19. Державний архів Полтавської області (ДАПО). – Ф. 379. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 50.
20. ДАПО. – Ф. 379. – Оп. 3. – Спр. 7. – Арк. 4
21. ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 4319. – Арк. 82 зв.
22. ДАПО. – Ф. Р-2907. – Оп. 1. – Спр. 558.
23. Державний архів Черкаської області (ДАЧО). – Ф. 931. – Оп. 1.
24. Российский государственный архив военно-морского флота (РГА ВМФ). – Ф. Р-5. – Оп. 1. – Д. 169.
25. РГА ВМФ. – Ф. 406. – Оп. 10. – Д. 214. – Л. 1–11.
26. РГА ВМФ. – Ф. 933. – 2-й Балтийский флотский экипаж (1906–1918).

Спогади

27. **Антонович Д.** Спогади про українське Морське міністерство // Українське військо. – 1993. – № 5. – С. 72–78.
28. **Герчанівський Д.** Вигнати окупанта. – Мюнхен, 1963. – С. 97.
29. **Гуменецька (Липа) М.** „Річ неназвана – німує“ // Просвіта. – 1990. – Вип. 12.
30. **Мазепа І.** Україна в огні й бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – С. 97, 206, 450–451.
31. **Оскілко В.** Між двома світами. – Рівне: УНП, 1924. – Ч. 1. – С. 24.
32. **Ремболович І.** Рейд 1921 р. // За державність, 1932. – Ч. 3. – С. 156–171.
33. **Рогозний Г.** Листопадовий рейд // Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар. – К., 1995. – С. 59.
34. **Савченко-Більський В.** Старший лейтенант флоту Михайло Білінський // За державність. – 1932. – № 3. – С. 226–228.
35. **Скоропадський П.** Спогади. – Київ–Філадельфія, 1995. – С. 263, 264.
36. **Чижевський М.** 15 діб на окупованій Москвою Україні // За державність, 1932. – Ч. 3. – С. 140–155.
37. **Шрамченко С.** Український Морський Міністр Старший Лейтенант флоту М. І. Білінський // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 9. – С. 17–20.
38. **Яновський В.** За Україну, за її долю... // За державність. – 1932. – Ч. 3. – С. 172–191.

Збірники документів та опубліковані документи

39. Великий Октябрь: краткий историко-революционный справочник. – М.: Политиздат, 1987. – С. 327–328.

Довідкова література

40. Енциклопедія Сучасної України. – Київ: Інститут енциклопедичних досліджень, 2003. – Т. 2. – С. 795.
41. Енциклопедія українознавства. – К., 1993. – Т. 1. – С. 130.
42. Клировая книга Полтавской епархии на 1902 год. – Полтава, 1902. – С. 118.
43. Клировая книга Полтавской епархии на 1912 год. – Полтава, 1912. – С. 25.

44. Полтавские епархиальные ведомости, 1881 год. – С. 692.
45. Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии. – 1898 год. – С. 110.
46. Список личного состава судов флота, строевых и административных учреждений Морского ведомства на 1916 год. – С.-Пб., 1916. – С. 811.
47. Список старшинства офицерских чинов флота и Морского ведомства на 1917 год. – Часть I. – Петроград: Военная типография, 1917. – С. 76, 185.
48. УСЕ: універсальний словник-енциклопедія. – К.: Ірина, 1999. – С. 153.

Монографії, статті

49. **Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В.** Україна від найдавніших часів до сьогодення: хронологічний довідник. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 253.
50. Історія українського війська. – Львів: Вид-во І. Тиктора, 1936. – С. 259–261, 433
51. **Винниченко В.** Відродження нації. У 3 ч. – К.: Політвидав України, 1990. – Ч. 3. – С. 110, 194.
52. **Петренко І.** Дещо з історії „1-го Гуцульського полку морської піхоти“ // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч. 2. – С. 3–5.
53. **Сідак В., Осташко Т., Вронська Т.** Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника: Наукове видання. – К.: Темпора, 2004. – 416 с.
54. **Слісаренко А., Томенко М.** Історія української конституції. – Київ, 1993. – С. 90, 91.
55. **Стрельський Г.** Михайло Іванович Білінський // Історія в школі. – 1998. – № 5–6. – С. 49.
56. **Стрельський Г.** Українська дипломатія національно-державного відродження 1917–1920 рр. в особах. – Київ, 2000. – С. 6.
57. **Удовиченко О.** Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. – Вінніпег, 1954. – С. 201.
58. **Шатайло О.** Нескорений державник // Рідна земля. – 2003. – № 35–36. – 24 жовтня.
59. **Шрамченко С.** Українська морська піхота 1917–1920 рр. // Літопис Червоної Калини. – 1992. – № 8–9.
60. **Шрамченко С.** Українські військово-морські агенти в 1918–1920 рр. // Табор. – 1932. – № 17.

ЗАГИНУВ ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ УКРАЇНИ

Євген Мешковський
1918 р.

Село Богдани славляться на всю Золотонішчину своїм козацьким минулим. Адже перша писемна згадка про населений пункт припадає на 1666 рік. Через два з половиною століття (1910) тут налічувалося 186 козацьких і 96 селянських дворів із населенням 1469 жителів. Сьогодні село переживає не найкращі часи: за останні сто років населення скоротилося майже втричі. У 2004–2005 роках народилася одна дитина. Та поки існуватимуть Богдани, богданівці пишатимуться славними предками. Відомими й тими, чиї імена лише зараз повертаються в рідні краї. Хочеться вірити, що односельці добрим словом згадають міністра пошти й телеграфу Української Народної Республіки Івана Паливоду, який провів тут дитячі роки (батько, Симон Панасович, із 1889 року служив керуючим бог-

данівським маєтком князів Кочубеїв), та уродженця села начальника штабу Армії Української Народної Республіки Генерального штабу генерал-хорунжого Євгена Мешковського.

Євген Васильович Мешковський²⁸ народився 12 лютого 1882 року у дворянській родині з міцним козацьким корінням.

²⁸ У дореволюційних документах прізвище писалося через „ять“ (Мѣшковский), тому, згідно з нормами сучасної української мови, воно мало б писатися через букву „і“. Для прикладу: Савченко-Бѣльскій – Савченко-Більський, Цвѣтковскій – Цвітковський, Дѣдковскій – Дідковський і т. д. Втім, беручи до уваги той факт, що дружина генерала підписувалася як Мешковська, та те, що на надмогильному камені у Тернополі висічено прізвище саме в такій транскрипції, писатимемо Мешковський. У літературі можна зустріти й інші варіанти написання цього прізвища.

Герб роду Мешковських

**Знак 174-го піхотного
Роменського полку**

**Знак Чугуївського піхотного
юнкерського училища**

Батьки бажали, щоб син став священиком, тому й віддали до Переяславського духовного училища, яке юнак закінчив 1897 року за першим розрядом. Далі Євген продовжив освіту в Полтавській духовній семінарії. Але провчившись два роки, залишив науку й у січні 1901 року добровільно пішов на службу до 174-го Роменського піхотного полку. А вже наступного року поступив до Чугуївського піхотного юнкерського училища. Однокашник Є. В. Мешковського Володимир Савченко згадував, що

той „у неофіційній обстановці спілкувався українською“. Він „володів колосальною фізичною силою й жартів зі собою не любив і не допустив би“. До того ж наука юнаку давалася легко.

Отож командування підвищило Євгена в портупей-юнкери. Після навчання, 22 квітня 1905 року, підпоручика Мешковського відрядили до 198-го піхотного резервного Олександрівського полку, де командир полку полковник Дмитро Троцький, доручив йому командування навчальною командою.

Поручик Євген Мешковський

Знак випускника Миколаївської академії Генерального штабу

Восени 1908 року Євген одружився з донькою дійсного статського радника Олександра Веселовського, Єлизаветою. У перші роки подружнього життя молода сім'я мешкала в будинку тестя.

У жовтні наступного року поручик Мешковський вступив до Імператорської Миколаївської військової академії (начальник Д. Г. Щербачов). Роки навчання навічно здружили Є. Мешковського з однокласниками й майбутніми українськими воєначальниками В. Сальським, В. Куцем, М. Капустянським. 1 червня 1912 року усі четверо закінчили академію за I розрядом. За відмінні успіхи в навчанні Євген Мешковський 1912 року отримав орден Святого Святослава 3-го ступеня та звання штабс-капітана.

Першу світову війну зустрів на посаді молодшого ад'ютанта мобілізаційного відділу штабу військ Гвардії та Петроградського військового округу. З 11 листопада 1914 року капітан Генерального штабу Мешковський займав посаду старшого ад'ютанта та виконуючого обов'язки начальника штабу 12-ї Сибірської стрілецької дивізії. За виняткову особисту мужність Євгена Васильовича було представлено до відзначення орденом Святого Георгія. Втім, вище командування наказом по військовому відомству від 22 лютого 1915 року нагородило його орденом Святого Володимира 4-го ступеня з мечами й бантом. Чергову нагороду – Георгіївську зброю старший ад'ютант штабу 1-ї Фінляндської стрілецької дивізії Мешковський отримав 10 листопада 1915 року.

**Бойовий офіцер
Євген Мешковський**
1916 р.

14 грудня 1915 року Є. Мешковського перевели на посаду старшого ад'ютанта штабу 105-ї піхотної дивізії. Потім, із червня до вересня 1916 року, він штаб-старшина для доручень штабу 32-го армійського корпусу. 15 серпня 1916 року капітана Мешковського підвищили до рангу підполковника й незабаром призначили начальником зв'язку штабу 11-ї армії.

У лютому 1917 року командування відрядило підполковника Мешковського в Петроград. Тут він зустрів Лютневу революцію. Згодом дружина Євгена Мешковського, Єлизавета, згадувала про те, як одного дня натопи п'яних матросів спробував забрати в її чоловіка Георгіївську шаблю — нагороду за хоробрість. Отримавши належну відсіч, захмелілі від спиртного й уседозволеності революціонери хотіли розстріляти подружжя разом із генералами, яких заареш-

тували в готелі „Асторія“. Та доля вберегла...

При Тимчасовому уряді Мешковський отримав нове призначення: від березня по вересень 1917 року очолював штаб 105-ї піхотної дивізії.

Першу світову війну закінчив на посаді начальника штабу 1-ї Туркестанської стрілецької дивізії, яка розташовувалася на Волині. Російська армія розвалювалася. Під впливом більшовицької пропаганди „туркестанці“ відмовилися захищати Український фронт. Проте, за спогадами ад'ютанта начальника штабу 1-ї Туркестанської дивізії Євгена Маланюка:

...полковник Мешковський залишався вояком, старшиною й начальником, так, ніби ця гангрена, якою була охоплена російська армія, його й не торкнулася. Він був дійсно, як „скеля серед розбурханого моря“ — цей справжній запорожець, що чудом заховався до ХХ століття (...). Бувало, що сп'янілий і звільнений від усяких людських почувань солдатський мотлох вривався до помешкання штабу з тим чи іншим „ультиматумом“. І коли здавалося, що в атмосфері проходив зимний подих смерті, а рука хапалася за револьвера, щоб спасти свою гідність людини від останніх образ і тортур схамілого солдата, — тоді, у зловісній тиші штабу, голосно й сильно лунав голос полковника Мешковського, що наодинці з натопом вмів не „умовляннями“, не проханнями, не потакуванням, а суворими, лаконічними військовими наказами начальника повернути

натовп до притомності, отверезити його. І траплялося чудо: з глухим го-
моном натовп відхлинував і розходився з нічим.

Євген Мешковський
1917 р.

Російська армія остаточно розвалилася. У лютому 1918 року Мешковський працював помічником волинського губернського комісара.

10 березня 1918 року він отримав посаду начальника оперативного відділу щойно створеного Генерального штабу військ Української Народної Республіки та, за спогадами Є. Маланюка, читав лекції з політичної географії в Інституті Близького Сходу.

Після гетьманського перевороту подружжя Мешковських мешкало в київському готелі „Континенталь“. Дружина працювала у військовому шпиталі, а Євген Васильович залишився на тому ж посту, що й до зміни влади. Полковник був одним із небагатьох старшин Генерального штабу Української Держави, які на службі й у житті спілкувалися виключно українською мовою. Командування й підлеглі цінували його як висококваліфікованого спеціаліста. Мабуть, саме тому Є. В. Мешковського разом із начальником Генерального штабу полковником О. Сливинським та майбутнім морським міністром, а тоді ще працівником Морського міністерства, мічманом М. Білінським, включили до складу очолюваної С. Шелухиним української делегації на мирних переговорах із Раднаркомом.

Основним завданням оперативного відділу було планування військових дій проти супротивників, на основі наданих розвідувальним відді-

лом даних. Втім, коли через діяльність на території України озброєних формувань різного політичного гатунку та присутності військового контингенту іноземних держав її територія в будь-який момент могла стати театром воєнних дій, чекати ворожого нападу ззовні було замало. Тому працівники оперативного відділу опрацьовували надані губернськими військовими комендантами доповідні щодо загального

настрою населення, діяльності збройних формувань, каральних експедицій союзних військ, після чого, за підписом полковника Є. Мешковського, подавали вищому керівництву щоденні звіти про оперативну обстановку в кожній українській губернії.

Начальник оперативного відділу полковник Євген Мешковський не лише констатував факти, а й робив глибокий аналіз, після чого вносив пропозиції. Яскравим прикладом цього може слугувати його ставлення до приватних охоронних загонів та карних експедицій. Зокрема, у його доповідній 1-му генерал-квартирмейстеру Головного управління Генштабу від 9 вересня 1918 року йдеться про хибність політики уряду щодо видачі зброї приватним охоронним загонам. Він зазначав:

Матеріалом для формування цих загонів були або поляки, або офіцери колишньої російської армії, не уродженці України. В загони пішли не ідейні робітники, а різного роду діячі, які не гребують жодними засобами. Ці загони отримали дуже сумну відомість на Україні. Вони не насаджують порядок, а зводять старі рахунки з населенням, вимагають контрибуції для поміщиків, а заодно й для себе. При екзекуції ці загони не розбирають ні правого, ні винуватого і майже завжди керуються поміщиками, особливо поляками. На Україні вони відомі під назвою „карні загони“ й перебувають у розпорядженні повітових старост. Із таких загонів найбільш відомі по своїй діяльності у Могилівському повіті (Подільської губернії) – із поляків, в Олександрійському повіті (Херсонської губернії) – із офіцерів і на Київщині – з офіцерів. З великою долею правди можна сказати, що ці „карні загони“ одна з, якщо не головних, то суттєвих причин повстання, позаяк вони дають 75% для більшовицької агітації.

Як вихід, Мешковський пропонував звернутися з рапортом до військового міністра, щоб той віддав розпорядження „про припинення карних експедицій і накладання контрибуцій за старі події (до 10 березня б[іжучого] р[оку]), про що повідомити населення“, а після формування резервних сотень Державної варти „розпустити при першій можливості „карні загони“. Він також визнавав доцільним доручити Військовому міністерству наступне:

Ввійти в Раду Міністрів із проханням не затверджувати кредитів на „приватні охоронні загони“, так як вони повинні утримуватись на кошти місцевих організацій, і повідомити міністра внутрішніх справ, що відомості для Ради Міністрів про приватні охоронні загони повинні бути в МВС, позаяк ці загони керуються повітовими старостами.

Детальний аналіз робився і настроям в армії. Наприклад, 14 вересня 1918 року начальник оперативного відділу українського Генштабу полковник Є. Мешковський доповів військовому міністру:

Реорганізація Запорізької дивізії закінчена й, за існуючими повідомленнями, 1-й і 2-й Запорізькі полки, гарматні частини надійні, а 3-й Запорізький, 4-й Гайдамацький і кінно-козачий полки – під сумнівом.

Постало питання, „чи можна їх залишати, чи треба їх розформувати“. Вирішили замінити деяких командирів. Втім, під час очолюваного Директорією повстання, Запорізька дивізія так і не стала опорою гетьманської влади. Нові старшини не змогли змінити антинімецьких і антигетьманських настроїв, що переважали серед більшості особового складу дивізії.

У спогадах, присвячених командирів, сотник Є. Маланюк писав:

Сувору дисциплінованість чисто військового, зимного й світлого розуму, солідний науковий багаж, і дійсно геніальна пам'ять – ось його найбільш яскраві прикмети, що не перешкождали йому бути більше, ніж старшиною Генерального штабу. На мій особистий погляд, полковник Мешковський був своєю вдачею скорше командиром, начальником, аніж шефом штабу – наукової лабораторії. У нього була занадто сильна, занадто нееластична для старшини Генштабу воля чисто полководческого типу.

Після початку протигетьманського повстання, полковник Мешковський вирушив до Одеси, але ледь добрався до Фастова, як був „заподозрений у федеративних симпатіях“ і заарештований повстанцями. Звільнили Євгена Васильовича після звернення до Головного Отамана Василя Тютюнника, який ще недавно служив у підпорядкуванні Мешковського.

У той час революційно налаштоване командування військ Директорії з підозрою ставилося до колишніх офіцерів-гетьманців. Мешковському та ще декільком командирам допомогло те, що молодій армії Західно-Української Народної Республіки бракувало досвідчених старшин-генштабістів.

10 грудня 1918 року генерал-хорунжий Михайло Омелянович-Павленко прийняв командування Українською Галицькою Армією (УГА), а полковник Євген Мешковський очолив штаб цієї армії. Згодом Михайло Володимирович згадував:

Я й полк. Мешковський опинилися в умовах, до яких ми не були звичаєні. Крім того, що ми не розуміли чужих термінів, ми зіткнулися з іншим розумінням речей у питаннях оперативного характеру та військово-організаційного порядку.

Через декілька днів командарм захворів і „весь тягар праці, як також ініціатива впали на полковника Мешковського“. За вирішенням нагальних справ до начальника штабу зверталися як військові, так і цивільні. І він допомагав – кому словом, а кому й ділом. Західноукраїнський громадський діяч, письменник Андрій Чайковський писав:

Мешковський – мужчина рослий, статний, в однострою російського полковника, говорив дуже гарно по-українськи й говорив військовим стилем так, наче стріляв із кріса, значить, що сказаного слова ніколи не завертає. Така мова може заімпонувати.

Парад військ УНР у Києві
19 грудня 1918 р.

Та все ж основним внеском Мешковського в розбудову Української Галицької Армії було те, що під його безпосереднім керівництвом у січні 1919 року розпочато корінну реорганізацію військових формувань. Власне, створено нову Українську Галицьку Армію з чіткою структурою. В її основу покладено три корпуси, до яких входили чотири піхотні бригади. Кожна з них мала від трьох до п'яти піхотних куренів, полк артилерії, сотню кінноти, технічну сотню, сотню зв'язку й допоміжні формації (санітарні, інтендантські і т. д).

Незважаючи на успіхи в організації армії, Мешковський був начальником штабу всього декілька місяців. Лев Шанковський переконаний, що Євгена Васильовича усунули з посади через успішну спецоперацію ворожих спецслужб. Вони ширили серед галичан чутки, мовляв, їхній начальник штабу – поляк, який шпигує на користь своєї Батьківщини. Та справжню причину відставки виклав Омелянович-Павленко:

Німців-штабістів старшинський склад армії розумів далеко краще, часто з півслова. Відібрати від армії німецьких командантів і штабовців – це означало би зробити крок назад у справі організації наших сил, а може навіть і зруйнувати все. Лишалось одно: закликати на начальника штабу людину, що логічно завершила б те, що вже фактично існувало. Власне це, а ніщо інше було головною підставою заміни полк. Мешковського іншим старшиною, штабовцем західної школи.

Повернувшись із Галичини, 26 лютого 1919 року полковник Євген Мешковський очолив штаб Південно-східної групи. Він був одним із небагатьох старшин групи, що мали належну військову освіту, тому через декілька тижнів отримав посаду начальника штабу Східного фронту Дієвої армії УНР.

Сучасники відзначали здатність Мешковського позитивно впливати на революційно налаштованих підлеглих. А їх вистачало. Адже загони Південно-східної групи формувалися з партизанських ватаг. Проте й він змушений був визнати:

У своєму тилу сил не маю, як не маю взагалі військ, а лише недисципліновані банди з дуже поганим, із військового боку, складом старшин, з яких більшість – кустарі військової справи, до того ж багато з них ще й шкурники. З таким військом, переконаний, не лише неможливо перейти в наступ, але й вести оборону, бо до пасивної оборони козацтво групи ще менше здатне, ніж для штурму окопів.

А після поразки під Вінницею й Жмеринкою Східний фронт фактично перестав існувати як бойова одиниця.

Долучився до цього й відомий отаман Волох. 21 березня 1919 року на нараді за участю більшості командирів-запорожців та начальника штабу Східного фронту Є. Мешковського запропонував підписати складений ним універсал про визнання радянської влади. Оскільки нарада проходила в присутності вірних Волоху озброєних гайдамаків, підписали майже всі, за винятком Є. Мешковського та М. Воскобійника. Євген Васильович не з'явився. Більше того, з метою зірвати переговори Волоха з більшовиками 29 березня за його наказом не вражені волохівщиною частини обстріляли позиції червоних. Мети було досягнуто.

Наступ більшовиків, невдачі на фронті, політичний авантюризм деяких отаманів – це ті чинники, які прискорили переговорний процес із румунами стосовно переходу українських частин через їхню територію в Галичину, а звідти – на з'єднання з основними силами Армії УНР. До Кишинева терміново відбула делегація на чолі з Мешковським. 14 квітня українці отримали так очікуваний дозвіл на евакуацію частин до Бессарабії.

Через декілька днів українські частини переправилися на румунський берег Дністра. Відразу після переходу кордону на них чекала несподіванка: українські вояки були роззброєні й попереджені про те, що військового майна на кордоні з Галичиною вони не отримають. Полковник Мешковський, маючи моральні зобов'язання перед підлеглими, висловив протест. Він намагався переконати, що „ці війська в жодному разі не буде використано для боротьби з поляками на жодному з фронтів, [так як] вони будуть спрямовані для боротьби виключно з більшовиками“. Румунська сторона, посилаючись на ноту польського уряду, була невблаганною.

Невдовзі обеззброєні українці повернулися на Батьківщину. А полковника Мешковського, що залишився для переговорів щодо повернення зброї та військового спорядження, було призначено військовим представником Української Народної Республіки у Румунії.

У липні 1919 року армія зазнала реформування. Наприкінці місяця новим командуючим Дієвої армії УНР призначено Василя Тютюнника. Тоді ж Волинську групу очолив Георгій Бонч-Осмоловський, а Євген Мешковський прийняв командування штабом групи. Його однокласники по академії, Володимир Сальський та Віктор Куш, у цей час очолювали Запорізьку групу. Щойно призначений 1-м генерал-квартирмейстером Микола Капустянський так характеризував колишнього однокашника:

Справжній богатыр тілом і духом, людина нестримної енергії, великої працездатності й лицарської вдачі. Надмір енергії навіть трохи шкодив йому. За всяку працю Євген Васильович хапався сам; правда, все кипіло в його руках, але підлеглі при звичаювалися покладатися на свого начальника, і, коли він відходив від праці, то справи гальмувалися.

Волинська група брала активну участь у серпневому переможному наступі українських військ. Та щойно більшовики залишили Київ, як з'явився новий ворог – денікінці. Провідники нації виявилися не готовими до війни на декілька фронтів. Відтак, у першій половині вересня вище політичне та військове керівництво Української Народної Республіки зволікало з рішучими діями проти Збройних сил півдня Росії. Тому начальник штабу Волинської групи полковник Є. Мешковський 13 вересня просив у начальника оперативного відділу штабу Дієвої армії УНР полковника М. Капустянського докладніших вказівок стосовно того, як діяти в разі наступу білогвардійців. На що той відповів, що штаб Дієвої армії політикою не займається – на це є уряд та Головний Отаман, але якщо „добровольці силою будуть займати наші передові пункти, то давати опір“. Минув тиждень. Волинська група готувалася рішучим ударом зупинити наступ білогвардійців з Одеси і здобути Саврань. Втім, 21 вересня командувач армії попередив Бонч-Осмоловського: „На південь наступу не провадити“. За таких умов полковник Мешковський у телефонній розмові з командувачем армії вкотре бажав конкретних роз'яснень: „Що нам добровольці, бо частини в розгубленості. Відозва уряду й Головного Отамана носить характер тільки відозв, а не наказів. Складається враження, що на верхах не знають, що їм робить“. На що Василь Тютюнник відповів: „Добровольча армія є ворожа УНР, і тому ми фактично в стані війни з цією армією“. До вечора 22 вересня білогвардійців було вибито зі Саврані та Кам'януватой. Але вже наступного дня керівництво Армії УНР зазнало великих змін: наказом від 23 вересня 1919 року С. Петлюра звільнив із посади командувача армії полковника В. Тютюнника, призначивши військовим експертом дипломатич-

ної місії УНР в Польщі. Щоправда, через „хворобу“ за кордон він так і не поїхав. Новим командувачем армії став полковник В. Сальський. 29 вересня полковник Загородський замінив на посаді командувача Волинської дивізії Бонч-Осмоловського. Були й інші зміни.

Через півтора місяці, 10 листопада 1919 року, Василь Тютюнник повернувся на посаду командувача армії. Ще через десять днів новим начальником штабу армії став полковник Євген Мешковський. То були неймовірно драматичні часи для українського війська. Не минули вони й новопризначених воєначальників. На військову нараду 4 грудня обидва прибули хворими на тиф. В. Н. Тютюнник та Є. В. Мешковський підтримали пропозицію Ю. Тютюнника, М. Омеляновича-Павленка, О. Загородського про продовження боротьби партизанськими методами. Згідно з підписаним ними наказом, 6 грудня розпочався героїчний рейд на окуповані чужинцями українські землі. Лише після цього важкохворих полковників Василя Тютюнника, Євгена Мешковського та Андрія Мельника було переправлено до зайнятого поляками Рівного. Після тривалого лікування лікарі з 39-го епідеміологічного шпиталю Війська Польського врятували життя Євгену Мешковському та Андрію Мельнику. Василь Тютюнник помер у ніч із 18 на 19 грудня 1919 року, так і не прийшовши до тями.

Після одужання полковник Мешковський повернувся до української армії на посаду начальника мобілізаційної управи Генерального штабу УНР. Першочерговим завданням Євгена Васильовича було укомплектувати козаками та старшинами ті дивізії Армії УНР, що готувалися спільним походом польсько-українських військ вирушити проти більшовиків.

Наприкінці травня 1920 року генерал-хорунжий Володимир Сінклер прийняв командування Генеральним штабом УНР, а полковник Євген Мешковський, очоливши перше генерал-квартирмейстерство, фактично став його правою рукою. Євген Васильович відповідав за оперативну підготовку ведення бойових дій. Для цього мав у підпорядкуванні три управи: розвідувальну, геодезичну і, власне, оперативну.

Влітку 1920 року українські урядові та військові установи швидко міняли місця розташування: Вінниця, Жмеринка, Проскурів... Ось і цього разу, щойно виникла загроза оточення більшовиками Проскурова (нині м. Хмельницький), як українські установи були евакуйовані. Полковник Мешковський залишив місто разом із старшинами Генерального штабу. Вранці 6 липня поблизу Чорного Острова, що за 20 кілометрів від Проскурова, штабний поїзд атакували червоноармійці. Зав'язався запеклий бій. Згодом Єлизавета Прокопович (Мешковська) писала:

Залишивши при потязі підполковника Чабанівського (начальника оперативного відділу Генштабу УНР. – **О. Ш.**), полковник Мешковський

**Могила Генерального штабу
генерала Є. Мешковського
2008 р.**

**Надмогильна плита Євгена
Мешковського
2008 р.**

із гвинтівкою в руках на чолі своєї лави став наступати на головні ворожі сили (1-й кінний полк) у напрямку на станцію Чорний Острів. Сильним вогнем із гвинтівок примусив большевицьку кінноту відступити... Полк. Мешковський переслідував їх, аж поки упав, поранений у стегно й руку.

З поля бою його виніс сотник Чистосердов²⁹.

Першу медичну допомогу надали дружина та надісланий польським командуванням фельдшер. Далі на полковника чекала переправа до Проскурова, а звідти – до госпіталю, що розташовувався у Тернополі. Висланий за раненим поїзд, побоюючись обстрілу, зупинився за декілька кілометрів від місця бою. Зі спогадів М. Капустянського:

Раненого полковника поклали на залізничну дрезину, і пані Мешковська при допомозі двох козаків потягла її по рейках. Залізничну колію видно як на долоні, обстріл триває далі. Козаки лишають дрезину та ховаються від куль за залізничним насипом. Бідоласна пані Мешковська перевтомлена, в тяжкій розпуці тягне далі дрезину. Не раз і не двічі зупинялася, її серце ось-ось розірветься від напруження, але треба рятувати коханого чоловіка, бо буде запізно...

²⁹ 1922 року підполковник Андрій Чистосердов одружився зі сестрою генерала Наталею Мешковською.

Полковника доставили до лікарні в Тернополі аж через три дні. За цей час Євген Васильович втратив багато крові. Почалася гангrena. Щоб врятувати життя, лікарі ампутували поранену ногу. Впродовж операції він тримав руку дружини. Згодом вона згадувала:

З операційного стола треба було перекласти полковника на носилки, й санітари не могли з тим справитися, тоді полк. Мешковський сказав: „Чекайте, я сам“, – і, на велике здивування хірурга, піднявся на ліктях і пересунувся на носилки. Хірург, не вірячи своїм очам, промовив: „Такого я ще в житті не бачив!“ Віднесли його на ліжко, й за цілий час тяжкої хвороби жодного стогону не вирвалося з могутніх грудей. Коло одинадцятої години хірург прийшов подивитися на рану, але нічого не сказав. Після того полк. Мешковський попросив сотн. Чистосердова, який цілий час не покидав його, піти до лікаря й запитати, чи з ним дуже погано. Повернувшись, сотн. Чистосердов сказав, що лікар знайшов, що його стан покращав. Але насправді лікар сказав, що нема жодної надії, бо зараження пішло далі.

Жити йому залишалося менше години...

Тридцятивосьмирічний полковник „помер тихо, майже непомітно“ опівдні 9 липня 1920 року. Поховали Євгена Васильовича Мешковського 11 липня на Микулинецькому кладовищі в Тернополі. Останню шану полковнику Мешковському прийшли віддати тернопільці та військові, переважно польські, бо українські уже відступили. На свіжу могилу лягли вінки від Головного Отамана військ УНР, генерального штабу та його відділів, польського генерала Ромера, який поважав полковника – навіть запрошував на засідання свого штабу, а коли трапилася трагедія, саме він розпорядився надати один із вагонів потягу пораненому та його дружині.

Через рік наказом від 9 липня 1921 року Головний Отаман С. Петлюра та виконуючий обов'язки військового міністра й командувача армії В. Сальський посмертно присвоїли Євгену Васильовичу Мешковському звання генерал-хорунжий Армії УНР зі старшинством з 9 липня 1920 року, відмітивши:

Полковник Мешковський всю свою працю, свій досвід, знання та енергію вклав у наше святе національне діло й багато спричинився до успіхів, що ми мали у своїй завзятій боротьбі. Лицарською смертю (...) зазначив свою високопатріотичну, віддану Українському народові службу.

А невдовзі на могилі родина мала звести „капличку в українському стилі“. Колишній член уряду УНР, архітектор Сергій Тимошенко навіть виконав проект. Але за браком коштів встановили лише надмогильну плиту з простим, але промовистим написом, який зберігся до нашого часу:

Генерального штабу генерал Євгеній Васильович Мешковський, род. 12 лютого 1882 року, лицарсько поляг 9 липня 1920 року від ран, одер-

жаних у жорстокому бою з ворогом 6 липня 1920 року під Чорним Островом.

* * *

...Поховавши чоловіка, Єлизавета Мешковська повернулася лікувати хворих та поранених бійців 2-ї Волинської дивізії Армії УНР. А опинившись на чужині, працювала в українських громадських установах. Тут, на еміграції, вийшла заміж за колишнього Голову Ради Міністрів УНР В'ячеслава Прокоповича. Але це вже було інше життя, в іншій країні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні матеріали

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 467. – Арк. 141.
2. ЦДАВО України Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 38–41, 45, 46, 156–156 зв.
3. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 76–78, 241, 242.
4. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 215.
5. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 37.
6. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 339. – Арк. 3.
7. ЦДАВО України. Ф. 2249. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 25, 53.
8. ЦДАВО України. Ф. 2249. – Оп. 1. – Спр. 2а. – Арк. 14.
9. ЦДАВО України. Ф. 2586. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 102.
10. ЦДАВО України. Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 126.
11. ЦДАВО України. Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 6 зв.
12. ЦДАВО України. Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 48 зв.

Спогади

13. Героїчний бій під Чорним Островом. – Торонто, 1961. – 105 с.
14. **Зубенко І.** Полковник Євген Мишківський // Наші лицарі й мученики. – Каліш. – 1923. – Ч. 2. – С. 15–16.
15. **Капустянський М.** Бій під Чорним Островом // Героїчний бій під Чорним Островом. – Торонто, 1961. – С. 62–66.
16. **Козьма О.** Генерал Є. Мешковський в Києві (Мій персональний спомин про генштабу полковника Є. Мешковського) // Героїчний бій під Чорним Островом. – Торонто, 1961.
17. **Мазепа І.** Україна в огні і бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – С. 137, 211, 324.
18. **Маланюк Є.** Андрій Мельник (Уривок зі спогадів) // Непогасний огонь віри. Збірник на пошану полковника Андрія Мельника, голови Проводу Українських Націоналістів. – Париж: Націоналістичне видавництво в Європі, 1974. – С. 76.

19. **Маланюк Є.** Євген Мешковський // Україна. 1919 р.: **Капустянський М.** Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році. **Маланюк Є.** Уривки зі спогадів. Документи та матеріали: документально-наукове видання. – К.: Темпора, 2004. – С. 291–307.
20. **Маланюк Є.** Під свіжим враженням // Героїчний бій під Чорним Островом. – Торонто, 1961. – С. 36–61.
21. **Омелянович-Павленко М.** Спогади українського командарма. – К.: Планета людей, 2002. – С. 97–103, 111, 122, 133, 196, 197, 236, 241.
22. **Прокопович Є.** Життєпис генерала Є. Мешковського // Героїчний бій під Чорним Островом. – Торонто, 1961. – С. 5–36.
23. **Чайковський Андрій.** Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р. – www.lib.proza.com.ua/book/1274.
24. **Чистосердів А.** Враження зблизька // Героїчний бій під Чорним Островом. – Торонто, 1961. – С. 93–97.

Довідкова література

25. Общий список офицерских чинов русской императорской армии. Составлен по 1-е января 1909 г. – С.-Петербург: Военная типография (в здании Главного Штаба), 1909. – С. 453.
26. Список Генерального штаба. Исправлен на 01.06. 1914. – С.-Пб. – 1914. – С. 649.
27. Список Генерального штаба. Исправлен на 01.01.1916. – Петроград, 1916.
28. Список Генерального штаба. Исправлен на 03.01.1917. – Петроград. – 1917. – С. 131.

Монографії, статті

29. **Генерал Є.** Мишківський // Око. – Каліш, 1921. – Ч. 21.
30. **Єрошевич П.** З боротьби українського народу за свою незалежність // За державність. – 1939. – № 9. – С. 41.
31. **Капустянський М.** Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році: Короткий військово-історичний огляд у 2 кн. – 2-е вид. – Мюнхен, 1946 р. – Кн. 1. – С. 4. – Кн. 2. – С. 149.
32. **Ключенко О.** Генеральна булава УГА // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 4. – С. 5–10.
33. **Ключенко О.** Генеральна булава УГА // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 10. – С. 4–7.
34. **Литвин М.** Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998. – С. 144.
35. **Тинченко Я.** Лицар без страху та закиду. – Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. – К.: Тиражувальний центр УРП, 1995. – Ч. 1 (біографічно-довідкова). – С. 132–134.
36. **Удовиченко О.** Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. – К.: Україна, 1995. – С. 167.
37. **Шанковський Л.** Українська Галицька Армія. Військо-історична студія. – Львів, 1999. – С. 55.

Розділ 3

**УРОДЖЕНЦІ ЧЕРКАЩИНИ, ПІДВИЩЕНІ ДО ГЕНЕРАЛЬСЬКИХ ЗВАНЬ
У ПЕРІОД ІНТЕРНУВАННЯ АРМІЇ УНР У 1921-1924 РР.**

З КОГОРТИ ЗАЛІЗНИХ

**Генерал
Володимир Ольшевський**
1920-ті рр.

Рід Ольшевських тісно пов'язаний із Уманщиною. Згідно з реєстром уманської шляхти, укладеним 1803 року проводирем дворянства Уманського повіту Піонтковським, дворянство Ольшевських було визнане Волинським дворянським зібранням.

Згідно з військовими документами, майбутній захисник Української Народної Республіки Володимир Антонович Ольшевський народився в Умані 16 червня 1873 року у сім'ї чиновника.

Незважаючи на те, що в місті було досить навчальних закладів, батьки відправили Володимира на навчання до Златополя Чигиринського повіту (від 1959 року у складі м. Новомиргород Кіровоградської області). Після закінчення Златопільської чоловічої гімназії, юнак деякий час студіював медицину і слухав лекції на фізико-математичному факультеті

Київського університету святого Володимира. Та доля визначила йому тернистий шлях військового.

Після двох років навчання в Київському піхотному юнкерському училищі 1901 року підпрапорщик Володимир Ольшевський відбув для подальшого проходження служби до 131-го піхотного Тираспольського полку, який постав 1863 року на базі Волинського резервного піхотного полку. Від листопада 1904 року і до 14 жовтня 1905 року підпоручик Ольшевський брав участь у Російсько-японській війні у складі 21-го Східносибірського полку. Втім, до 131-го піхотного Тираспольського полку повернувся лише 2 липня 1906 року. Станом на 1 січня 1909 року штабс-капітан 131-го Тираспольського пол-

ку Володимир Ольшевський мешкав у Києві за адресою: вулиця Львівська, 72. Одним із його підлеглих у цей час був підпоручик Євген Мошинський, майбутній військовий прокурор Армії УНР.

Після початку Першої світової війни з кадрів 131-го піхотного Тираспольського полку командування сформуvalo 279-й піхотний Лохвицький полк. 17 серпня 1914 року Володимир Ольшевський прийняв командування 4-им батальйоном цього полку. А вже через два місяці, 10 жовтня, щойно підвищений у званні капітан Ольшевський, отримав перше серйозне поранення кулею навиліт у ліве плече. Вилікувавшись, знову в бій. І знову важке поранення. На цей раз у ліве стегно.

Знак 131-го піхотного Тираспольського полку

Володимир Антонович Ольшевський не ховався від куль. Хоробрість та командирський хист були високо поціновані командуванням. 6 листопада 1915 року він був достроково підвищений до чину підполковника. А ще через місяць прийняв командування півбатальйоном 75-го маршового батальйону. 30 червня 1916 року командування перевело підполковника Ольшевського до 8-го запасного піхотного полку командувати батальйоном. Але не минуло й півроку, як Ольшевського знову перевели на аналогічну посаду до 278-го піхотного Кромського полку, яким командував майбутній командир запорожців полковник Костянтин Прісовський. 25 бе-

резня 1917 року підполковник Ольшевський отримав підвищення у званні та несподіване для піхотинця призначення – командир окремого дивізіону 2-го Запасного кавалерійського полку.

Весною 1918 року Володимир Ольшевський твердо вирішив захищати незалежність України, про що подав рапорт Військовому міністерству Української Народної Республіки. Його бажання не змінилося й після приходу до влади Гетьмана П. Скоропадського. У молодій українській армії Володимир Антонович почергово командував куренями спочатку 27-го Козелецького полку, що розташовувався у Чернігові, а потім – 21-го пішого Сквирського полку армії Української Держави. Останній було створено на базі 132-го Бендерського полку в Києві. 10 липня полковник Ольшевський отримав наказ відбути до Харкова і прийняти командування 53-ім Харківським українським кадровим полком. Втім, Гетьман задовольнив рапорт В. А. Ольшевського й залишив його служити в Києві помічником командира 19-го Овруцького полку (колишній 129-й Бессарабський).

На початку протигетьманського повстання полк Ольшевського було скеровано проти військ Директорії. Але, не бажаючи воювати проти своїх, 19-й Овруцький полк повернувся у Київ.

Із приходом до влади Директорії 7-му кадрову дивізію, до якої входив 19-й піший Овруцький полк, очолив старшина військового часу М. Шаповал, полковник В. Ольшевський був його заступником. На початку лютого очолюваний Ольшевським полк брав участь у боях за Бердичів. Проте в березні під натиском ворога 7-й кадровій дивізії довелося відступати до Жмеринки, де й сталася сумнозвісна Жмеринська катастрофа: червоноармійці прорвали фронт і потужним ударом на Жмеринку роз'єднали армію УНР на дві частини. Полк Ольшевського, як і вся група Миколи Шаповала, потрапив в оточення. Лише у квітні вони перейшли Збруч і опинилися на території Галичини. Група Шаповала перейшла в підпорядкування Української Галицької Армії під назвою 16-го загону (бригади). Полковник Ольшевський очолив 3-й курінь загону, що складався з залишків 7-ї дивізії.

Наприкінці травня 16-й загін спробував звільнити Кам'янець-Подільський від ворога, але зазнав нищівної поразки. Ті частини, що залишилися, командування переформувало на 3-ю дивізію. Новим командиром поставлено полковника О. Удовиченка, а його заступником призначено полковника В. Ольшевського.

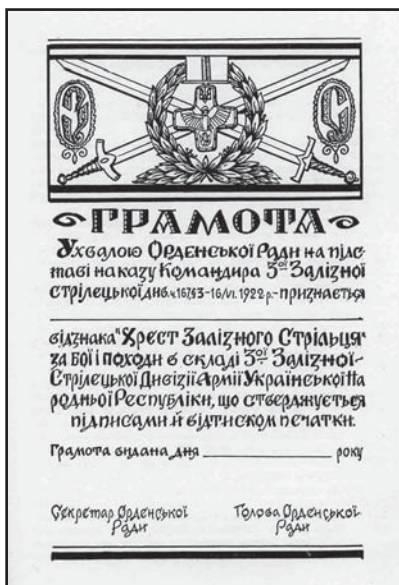
Одну з перших перемог здобула дивізія в бою за подільське містечко Шатава, яке знаходилося за 17 верст від повітового Кам'янця-Подільського. Чимала заслуга у цьому була В. А. Ольшевського. Полковник О. Вишнівський згадував:

Під градом куль і гарматним обстрілом він ішов за лавами, як ніби на прогулянці, ні разу навіть злегка не схиливши голови, назустріч можливій смерті. Команди подавав голосом спокійним, але твердим. Незважаючи на гарячий бій, я з насолодою подивляв його відвагу й присутність духу.

Та найблискучіше проведеною операцією був штурм та утримання вузлової залізничної станції Вапнярка, яка мала величезне стратегічне значення. Червоному командиру Йоні Якіру так і не вдалося захопити станцію. Більше того, саме тут його група зазнала ганебної поразки, а 3-тя дивізія отримала назву „Залізної“.

3-тя Залізна дивізія Армії УНР боролася, як проти червоних, так і проти білих ворогів державної незалежності України. У цій нерівній боротьбі вона втратила сотні хоробрих бійців. Українці відступали на захід. Свідок згадував:

Під час відступу пошесть тифу шаліла з новою силою, зменшивши бойовий склад дивізії до кількесот багнетів... Хворих, тяжкий стан яких не давав можливості брати їх з собою, залишали в селах, на підлогах се-

**Хрест та нагородна грамота
3-ї Залізної стрілецької дивізії
(„Хрест залізного стрільця“)
1922 р.**

лянських хат і в стодолах, в тифозній гарячці, без лікарської опіки, в повному розумінні цього слова – на ласку Божу... Хворих із не таким тяжким станом везли на селянських возах у дивізійному обозі. Померлих по дорозі ховали на полянах і край лісу. По березових хрестах на цих могилах можна було легко прослідити тернистий шлях відступу дивізії...

Не минула ця страшна хвороба навіть командира дивізії Олександра Удовиченка. Відтак полковник Ольшевський, як старший за посадою, понад місяць виконував обов'язки командира 3-ї Залізної дивізії. Проте напередодні Першого Зимового походу командування призначило новим командиром дивізії полковника Трутенка, що було несподіванкою для багатьох дивізійників. Володимир Ольшевський залишився його заступником.

Так і вирушили у легендарний Перший Зимовий похід, не здогадуючись, які випробування чекають на дивізію попереду. 26 грудня „залізні“ були розбиті білогвардійською кіннотою. Ті, хто вцілів, були згуртовані полковником Стефановим у 3-й кінний полк. Тепер уже колишній командир дивізії полковник Трутенко 4 січня 1920 року очолив Липовецький гарнізон, а Володимир Антонович Ольшевський – Уманський.

Командири 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР.

Зліва направо: полковник Г. Чижевський, сотник П. Коваленко, генерал О. Удовиченко, полковник В. Ольшевський та полковник П. Харченко 1920 р.

На зламі 1919–1920 років Умань стала чи не найважливішим політичним центром Української Народної Республіки. Саме тут видано двадцятитисячним накладом п'ять чисел газети „Україна“, 200 тисяч відозв „До інтелігенції України“, „Селяне!“, „Офицерам, казакам и солдатам Добровольческой армии“. Чимала заслуга в поширенні українських державотворчих ідей та у військовій підтримці бойових дій армії на Уманщині належала колишньому державному інспектору Запорізької групи, а тепер повітовому комісару Петру Дерещуку та начальнику гарнізону Володимиру Ольшевському. Командувач армії М. В. Омелянович-Павленко писав:

Вони жваво почали свою роботу з організації Уманщини. Внаслідок зазначеної жвавої праці армія наша придбала перших охочих партизанів; загалом, усе утворювало добру атмосферу, й багатьом здавалося, що з Уманщини розпочнеться знову державно-організаційна праця на всю Україну.

Працювати Дерещуку й Ольшевському було легко ще й тому, що обидва, як відомо, походили з Уманського повіту.

У середині січня більшість Уманського гарнізону була по-зрадницькому обеззброєна й ув'язнена червоними козаками отамана Волоха. Серед заарештованих був і полковник В. А. Ольшевський. За спо-

**Старшини конвою командуючого Армією УНР М. Омеляновича-Павленка:
Шостаківський, Рожко-Орлянський, Самойлович,
Шейко – начальник конвою, Водзинський**
Весна 1920 р.

гадами командарма Омеляновича-Павленка, звільнили Володимира Антоновича 19 березня 1920 року, після повернення до Умані українських військових частин. Із 25 березня Ольшевський служив булавним старшиною штабу Волинської дивізії.

Перший Зимовий похід закінчився 6 травня 1920 року з'єднанням із польсько-українським військом, яке повернулося в Україну під гаслом „За нашу і вашу свободу!“. У складі 6-ї польської армії рухалася очолювана Олександром Удовиченком 2-га стрілецька дивізія, якій після переформування повернуто попередню назву – 3-тя Залізна дивізія. Командиром залишився полковник Удовиченко, який 1 червня 1920 року покликав у заступники полковника Ольшевського. Згодом Олександр Іванович Удовиченко згадував:

У праці комдива значну роль відігравав його помічник, полковник Ольшевський. Був це кадровий старшина передреволюційної російської армії, з досвідом Першої світової війни. По вдачі енергійний і витривалий, трохи млявий, але, разом із тим, у потрібний момент завзятий. Своїм віком був значно старший від свого побратима по зброї, командира дивізії. Його сиве волосся й завжди надзвичайне опанування під час найбільше критичних моментів бойового життя дивізії викликали велику до нього повагу як старшини, так і козаків. У той час він мав біля 50 років жит-

Бойовий прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР
1922 р.

тя. Не менш імпонував дивізії і його кінь. Коли полковник наближався зі своїм ординарцем до якогось полку на своєму сивому коні, то на спостережних пунктах іще здалеку пізнавали полковника Ольшевського: „Це старий на своєму сивому!“... Був це великий український патріот, відданий своєму обов'язкові, бойовий і надійний старшина, лицар без страху та й закиду.

Саме генералу О. Удовиченку, його заступникам полковникам М. В'яземцеву та В. Ольшевському, начальникові штабу М. Пересаді-Суходольському, іншим старшинам і козакам довелося у боях доводити незламність духу та вірність ідеї. Ось чому бойовий прапор 3-ї Залізної дивізії став священною реліквією й символом історії української державності. Довгі десятиліття він зберігався в храмі-пам'ятці святого апостола Андрія Первозванного в головній резиденції Української Автокефальної Православної Церкви в містечку Саут Бавнд Брук неподалік Нью-Йорку. Реліквію завжди несли перед трунами померлих закордонних президентів УНР та ветеранів збройної боротьби за незалежність України. 1992 року глава УАПЦ Патріарх Київський і всієї України Мстислав (Скрипник) передав прапор 3-ї Залізної дивізії новоутвореній українській армії. Тепер бойовий прапор 3-ї Залізної зберігається в музеї Збройних сил України.

Наприкінці збройної боротьби заступник командира 3-ї Залізної дивізії Армії УНР Володимир Ольшевський, як і під час Першого Зимового походу, тимчасово обіймав військово-адміністративну посаду – був начальником залоги (гарнізону) в Кам'янці-Подільському. Інтер-

**Володимир Ольшевський (у центрі) серед інтернованих
морських піхотинців Армії УНР
1921 р.**

нування зазнав у званні полковника. 1923 року підвищений у генерал-хорунжі (зі старшинством із 6 жовтня 1920 року).

Після ліквідації таборів інтернованих, із 1924 року, жив у польських містах Лодзі та Познані. Помер шістдесятирічний генерал-хорунжий Армії УНР Володимир Антонович Ольшевський 7 липня 1933 року в Познані.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні матеріали

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 87–88.
2. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 653. – Арк. 57–60, 104.
3. ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 1.
4. ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 9.
5. Державний архів Київської області. – Ф. 782. – Оп. 3. – Спр. 138.
6. Державний архів Черкаської області. – Ф. 931. – Оп. 1. – Спр. 2359.
7. Российский государственный военно-исторический архив (далі РГВИА). – Ф. 409. – Оп. 1. – П/с 93–349. – Лл. 1–6.
8. РГВИА Ф. 2745, 131-й пехотный Тираспольский полк, 1864–1917 гг. – 66 ед.хр.
9. Biblioteka Narodowa w Warszawie. – М/ф № 87542. – Арк. 358.

Спогади

10. **Вишнівський О.** До історії Синіх і Залізних // За Державність. – Варшава. – 1937. – Ч. 7. – С. 68–101.
11. **Омелянович-Павленко М.** Спогади українського командарма. – К., 2002. – С. 253, 332.

Довідкова література

12. Общий список офицерских чинов русской императорской армии. Составлен по 1-е Января 1909 г. – С.-Петербург: Военная типография (в здании Главного Штаба). 1909. – С. 318.
13. Памятная книга Киевской губернии на 1914 год. – Киев, 1914. – С. 64
14. **Михайлов М. В.** История 131-го пехотного Тираспольского... полка, бывшего Пермского, а также Московского и Волынского пехотных полков. – К., 1900. – XVIII. – 367 с.; 66 л. карт, портр.

Монографії, статті

15. **Удовиченко О.** Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. – 264 с.; 1982. – Т. 2. – 230 с.

Розділ IV

**УРОДЖЕНЦІ ЧЕРКАЩИНИ, ПІДВИЩЕНІ ДО ГЕНЕРАЛЬСЬКИХ ЗВАНЬ
ПІСЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ ТАБОРІВ ІНТЕРНОВАНИХ**

ЗВИВИСТІ ШЛЯХИ КОМАНДИРА

Борис Барвінський
1943 р.

28 жовтня 1889 у священика села Грищинці Канівського повіту Київської губернії Федора Григоровича Барвінського та його дружини, Євгенії Костянтинівни, народився син Борис. Досягнувши підліткового віку, хлопець не вагався з вибором професії, пішов батьковим шляхом. Здавалося, майбутнє вирішене. Адже, закінчивши духовну семінарію, відпрацював обов'язковий учительський ценз. Але Борис Федорович Барвінський священиком так і не став – був призваний до війська.

1915 року він закінчив 1-шу Київську школу прапорщиків, а незабаром ще й школу ротних командирів Західного фронту, що знаходилась у білоруському містечку Вілейка. Службу в російській армії завершив у травні 1917 року поручиком 225-го піхотного Лівнинського полку російської армії.

Під час формування в Києві Українським військовим клубом імені Павла Полуботка Першого українського козацького полку імені Богдана Хмельницького, Барвінський очолив 12-ту сотню. Згідно з ухвалою 1-го Всеукраїнського військового з'їзду в травні 1917 року в полку служило 3 400 козаків та офіцерів.

На початку січня 1918 року Б. Ф. Барвінський очолив київський робітничий полк Вільного Козацтва. Якщо Перший український козацький полк імені Богдана Хмельницького був національною військовою частиною, то полк Вільного Козацтва був швидше загоном самооборони, який ґрунтувався на традиціях старовини. Але в умовах більшовицько-української війни взимку 1918 року він виконував функції регулярних частин і проявив неабияку бойову міць у обороні Києва від червоних військ Муравйова.

Загін охорони Уряду УНР
1919 р.

Після утвердження в Києві влади Центральної Ради Української Народної Республіки Борис Барвінський опинився на півдні України. Із березня 1918 року служив військовим комендантом Дніпровського повіту Таврійської губернії.

Восени повернувся до столиці Української Держави. У другій половині листопада Барвінського призначили помічником коменданта Київської губернії. А з липня 1919 року – помічником командира 3-го рекрутського пішого Січового полку Армії УНР. Проте, вже у листопаді того ж року через хворобу він опинився в селі Вчорайше тоді Сквирського повіту, а тепер Ружинського району Житомирської області.

На початку червня 1920 року сотник Б. Барвінський служив заступником начальника охорони Головного Отамана Симона Петлюри Миколи Чеботаріва. Це був військовий підрозділ із широкими повноваженнями й функціями.

Після поразки Армії УНР штаб охорони Головного Отамана був інтернований і якийсь час знаходився у таборі, що розташовувався в польському містечку Олександрів. З роками еміграційні урядові та військові штати значно скоротилися, але на розвідку та контррозвідку продовжували покладати неабияку надію. Як і раніше, цими питаннями займалася друга секція Генерального штабу. З кінця 1926 по січень 1928 років її роботою керував полковник Микола Чеботарів. До роботи військової спецслужби прямий стосунок мав і підполковник

Барвінський, який у 2-му відділі штабу Військового міністерства УНР відповідав за зв'язок із підпільними організаціями в радянській Україні.

У 1928 році Борис Барвінський зголосився до служби контрактним офіцером 15-го піхотного полку Польської армії. 1935 року отримав військове звання – підполковник Війська Польського.

1 вересня 1939 року нападом Німеччини на Польщу розпочалася Друга світова війна. У перший місяць війни підполковник Барвінський потрапив до німецького полону, з якого був звільнений у січні 1940 року за наполяганням закордонного уряду УНР.

Через декілька років, у серпні 1943-го, Барвінський добровільно пішов на службу до дивізії СС „Галичина“. Так як попередні військові звання німці не визнавали, колишні підполковники Армії УНР Б. Барвінський, І. Ремболович, Г. Сосідко, П. Силенко (уродженець Черкас) пройшли навчання в Лешанах біля Праги. Після чого, у жовтні того ж року, повернулися до польського військового полігону Гайделягер, де формувалися військові частини. Відразу по прибутті Барвінський у ранзі сотника прийняв командування 30 полком. Щоправда, незабаром, за наказом німецького командування, його замінив підполковник Форстрейтер. Як згадує д-р І. Нагаєвський, серед дивізійників заміна українських офіцерів німецькими викликала невдоволення. Вони навіть зверталися до української військової управи про заступництво, але бажаних результатів це не дало. Натомість Барвінського призначили командиром батальйону того ж полку, разом з яким брав участь у боях проти Червоної Армії під Бродами.

19 квітня 1945 року дивізія „Галичина“ отримала назву „1-ї Української Дивізії Української Національної Армії“ (1 УД УНА). Відповідно, змінилася й нумерація полків: 30-й став 2-им полком. Крім того, проведено перевірку й узгодження військових звань. Відтак, Борису Барвінському в липні 1945 року повернуто звання підполковника. Деякий час він був заступником полковника Михайла Крата, команданта табору українських військовополонених в Белларії (Італія), а незабаром – переведений до 12-го інтернаціонального табору в сусіднє місто Ріміні.

У червні 1947 року українських військовополонених перевезли до таборів у Англії, де вони й перебували до звільнення 1948 року.

Наприкінці 40-х років Борис Барвінський виїхав до Сполучених Штатів Америки. Займався громадською роботою: належав до Союзу бувших українських вояків. У післявоєнний період підвищений закордонним урядом Української Народної Республіки до звання генерал-хорунжого Армії УНР.

Помер Борис Федорович Барвінський 4 січня 1980 року в Нью-Йорку. Похований на українському православному кладовищі в Бавнд Бруці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні матеріали

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 22.
2. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 653. – Арк. 95,96.
3. Державний архів Черкаської області. – Ф. 931. – Оп. 1. – Спр. 1732. – Арк. 113.

Спогади

4. **Гальчевський Я.** З воєнного нотатника. – К.: Діокор, 2006. – С. 103, 104, 108, 110–121, 124, 127, 129–132, 149.
5. **Лазуренко С.** Перший український козацький імені гетьмана Богдана Хмельницького полк // Вісті комбатанта. – 1967. – № 7.
6. **Нагаєвський І.** Спогади польового духовника. – Торонто: Українська книга. – С. 91.

Монографії, статті

7. **Боляновський А.** Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Львів, 2003. – С. 76, 77, 360.
8. **Верига В.** Під сонцем Італії. – Торонто–Нью-Йорк–Париж–Сідней, 1984. – С. 33, 42, 47, 60, 61, 152.
9. **Коваль Р.** Коли кулі співали: воєнно-історичні нариси. – К.: Діокор, 2006. – С. 444.
10. **Лівницький М. А.** ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – Мюнхен–Філадельфія, 1984. – С. 27.
11. Некролог // Вісті комбатанта. – 1980. – Ч. 1 (105). – С. 96.
12. **Тинченко Я.** Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. – К.: Тиражувальний центр УРП, 1995. – Ч. 1 (біографічно- довідкова). – С. 208.
13. **Турко Р.** Генерал-хорунжий Борис Барвінський: жмут споминів // Вісті комбатанта. – 1980. – Ч. 3 (107). – С. 55–59.
14. **Шатайло О.** Генерали української республіки / Музей історії хліборобства. Збірник науково-краєзнавчих праць. – К.: КИТ, 2006.

ПРЕДСТАВНИК ВЕЛИКОГО РОДУ

**Сергій Єфремов у формі
полковника словацької армії
1930-ті рр.**

Родина Єфремових znana po всій Україні завдяки академікові-літературознавцю, політичному діячеві Сергію Єфремову та ще частково його меншому братові Петрові. Але майже нічого не відомо про решту членів цієї великої родини. Тим часом Сергій Олександрович часто згадував про старших братів і сестер. Зокрема, випускника духовної академії Івана, Михайла та Параску – дружину священика містечка Рокитне Васильківського повіту Івана Федоровича Дурдуківського. Ще один брат, Федір, був одружений із донькою священика села Зеленькова Уманського повіту Антоніною Олександрівною Загородською, сестрою майбутніх українських військових та наукових діячів – Олександра та Андрія Загородських. Крім того, Федір Олександрович був хрещеним батьком найменшого їхнього брата, Георгія.

Сергій, первісток на той час кандидата природничих наук Київського університету святого Володимира Федора Олександровича Єфремова та його дружини Антоніни Олександрівни, народився 20 вересня 1893 року у Зеленькові Уманського повіту, куди під батьківський покров приїхала майбутня мама. Незабаром, на зламі століть, сім'я Федора Єфремова оселилась у Катеринославі. Мешкали у власному будинку за адресою: вулиця Дачна, 330. Статський радник Федір Олександрович Єфремов викладав природничі дисципліни в Катеринославському епархіальному жіночому

³⁰ У розпал революції в будинку Федора Єфремова проживала ще й сім'я меншого брата, Петра, яка складалася з дружини, синів та теці.

Брати Єфремови (зліва направо): Федір, Сергій, Петро
1925 р.

му училищі та в приватній гімназії П. Л. Йоффе. Жив активним громадським життям – належав до місцевого осередку „Просвіти“.

Названий на честь дядька, Сергій Федорович Єфремов (деякі дослідники з діаспори пишуть – Єфремів) здобув гімназійну освіту, а далі обрав фах військового. Закінчив Київське Костянтинівське військове училище. Першу світову війну зустрів у складі 87-го піхотного Нейшлотського полку. А незабаром був переведений до 271 пішого запасного полку. Лютнева революція застала штабс-капітана (за іншими даними – поручика) С. Єфремова в Катеринославі, де лікувався після чергового поранення.

Суспільні зміни, глибоке українське коріння та національне виховання привели молодого офіцера в ряди перших борців за незалежність України. 12 березня 1917 року Товариство українських поступовців організувало в Катеринославі Свято Волі. Євген Вировий пізніше напише:

Офіцер С. Ф. Єфремов, що стояв на трибуні на милицях, гаряче закликав до організації українських військових легіонів. Вже тричі поранений, він говорив, що ладен ще хоч би й три рази пролити свою кров за волю України.

У перший рік революції військові двічі обирали Сергія Єфремова делегатом Всеукраїнських військових з'їздів, що проходили в Києві, а ще – головою Української військової ради Катеринославщини та ко-

**Старшини 3-го Катеринославського гайдамацького куреня
1917 р.**

мандиром 3-го Катеринославського гайдамацького куреня військ Центральної Ради.

Згодом Михайло Омелянович-Павленко згадував: прибувши в серпні 1917 року до Катеринослава очолювати місцеву залогоу, познайомився з молодими, „але із запалом та енергією старшинами“, братами Сергієм і Олександром Єфремовими. Їхній батько працював у Казенній палаті та був організатором Першої Катеринославської української гімназії. А ще – обирався членом Губерніальної ради від соціалістів-федералістів³¹.

³¹ 1924 року Федір Олександрович був звільнений із роботи. Залишившись без засобів існування, він судився із дирекцією ветеринарного інституту стосовно незаконного звільнення. Та бажаного результату це не дало. 8 квітня 1928 року С. О. Єфремов писав у щоденнику: „Був Федір. Розказував, що в „Комуністі“ надруковано фельєтона „Як роблять професорів“, в якому описано брехливо його справу з ветеринарним інститутом... Це все, щоб довести, ніби я, користуючись з того, що академік, пристроюю братів“. Про подальшу долю Федора Єфремова дізнаємося з „Енциклопедії українознавства“, де йдеться про те, що він до 1937 року працював науковим співробітником Українського науково-дослідного інституту агрономічної у Харкові. Потім, десять останніх років життя, обіймав посаду доцента Одеського сільськогосподарського інституту.

Як і більшість тогочасних національно-свідомих військових, С. Ф. Єфремов жив активним суспільно-політичним життям. Співпрацював із місцевою „Просвітою“. У листопаді-грудні 1917 року Єфремови разом із іншими членами „Просвіти“ ініціювали з'їзд учителів Катеринославщини, на якому запропонували перейменувати назву міста у Січеслав. Пропозицію підтримали одногосно.

На початку грудня 1917 року Сергій Єфремов взяв участь у губернському з'їзді Селянської спілки. Ось уривок із протоколу, опублікованого в „Селянській спілці“ 22 грудня 1917 року (№ 84):

Голова зборів: „Позаяк вже темно й голосувати не видно, прохаю вислухати привітання від гайдамаків“. Слово належить Єфремову. (З'їзд зустрічає його оплесками). Він каже: „Прохаю Вас вислухати мене! Ваші діти вітають Вас зараз і говорять, що їх мета – зорганізуватись у єдине міцне військо, яке буде забезпечувати всі здобутки революції й кістками ляже, а збереже Україну від усякої ганьби. Нас же мало, але слава про нас іде далеко. Ви чули, що робилось в Одесі, – і тільки гайдамаки спасли спокій. Я рішуче Вам заявляю, що поки ми існуємо, ми не дамо, щоб хто-небудь ганьбив інтереси трудящого люду“. Гучні оплески і крики: „Слава! Слава! Слава!“ Далі Єфремов додає, що окрім його, обрано 5 чоловік представників, котрі все розкажуть.

**Командуючий
Карпатською Січчю
полковник Сергій Єфремов
1939 р.**

Та вже через тиждень, 28 грудня, гайдамацький полковник Сергій Єфремов із занепокоєнням сповіщав міську думу про те, що біля вокзалу б'ють вільних козаків. Він вимагав від місцевих чиновників негайного втручання, пригрозивши, що в разі, якщо протягом двадцяти хвилин не буде досягнуто угоди про перемир'я, то він змушений буде віддати наказ націлити гармати не лише на Брянський завод, а й на місто. Втім, більшовики затягнули переговорну демагогію, на скільки це їм було вигідно, після чого, прибула з Росії підмога несподіваним ударом захопила місто.

Сергій Єфремов командував гайдамаками під час боротьби з більшовиками на Катеринославщині в січні 1918 року. Та вже навесні того ж року отримав посаду помічника начальника 1-го відділу управління персонального складу Головного штабу Армії Української Народної Республіки. На цьому посту залишався й у період Української Держави. За Директорії

служив старшиною при Військовому міністерстві УНР. А в серпні-вересні 1920 року мав посаду булавного старшини для доручень при командувачеві армії. Наприкінці визвольних змагань підполковник С. Єфремов повернувся до керівництва бойовими частинами, прийнявши командування 15-им та 24-им куренями 3-ї Залізної дивізії Армії УНР.

Після інтернування Сергій Єфремов цивільним себе не уявляв. Тому, опинившись на чужині, пішов на службу в чехословацьку армію. Полковник чехословацької армії С. Ф. Єфремов був серед тих офіцерів-наддніпрянців, які удостоювалися найвищих державних нагород.

Єфремов завжди пам'ятав, якого він роду. Тому в 1938–1939 роках підтримував національні поривання українців Карпатської України. 15 березня 1939 року військовий міністр Карпатської України С. Ключурак підписав наказ про призначення полковника С. Єфремова, який мешкав у Хусті (вулиця Швеглова, 250), командувачем Карпатської Січі, яка на жаль, ні в кількісному, ні у військовому відношенні не могла дати достойну відсіч ворожій агресії. За свідченням Василя Гренджі-Донського, найближчими співробітниками Сергія Єфремова в цей час були полковники Гузар, Филонович та... Борис Єфремов, що брав участь у Першому Зимовому поході та був ад'ютантом генерала Загородського.

**Могила генерал-хорунжого
Армії УНР Сергія Єфремова
та його дружини
2009 р.**

Після поразки Карпато-Української держави, Сергій Єфремов жив у Руському Керестурі, що знаходиться на території Югославії. Потім переселився до Праги, звідти – до Мюнхена. А після Другої світової війни назавжди осів у Сполучених Штатах Америки. Займався громадською роботою. Є відомості про те, що Сергій Єфремов мав нахил до малювання.

На чужині полковника Єфремова підвищено до звання генерал-хорунжого неіснуючих на той час військ Української Народної Республіки.

Серце захисника української державності Сергія Федоровича Єфремова перестало битися 18 грудня 1966 року. Через декілька років 28 жовтня 1968 року померла і його дружина Етелка (з роду Господарь). Останній спочинок вони знайшли на православному цвинтарі у Бавнд Бруку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні матеріали

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 34, 35.
2. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 469. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 459.
3. Державний архів Черкаської області. – Ф. 931. – Оп. 1. – Спр. 2419. – Арк. 222.

Спогади

4. **Гнойовий І.** Катеринослав у боротьбі за Українську Державність 1917–1918 // Вісті Комбатанта. – 1971. – Ч. 1. – С. 39–44.
5. **Гренджа-Донський В.** Щастя і горе Карпатської України. – Ужгород, 2002. – 516 с.
6. **Гренджа-Донський В.** Щастя і горе Карпатської України. – Litopys.org.ua/grendzha/grendzh01.htm.
7. **Єфремов С.** Бої 14–15 березня 1939 р. на Карпатській Україні // За Державність. – Торонто. – 1966. – № 11. – С. 128–164.
8. **Єфремов С.** Київ. Семінарія (Уривки спогадів) // Вечірній Київ. – 1996. – 6 листопада.
9. **Єфремов С.** Щоденники. 1923–1929. – К.: ЗАТ „Газета „РАДА“, 1997. – 848 с.
10. **Омелянович-Павленко М.** Спогади українського командарма. – К.: Плана-нета людей, 2002. – С. 26, 27, 60.
11. Україна. 1919 р.: **Капустянський М.** Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році. **Маланюк Є.** Уривки зі спогадів. Документи та матеріали: документально-наукове видання. – К.: Темпора, 2004. – С. 354.

Збірники документів та опубліковані документи

12. Українсько-московська війна 1920 р. в документах (Оперативні документи Штабу Армії УНР) // Праці Наукового інституту. – Варшава, 1933. – Т. XV. – Кн. 2. – С. 180, 233, 359.

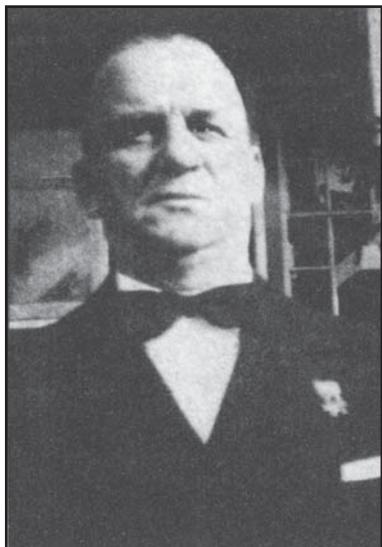
Довідкова література

13. Екатеринославский адрес-календарь на 1915 г. – Екатеринослав. – 1915.
14. Енциклопедія українознавства. – К., 1993. – Т. 2. – С. 660.
15. Весь Екатеринослав: справочная книга. – Екатеринослав: Изд. Л. И. Сатановского, 1913 г.

Статті

16. Некролог // Вісті Комбатанта. – Нью Йорк. – 1967. – № 1. – С. 52.
17. **Чабан М.** Дослідник історичного повістарства // Старожитності. – 1993. – Ч. 9–10.
18. **Шатайло О.** Генерали української республіки / Музей історії хліборобства. Збірник науково-краєзнавчих праць. – К.: КИТ, 2006.

ПОПЕРЕДУ КІННИХ ЗАПОРОЖЦІВ

Дмитро Жупінас
1960-ті рр.

Восени 1968 року орган вояцької думки й чину „Дороговказ“ писав:

Цьогорічне літо залишило багато журби і смутку у наших серцях. На протязі лише кількох цих непривабливих літніх місяців наші вояцькі лави назавжди залишили світлої пам'яті: генерал Олександр Загородський, генерал Дмитро Жупінас, підполковник Данило Лимаренко.

Сьогодні мало кому відомо, що їх єднала збройна боротьба проти ворогів у складі Запорізької групи військ УНР. А ще – обидва генерали походили з тих країв, що згодом стали складовою Черкаської області.

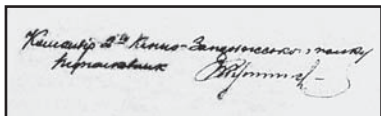
Дмитро Васильович Жупінас народився 24 травня 1892 року в містечку Сміла Черкаського повіту Київської губернії (тепер місто Черкаської області). Про родину майбутнього за-

хисника державної незалежності України певних відомостей віднайти не вдалося. Та, власне, й дореволюційна біографія Жупінаса сповнена таємниць. Згідно з записом у посмертній статті, він навчався в сільськогосподарському та кавалерійському училищах. Під час Першої світової війни служив у 12-му драгунському Стародубському полку. Деякі історики безпідставно пишуть про Жупінаса, як про штабс-капітана російської служби, адже за даними штабу Дієвої армії УНР, Дмитро Васильович був поручиком піхоти. Мав поранення та нагороди за особисту хоробрість.

1917-го року Дмитро Жупінас брав участь в українізації російського війська, а наступного року очолив 14-й Поморський стрілецький полк, що розташовувався в Одесі.

У перші дні антигетьманського повстання поручик Жупінас підтримував Директорію, яка вже в листопаді 1918 року довірила йому командування 1-им Одеським полком. 15 травня 1919 року цей полк

було з'єднано із 2-им Чорноморським для подальшого переформування у 24-й Запорізький імені гетьмана П. Сагайдачного. Так як Дмитро Васильович Жупінас був одним із найактивніших організаторів полку, йому й доручили командування. Під час переформування війська, у червні 1919 року, очолюваний полковником за посадою (насправді – чотарем) Дмитром Жупінасом 24-й Запорізький полк імені гетьмана П. Сагайдачного, ввійшов до складу 8-ї Запорізької дивізії, якою командував полковник Гаврило Базильський.

**Автограф командира
2-го Кінно-Запорізького полку
підполковника Д. Жупінаса**

Бої з численними ворогами майже знищили полк. Проте він не бажав коритися сильнішому ворогу. З його козаків і старшин було сформовано кінну сотню імені П. Сагайдачного, яку очолив Д. В. Жупінас. 6 грудня 1919 року сотня вирушила в легендарний Перший Зимовий похід у складі Запорізької групи. Дмитро Жупінас

брав участь у визволенні (хоч і на короткий час) рідного краю від численних ворогів.

Полковник Олександр Доценко писав:

У с. Арсенівці 24 січня з частин окремої Гайдамацької сотні та кінних команд, що туди продерлися зі штабом дивізії та 3-ім полком, почали формувати 2-й Кінно-Запорізький полк, до якого було додано ще сотню полку Костя Гордієнка, а командиром його призначено полк. Волощенка, доброго старшину-гарматника.

Втім, майже відразу командування полком прийняв командир 6-го зведеного Запорізького загону, недавній начальник залоги м. Умань полковник Іван Литвиненко. Сотник Дмитро Жупінас, залишаючись командиром кінної сотні імені П. Сагайдачного, яка ввійшла до новоствореного полку, обійняв посаду помічника командира 2-го Кінно-Запорізького полку.

Час від часу йому доводилося виконувати обов'язки командира полку, але остаточно прийняв командування 2-им Уманським Кінно-Запорізьким полком 16 червня 1920 року. Сотник Никифір Авраменко згадував:

Дуже добре показав себе Жупінас... Кінно-Запорізький полк щодень набирає прикмет регулярної кінноти. Литвиненко забрав з нього більше половини у свою бригаду, а Жупінас кинув гасло збиратись до його полку кіннотників колишніх, не існуючих тепер полків. Таким чином зібрались сотні: Гайдамацька (Скоблик), Гордієнківська (...), Сагайдачного (Гонта).

Після чергового переформування, очолюваний підполковником Жупінасом 2-й Кінно-Запорізький полк ввійшов до Окремої кінної дивізії Армії УНР.

Під час війни Жупінас неодноразово дивився смерті в очі – отримав декілька поранень. Останнє – під Галичем 26 серпня 1920 року.

У листопаді 1920 року, зазнавши важких втрат, Армія УНР перетнула кордон із Польщею і була інтернована. Окрему кінну дивізію поляки розмістили у Вадовицях. Таборове життя надто гнітило українців. Дмитро Жупінас писав:

Відсутність контакту з урядом і нашим головним військовим командуванням, відсутність інформації щодо нашої політичної ситуації, брак білизни, взуття, одягу, неможливі харчі табору (конина і стручки гороху) та взагалі одноманітність безпросвітнього сидіння в таборі негативно впливали на вояцтво.

Були випадки, коли за один день із дивізії втекло 26 старшин. Попри це, Дмитрові Васильовичу вдалося втримати дисципліну і зберегти боєздатність довіреної йому частини. Поцінуючи його заслуги в розбудові армії, наказом від 15 травня 1922 року командира 2-го Кінно-Запорізького полку Д. Жупінаса підвищено у полковники.

Після інтернування полковник Жупінас жив на Волині. Наприкінці червня 1941 року працював комендантом Луцької сільськогосподарської школи, на базі якої діяла підстаршинська школа ОУН. Тоді ж за відмову співпрацювати з німецьким командуванням потрапив до концентраційного табору.

1952 року Дмитро Жупінас разом із дружиною Катериною та сином Богданом виїхав до Сполучених Штатів Америки. Займався активним громадсько-політичним життям; був активістом Детройтського відділення Об'єднання бувших вояків-українців Америки (ОБВУА). У 60-х роках підвищений до звання генерал-хорунжого Армії УНР.

Помер кавалер ордена „Залізного Хреста“ Армії УНР Дмитро Васильович Жупінас за тисячі кілометрів від України 16 серпня 1968 року. Поховали генерал-хорунжого Армії УНР на православному цвинтарі в Бавнд Бруку.

**Катерина Жупінас
із сином Богданом біля могили
чоловіка й батька
*Початок 1970-х рр.***

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні матеріали

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 115. – Арк. 6.
2. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 653. – Арк. 144.
3. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 28.
4. ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1798. – Арк. 44.
5. Центральний державний історичний архів України (ЦДІАУ) у Львові. – 581. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 3.
6. Військово-історичний музей-архів Української вільної академії наук в Канаді (Вінніпег). – Особовий фонд Дмитра Жупінаса (1958–1968). – Т. 82–83.

Спогади

7. **Авраменко Н.** Спомини запорожця: Документальне видання. – К.: Темпора, 2007. – С. 320, 356.
8. **Білоус І.** Генерал-хорунжий Дмитро Жупінас // Вісті комбатанта. – 1969. – Ч. 1. – С. 79.
9. **Омелянович-Павленко М.** Спогади українського командарма. – К.: Планета людей, 2002. – С. 215.
10. Українсько-московська війна 1920 р. в документах (Оперативні документи Штабу Армії УНР) // Праці Наукового інституту. – Варшава, 1933. – Т. XV. – Кн. 2. – С. 178.

Періодика

11. Дороговказ: орган вояцької думки і чину. – Торонто. – 1969. – Ч. 21 (40). – С. 16.

Довідкова література

12. Енциклопедія українознавства. – К., 1993. – Т. 2. – С. 701.

Монографії, статті

13. **Доценко О.** Зимовий похід 1919–1920 рр. – Варшава, 1932. – С. 63, 73.
14. **Коваль Р.** Коли кулі співали: воєнно-історичні нариси. – К.: Діокор, 2006. – С. 450–451.
15. **Тинченко Я.** Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. – К.: Тиражувальний центр УРП, 1995. – Ч. 1 (біографічно-довідкова). – С. 209.
16. **Шатайло О.** Генерали української республіки / Музей історії хліборобства. Збірник науково-краєзнавчих праць. – К.: КИТ, 2006.

ВІЙСЬКОВИЙ ЗА ПОКЛИКАННЯМ

Валентин Трутенко
1929 р.

27 лютого 1881 року у жителів Звенигородки Максима Софроновича³² та Уляни Мусіївни Трутенків народився син, Валентин. Як і годиться, малюка хрестили в міській православній Свято-Успенській церкві. Хрещеними Валентина були доглядач Звенигородського акцизного округу Микола Максимович Паволоцький та дворянка Людмила Дмитрівна Буткевич. Відомо також, що майбутній воєначальник мав менших братів – Миколу та Леоніда.

Валентин Трутенко здобув освіту вдома. До служби приступив 30 червня 1898 року „по прошенню на Высочайшее имя вольноопределяющимся II разряда...19 лет от роду“. Та нехитрі математичні дії спростовують записаний у послужному списку вік новобранця. Можливо, саме рік початку служби дав підстави деяким біографам стверджувати, що В. Трутенко закінчив кадетський корпус. Втім, документальних підтверджень цьому нема.

Першим місцем служби сімнадцятирічного (!) Валентина Трутенка був 176-й Переволоченський полк, що розташовувався у Звенигородці. Цікаво, що саме в цьому полку, на українській землі, переплелися військові долі основоположника й першого головнокоман-

³² На час народження сина Максим Софронович Трутенко, хоча й працював канцелярським службовцем м. Звенигородка Київської губернії, належав до селян с. Бужанка.

дувача Литовської армії Сильвестра Жуковського (Сильвестраса Жукаускаса), який тривалий час служив тут командиром роти, а згодом батальйону, та червоного воєначальника Михайла Бонч-Бруєвича, який 1914 року декілька місяців командував 176-им Переволоченським полком.

1899 року, отримавши звання молодшого унтер-офіцера, Валентин Трутенко вступив до Чугуївського піхотного юнкерського училища, яке закінчив через два роки. Після навчання повернувся до 176-го Переволоченського полку. Через півроку підпрапорщик В. М. Трутенко отримав чергове звання – підпоручик.

Річний заробіток підпоручика Трутенка 1905 року становив 660 рублів та ще 139 рублів доплати за квартиру, в якій жив разом із дружиною Людмилою Гнатівною – донькою статського радника Гната Мацкевича та сином Борисом, який народився 21 жовтня 1904 року.

У матеріалах деяких біографів є відомості про те, що Валентин Трутенко перед Першою світовою війною закінчив Миколаївську академію Генерального штабу. Проте той факт, що Трутенко не обіймав штабних посад, дає підстави сумніватися в написаному.

Станом на 1 січня 1909 року поручик Валентин Трутенко служив у 175-му Батуринському полку, що розташовувався в Умані. Його брат, підпоручик Микола Трутенко, у цей час ніс службу в Новогеорґіївській фортеці (4-й піхотний полк).

Першу світову війну В. М. Трутенко пройшов разом із „батуринцями“. 20 листопада 1915 року за виявлену хоробрість був нагороджений Георгіївською зброєю. 1917 року підполковник Трутенко прийняв командування 175-им піхотним Батуринським полком, який українізував і привів з-під Риги (Північний фронт) в Україну. Після чого очолюваний ним полк брав участь у боях із наступаючими полчищами більшовицької Росії.

За Гетьманату Трутенко командував військовими частинами на Черкащині та Катеринославщині. У грудні 1918 року підтримав Директорію Української Народної Республіки. З утвердженням її влади, у січні 1919 року, перейшов на службу до Житомирської юнацької школи. Спочатку – ад'ютантом, потім – помічником начальника, а незабаром начальником господарської частини.

На початку грудня виконуючий обов'язки командира 3-ї Залізної дивізії В. Ольшевський передав командування дивізією В. Трутенку. За свідченням Юрка Тютюнника, новопризначений комдив Трутенко на нараді в Чорторії після довгих вагань все ж таки дав згоду вирушити у Перший Зимовий похід. Втім, через двадцять днів, 26 грудня 1919 року, „залізні“ були розбиті ворогом. Полковники Трутенко та Чижевський звинувачували один одного у тому, що сталося. Як би там не було, але з решток дивізії сформовано 3-й кінний полк, який очолив полковник Стефанов. Полковника Трутенка переведено

ПОСЛУЖНОЙ СПИСОКЪ

<i>Модуринъ В. Трутень</i>	
I. Чинъ, имя, отчество и фамилия.	<i>Подпоручикъ Александръ Ивановичъ Модуринъ</i>
II. Должность по службѣ.	<i>Младший офицеръ.</i>
III. Ордена и знаки отличія.	<i>А. - и - а. - в. - с. - п. - в.</i>
IV. Когда родился.	<i>27-го февраля 1881 года.</i>
V. Изъ какого званія происходитъ и какой губернии уроженецъ.	<i>Сынъ дворянскаго семейства.</i>
VI. Какого вѣроисповѣданія.	<i>П. - р. - а. - в. - о. - с. - а. - в. - н. - а. - г. - о.</i>
VII. Гдѣ воспитывался.	<i>Въ высш. воен. училищѣ и въ Туркв. - степ. пехотномъ (казацкомъ) училищѣ, окончилъ Туркв. по II, курсу.</i>
VIII. Получаемое на службѣ содержаніе.	<i>Маловназ. - 680 руб. въ годъ и сверхъ поощрительнаго жалов. 180 руб.</i>
Читалъ 23 Января 1905 года <i>Модуринъ Трутень</i>	

Перша сторінка послужного списку підпоручика В. Трутенка,
укладеного 24 січня 1905 року

Учасники першого шахового чемпіонату в Чикаго. Трутенки стоять у другому ряду (3-й та 4-й зліва) 1966 р.

до іншої дивізії. На початку січня він був призначений комендантом Липовецького повіту. Потім виконував особливі доручення командарма. Наприкінці походу, у квітні-травні, командував повстанським відділом, а 6 травня отримав наказ приготувати Ананіївський та Балтський повіти „до участі в поході на Одесу“.

Із 8 серпня 1920 року Трутенко служив помічником начальника Кам'янець-Подільської Спільної юнацької школи. Брав участь у боях на більшовицькому фронті. 21 листопада 1920 року разом із іншими козаками й старшинами Армії УНР інтернований до Польщі. 1922 року В. М. Трутенко призначений начальником Спільної юнацької школи.

1924 року після ліквідації таборів виїхав до Німеччини. Став прибічником очолюваних П. Скоропадським українських монархістів. Валентин Трутенко на еміграції обирався отаманом Українського Вільного Козацтва, був військовим аташе гетьманського екзильного уряду в Німеччині. За бойові заслуги та активну життєву позицію підвищений до звання генерал-хорунжого. Хоча деякі ветерани 3-ї Залізної дивізії навіть після смерті В. М. Трутенка не визнавали за ним цього звання.

Після Другої світової війни Валентин Трутенко перебував у німецькому таборі Міттенвальд. 1948 року емігрував до Південної Америки, де оселився у столиці республіки Чилі. Помер Валентин Максимович Трутенко 30 січня 1953 року в Сантьяго.

Про долю його дружини і дітей відомо лише те, що наприкінці 1919 року вони проживали у м. Липовці (тепер Вінницької області). Брат генерала, Микола, у серпні 1920-го служив начальником штабу 7-ї Залізної стрілецької бригади Армії УНР. У листопаді того ж року

разом із іншими зазнав інтернування. Далі – еміграція. На початку 60-х років відставний сотник М. М. Трутенко був зареєстрований у суспільній службі комбатантів як член Спілки українських воєнних інвалідів. Мешкав він у передмісті Мюнхена. Вдалося встановити, що їхня мати доживала віку біля Леоніда, який працював бухгалтером у Звенигородці. Померла Уляна Мусіївна на 79-му році життя 22 лютого 1933 року. Батько, Максим Софронович, пішов із життя раніше. Леонід Максимович Трутенко (1889 р. н.) розстріляний радянською владою 1938 року, а через двадцять років реабілітований. Очевидно, за клопотанням нащадків...

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні матеріали

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 653. – Арк. 93-а.
2. ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 62–63 зв.
3. Державний архів Черкаської області. – Ф. 931. – Оп. 1. – Спр. 201. – Арк. 180.
4. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). – Ф. 409. – Оп. 1. – Д. 2734. – П/с 2900. – Л. 1–6.
5. РГВИА Ф. 2789, 175-й пехотный Батуринский полк, 1908–1916 гг. – 94 ед.хр.
6. РГВИА Ф. 2790, 176-й пехотный Переволоченский полк, 1903–1917 гг. – 156 ед. хр.

Спогади

7. **Вишнівський О.** Трагедія 3-ї дивізії Дієвої армії УНР. – Мюнхен–Дітройт. – 1963.
8. **Омелянович-Павленко М.** Спогади українського командарма. – К.: Планета людей, 2002. – С. 230, 236, 243, 245, 248, 250, 251, 273, 301.
9. **Петрів В.** Житомирська юнацька школа // Літопис Червоної Калини.- Львів, 1936. – Ч. 5. – С. 18–19; Ч. 6. – С. 7–10; Ч. 7–8. – С. 15–18; Ч. 10. – С. 11–15; Ч. 11. – С. 14–17; 1937. – Ч. 1. – С. 19–21; Ч. 3. – С. 14–17; Ч. 6. – С. 17–18.

Довідкова література

10. Общий список офицерских чинов русской императорской армии. Составлен по 1-е января 1909 г. – С.-Петербург. Военная типография (в здании Главного Штаба). 1909. – С. 362, 516
11. Памятка о 176-м пехотном Переволоченском полку. – Звенигород, 1905 г. – 22 с.

12. Реабілітовані історією. Черкаська область. – Сміла: Тясмин, Кн. 3. – С. 102.
13. Список Українських Воєнних Інвалідів // Вісті комбатанта. – 1962. – № 3–4. – С. 80.

Монографії, статті

14. **Доценко О.** Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920). – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2001. – С. 23, 35, 142, 187, 255, 325, 326, 333.
15. **Коваль Р.** Коли кулі співали: воєнно-історичні нариси. – К.: Діокор, 2006. – С. 452.
16. **Удовиченко О.** Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. – 264 с.; 1982. – Т. 2. – 230 с.
17. **Шатайло О.** Генерали української республіки / Музей історії хліборобства. Збірник науково-краєзнавчих праць. – К.: КИТ, 2006.

УЧАСНИК ЛЕГЕНДАРНИХ ПОХОДІВ

Микола Шраменко
1920-ті рр.

У Київській дивізії Юрка Тютюнника майже все вище військове командування було однолітками, народженими у 90-х роках XIX століття. Характерною рисою командира-тютюнниківця була особиста відвага. Про одного з них, Миколу Шраменка, сучасник писав як про людину, що не поступалася рішучістю самому генералові Тютюнникові. Безперечно, саме за такими командирами в часи революції було майбутнє...

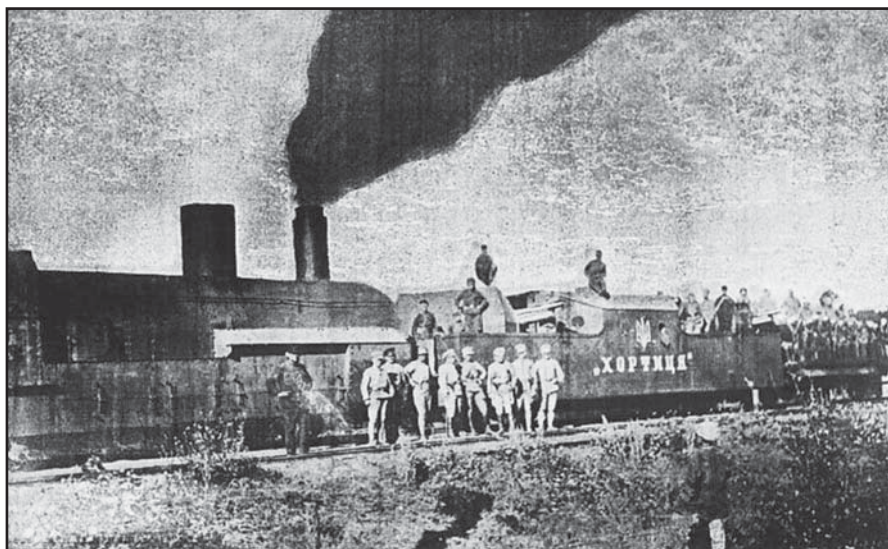
Микола Іванович Шраменко народився 25 травня 1891 року у Черкасах Київської губернії. Про освіту майбутнього воєначальника поки що нічого не відомо. Службу в російській армії розпочав 1912 року рядовим, а закінчив поручиком (за іншими даними – штабс-капітаном).

Українське відродження 1917 року пробудило в молодому офіцерові національне почуття. Втім, його

служба у 1917–1918 роках залишилася непоміченою істориками. Щоправда, є відомості про те, що Шраменко командував повстанськими відділами на півдні України. І лише з липня 1919 року Микола Іванович згадується у військових документах як кадровий старшина армії Української Народної Республіки. Спочатку – помічник командира 9-ї Залізничної дивізії, а з вересня того ж року – тимчасово виконуючий обов'язки командира (незабаром командир) 2-го (26-го) Залізничного полку Дієвої армії УНР.

Восени 1919 року більшість бійців та командирів 9-ї Залізничної дивізії, включаючи комдива Павла Кудрявцева, хворіли тифом. Не оминула ця зловісна хвороба й Миколу Шраменка.

Повернувшись до строю, Микола Шраменко разом із частинами Залізничної дивізії, взяв участь у Першому Зимовому поході Армії УНР. Був призначений помічником командира збірної пішої бригади

Бронепоїзд „Хортиця“ в Тальному
1919 р

Київської дивізії. Крім того, полковник (за посадою) Шраменко очолював військові делегації до німецьких колоністів та повстанців. Про їхню роботу командувач армії М. Омелянович-Павленко писав:

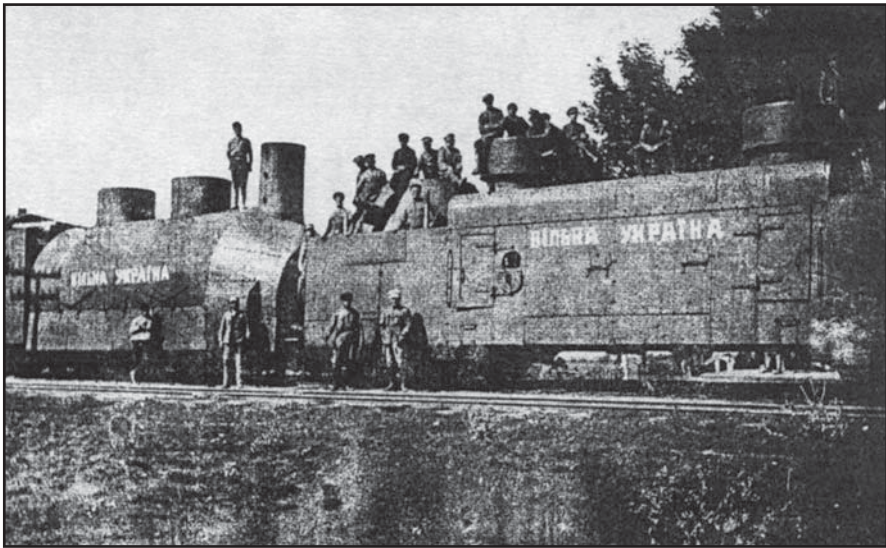
Комісія дістала завдання вирушити в район Одеси, нав'язати там контакт із повстанчими українськими організаціями та встановити ступінь їхньої підготовки до повстанчих акцій.

Щоденні бої проти червоних та білих окупантів вписали Перший Зимовий похід до найгероїчніших сторінок українських визвольних змагань. Про один із таких боїв поблизу Балти, Михайло Омелянович-Павленко писав:

Все змішалося так, що не можна було розпізнати, де москалі, де наші, – тільки було чути крики: „Товаріщі! Еще путь к Одесе не отрезан“. У цей час кілька наших кіннотників понеслися в атаку на ворожу батарею і її захопили, а полковник Шраменко та підполковник Климач із кількома козаками (5-го полку) одразу повернули дві ворожі гармати й почали бити по тих, що відступали, з їхніх же гармат. Тут ми здобули великі трофеї – кулемети, гармати й великий обоз.

За участь у Першому Зимовому поході Микола Іванович Шраменко отримав орден „Залізного Хреста“ та чергове звання – підполковник.

Після закінчення походу залишився служити начальником штабу 10-ї бригади 4-ї Київській дивізії Армії УНР, разом з якою розділив

**Бронепоезд „Вільна Україна“ на залізничному роз'їзді Шалаське,
поблизу Тального
1919 р.**

радість перемог та гіркоту інтернування. Не секрет, що військові більше переживали поразку. Життя на чужині гнітило. А тому щойно випала нагода продовжити боротьбу, козаки й старшини Київської дивізії майже в повному складі підтримали очолюваний авторитетним для кожного з них командиром – генерал-хорунжим Ю. Тютюнником Другий Зимовий похід. Підполковникові Шраменку доручено було очолити 1-у пішу бригаду цієї дивізії, яка ввійшла до складу Волинської групи. Микола Шраменко, побачивши бойове та матеріальне забезпечення, із притаманною йому прямолінійністю на нараді командного складу висловив припущення: великі переходи на холоді, декілька боїв із ворогом – і дивізія стане небоєздатною. Знав про це й генерал Тютюнник. В рапорті Симону Петлюрі 2 листопада 1921 року він із болем доповідав:

Окремо треба сказати про стан взуття й одягу тих старшин і козаків, що відбули на повстання. Взуття: 35% цілком роззуті (босі), а решта – у дуже кепському стані. Одяг: 50% без шинелей, одяг решти – старий і подертий... Для налагодження справ зі взуттям вжиті партизансько-повстанським штабом такі заходи: для босих закуповуються постолі (ликові), старе взуття по можливості полагоджується.

Реакція Головного Отамана на рапорт залишилася невідомою. Похід Петлюра не зупинив. Та й чи міг він зупинити сильних духом?

У згаданому документі командувач Повстанської армії Юрко Тютюнник писав:

Незважаючи на тяжкі умови, в яких доводиться проводити повстання, настрої старшин і козаків, що відбувають на Україну, є цілком задовольняючий і гарний. Загартовані в боротьбі з ворогами своєї Батьківщини – московськими окупантами, вони з твердою вірою в успіх сміло йдуть вперед на рішучий бій, відчуваючи історичну правду й святість своєї справи.

У тому, що учасники Другого Зимового походу дійшли майже до Києва, є чимала заслуга й підполковника М. Шраменка. А в часи трагічної розв'язки саме він 17 листопада одним із перших повідомив начальника штабу дивізії підполковника О. Лушненка про те, що його бригада помітила ворожі роз'їзди.

Чимало старшин і козаків Волинської групи загинули того дня в нерівних боях із переважаючими силами ворога. Ті, хто потрапив у полон, через декілька днів були страчені в Базарі. Кого не добили, повезли до Києва, щоб довершити справу. Микола Шраменко був серед тих небагатьох учасників походу, яким вдалося вийти з ворожого оточення й повернутися до Польщі.

Після повернення з Другого Зимового походу полковник Шраменко командував 4-м куренем 4-ї Київської стрілецької дивізії Армії

УНР і був секретарем очолюваної генералом Загородським комісії з вироблення статуту ордена „Залізного Хреста“. Проект статуту було підписано в Каліші 13 листопада 1922 року.

У 1920–1930-х роках Микола Шраменко жив у Польщі. А із 1941 по 1944 роки обіймав посаду голови філії Українського національного об'єднання в Бреславі (нині м. Вроцлав, Польща).

Із 1944 року Микола Іванович Шраменко назавжди оселився у Західній Німеччині. Але й тут не залишає громадської роботи: був заступником голови Союзу українських воїнів, членом Української національної ради. 1962 року М. Шраменко зареєстрований у суспільній службі комбатантів як військовий інвалід, що мешкає самотньо.

Із 1967 по 1974 роки М. І. Шраменко очолював Військове міністерст-

**Військовий міністр
Микола Шраменко
1960-ті рр.**

во закордонного уряду Української Народної Республіки. Поцінуючи попередні заслуги перед Батьківщиною та враховуючи активну громадську позицію, полковника Шраменка на еміграції було підвищено в генерал-хорунжі Армії УНР.

Помер генерал-хорунжий Армії УНР Микола Іванович Шраменко 14 серпня 1974 року у місті Вермштат. Похований у Мюнхені на кладовищі Вальдфрідгоф.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні матеріали

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 923. – Арк. 18–25.
2. ЦДАВОВУ. – Ф. 1696 – Державний інспектор 9-ї пішої залізничної дивізії військ УНР, м. Проскурів Подільської губернії. – 1 опис. – 18 справ (1919 р.).
3. ЦДАВО України. – Ф. 2309. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–20.
4. ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1585. – Арк. 129.

Спогади

5. **Омелянович-Павленко М.** Спогади українського командарма. – К.: Планета людей, 2002. – С. 380,412.
6. **Ремболович І.** Рейд 1921 р. // За державність. – 1932. – № 3. – С. 156–171.
7. **Чижевський М.** 15 діб на окупованій Москвою Україні // За державність. – 1932. – № 3. – С. 140–155.
8. **Шпілінський О.** Базар // За державність. – 1932. – № 3. – С. 108–134.

Довідкова література

9. Список Українських Воєнних Інвалідів // Вісті комбатанта. – 1962. – № 3–4. – С. 81.

Монографії, статті

10. **Доценко О.** Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920). – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2001. – С. 94, 199, 291.
11. **Серета М.** Отаманщина. Отаман Юрко Тютюнник // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – Ч. 10. – С. 15–17.

ЗМІСТ

Слово до читача	5
Виходять із тіні забуті лицарі	7
Розділ 1. Уродженці Черкащини, підвищені до генеральських звань у період національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр.	13
Чотири шаблі генерала Тютюнника	14
Він вів у бій новітніх запорожців	64
Урядовець із бойовим минулим	84
Голова лицарського ордену	97
Розділ 2. Уродженці Черкащини, підвищені урядом УНР до генеральських звань посмертно	123
Нескорений державник	124
Загинув за державність України	140
Розділ 3. Уродженці Черкащини, підвищені до генеральських звань у період інтернування Армії УНР у 1921–1924 рр.	155
Із когорти залізних	156
Розділ 4. Уродженці Черкащини, підвищені до генеральських звань після ліквідації таборів інтернованих	165
Звивисті шляхи командира	166
Представник великого роду	170
Попереду кінних запорожців	176
Військовий за покликанням	180
Учасник легендарних походів	186

Шатайло Олег

- Ш28 Спадкоємці козацької слави. Біографії генералів Армії Української Народної Республіки – уродженців Черкащини. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2009. – 192 с., з іл.
ISBN 978-966-538-222-5

Книга розповідає про життєвий та бойовий шлях генералів Армії Української Народної Республіки – уродженців тих міст і сіл Київської та Полтавської губерній, що згодом стали основою Черкаської області. Їх долі об'єднані однією метою – здобути єдину соборну незалежну Українську Державу.

Видання розраховане на всіх, хто цікавиться внеском Черкащини у національно-визвольну боротьбу українців першої половини ХХ століття.

УДК 94(477)(092)"1918/1920"
ББК 63.3(4Укр)

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

ШАТАЙЛО ОЛЕГ

СПАДКОЄМЦІ КОЗАЦЬКОЇ СЛАВИ

Біографії генералів Армії Української Народної Республіки –
уродженців Черкащини

Стор. 13: Марширує українське військо.

Стор. 123: Головний Отаман Симон Петлюра (перший зліва) оглядає підрозділи Запорізької Січі отамана Божка. 1919 р.

Стор. 155: Комдив Олександр Загородський (сидить у центрі) серед учасників Першого Зимового походу Армії УНР.

Стор. 165: Синьожупанники в атаці.

Обкладинка: Січовики слухають кобзаря.

Літературні редактори
Ольга Гриців, Ярослав Радевич-Винницький

Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи ДК № 1695
від 18.02.2004 р.

Видавнича фірма «Відродження» зареєстрована 21 листопада 1991 р.
Петром та Олександром Бобиками, Василем Іванишином

Головний редактор *Ярослав Радевич-Винницький*
Директор фірми *Ігор Бабик*
Заступник директора *Володимир Гнатик*
Коректор *Наталя Мусійчук*

Підписано до друку з готових діапозитивів 30.11.2009.
Формат 60x84 ¹/16. Папір офсетн. Гарнітура Times.
Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 11,20. Обл.-вид. арк. 10,86.

Видавнича фірма «Відродження»
82100, м. Дрогобич, вул. Т. Шевченка, 2.
Тел.: (03244) 2-17-94, 3-73-59. Тел. (факс): 032-240-59-39
<http://www.vidrodzhenia.org.ua>

Поліграфічна фірма «Коло»
82100, м. Дрогобич, вул. Бориславська, 8.

Олег Леонідович Шатайло народився 6 листопада 1968 року у м. Тальне на Черкащині. Закінчив історико-філологічний факультет Ніжинського державного педагогічного інституту та Педагогічний інститут при Українському Вільному Університеті (Мюнхен, Німеччина).

Працював учителем, науковцем, державним службовцем, у даний час – старший науковий співробітник Тальнівського районного музею історії хліборобства.

Член Національної спілки краєзнавців України.

Досліджує внесок Черкащини в українські національно-визвольні змагання 1917–1921 років.

Автор книг: „Історія Тального в датах” (Тальне, 2000) та „Генерал Юрко Тютюнник” (Львів: Світ, 2000).

Юрко Тютюнник

Гаврило Базильський

Андрій Вовк

Олександр Загородський

Михайло Білінський

Євген Мешковський

Володимир Ольшевський

Борис Барвінський

Сергій Єфремов

Дмитро Жупінас

Валентин Трутенко

Микола Шраменко

ISBN 978-966-538-222-5

